

А П Р И Т Ї Й Ц Е Р К В І
П І П З П О П А Д Е Ю

Віталій Дмитренко

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ПІП З ПОПАДЕЮ»

*повсякдення ієреїв
Пирятинської протопопії
другої половини XVIII століття*

ВІТАЛІЙ ДМИТРЕНКО

Монографія

Полтава
2023

УДК 271.2-726.3(477.53)"175"

Д 53

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
(протокол № 3 від 28 вересня 2023 р.)*

Рецензенти:

- Юрій Волошин** доктор історичних наук, професор (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка);
Валентин Лазуренко доктор історичних наук, професор (Черкаський державний технологічний університет);
Володимир Маслак доктор історичних наук, професор (Кременчуцький національний університет ім. М. Остроградського).

Науковий редактор

- Олександр Лук'яненко** доктор історичних наук, професор (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка);

Д 53 Дмитренко В. А.

«А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 304 с.

ISBN 978-966-2538-95-3

Монографія присвячена повсякденню ієреїв Пирятинської протопопії Київської митрополії другої половини XVIII століття. Головний акцент зроблено на висвітленні соціальних і культурних явищ та процесів у середовищі священників протопопії в контексті дисциплінування та уніфікації, що їх зазнавала православна церква в Україні в цей час.

*Робота виконана у межах науково-дослідної теми кафедри культурології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
«Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної
ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840)*

УДК 271.2-726.3(477.53)"175"

ISBN 978-966-2538-95-3

DOI <https://doi.org/10.33989/pnpu.624>

© Дмитренко В. А, 2023

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	11
<i>Джерельна база дослідження</i>	11
<i>Історіографічний огляд проблеми</i>	27
РОЗДІЛ II. ЦЕРКВИ І СВЯЩЕНИКИ: ТОПОГРАФІЧНИЙ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	56
<i>Топографія храмів Пирятинської протопопії: сакральний і матеріальний вимір</i>	56
<i>Богослужбові речі та книги у храмах протопопії</i>	66
<i>Парафіяльні ієреї: демографічна характеристика</i>	82
<i>Парафіяльні ієреї: іменування, походження та освіта</i>	97
РОЗДІЛ III. РОДИННИЙ ВИМІР ЖИТТЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА	113
<i>Домогосподарства парафіяльних священників</i>	113
<i>Сім'ї парафіяльних священників: демографічні аспекти</i>	124
<i>Сім'ї парафіяльних священників: родинні взаємини</i>	149
РОЗДІЛ IV. «ПРОФЕСІЙНИЙ» ВИМІР ЩОДЕННЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА	169
<i>Номінування на парафію: законодавчі вимоги та місцеві реалії</i>	169
<i>Ціна священницьких трудів</i>	181
<i>Ієрей і парафіяни: між офіційною нормою та повсякденною практикою душпастирської діяльності</i>	199
<i>Взаємини між ієреями протопопії</i>	215
ВИСНОВКИ	228
ДОДАТКИ	236
SUMMARY	247

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ	254
ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ	279
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	281
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	287

ПЕРЕДМОВА

Православна церква відігравала важливу роль у функціонуванні ранньомодерного українського соціуму. Вона суттєво визначила розвиток «високої» культури, передовсім, у царинах інтелектуальних практик, літературної творчості, образотворчого мистецтва, архітектури, формуючи культурно-історичне «обличчя» епохи. Належність до тієї чи іншої конфесії маркувала ідентичність, поділяючи світ на «своїх» і «чужих». Із церквою були пов'язані буденні, малопомітні для глобального історичного процесу, втім, надзвичайно важливі для «маленької» людини, віхи земного буття: хрещення, вінчання, сповідання, відвідування щоденних і святкових богослужінь, поховання, поминальні відправи тощо. Тобто всього того, що становило основу щоденного існування, відображеного в повсякденній, «популярній» культурі. Тож інтерес до вивчення діяльності церкви у ранньомодерну добу закономірний і зрозумілий.

Завдяки зусиллям істориків попередніх епох на сьогодні ретельно досліджено події та встановлено основні факти, пов'язані з історією розвитку православної церкви в Україні XVIII століття. Дослідники у своїх наративах сформулювали низку положень, що не втратили важливості до нині. Чи не найактуальнішими серед них є розуміння характеру змін, що їх пережила церква в цей період, з'ясування ступеню ефективності реформ і їхнього впливу на повсякденне життя суспільства.

В останні десятиліття під впливом антропологічної парадигми в історії та застосування нових методів дослідження спостерігаємо спроби по новому підійти до розв'язання дискусійних моментів релігійного життя в ранньомодерній Україні. Науковці прагнуть відійти від націо- та державоцентричної домінанти розгляду історії церкви, звернути увагу на внутрішні процеси, що відбувалися в ній, показати церковну історію не лише крізь призму дій її очільників і подвижників, а й з позиції рядових членів церковної громади.

Такий підхід потребує розуміння того, що церква це не лише «тіло Христове» – абстрактна інституція що функціонує за божественними приписами, імператорськими указами чи настановами владик, а й об'єднання віруючих: ієреїв, кліриків, мирян, ченців – звичайних, непримітних людей із своїм характером, звичками, потребами, бажаннями.

Отже, дослідження потребують не лише офіційні норми й приписи – зовнішня сторона життя церкви, а й буденне, внутрішнє буття членів церковної спільноти. Саме його вивчення дозволить зрозуміти де ініціативи влади мали успіх, а де домінувала внутрішня традиція й власне бачення релігійності та побожності, встановленої нормами неписаного звичаю, виробленого роками.

Особливе місце з поміж церковної спільноти належить священикам, адже саме вони несуть в маси християнські приписи і настанови, виступають посередниками між Богом і людьми, показують своїми вчинками приклад іншим особам. Врешті-решт, згідно з християнською доктриною, саме ієреї наділені правом здійснювати таїнства та обряди без яких неможливе спасіння душі віруючого. Втім, панотці – також частина суспільства, з якого вийшли, посеред якого трудяться та на вподобання котрого відгукуються. Саме на їхні плечі покладалося втілення в життя офіційних новацій, комунікація та контроль за віряними, ведення церковної документації.

Попри наявність низки досліджень з історії парафіяльного духовенства XVIII століття констатуємо, що далеко не всі питання його життєдіяльності вивчені повною мірою. Відзначаємо слабку розробленість демографічних аспектів функціонування цієї соціальної спільноти. Приміром, не з'ясованими лишаються питання чисельності, вікові характеристики, соціальне та географічне походження парохів, їхня антропоніміка, шлюбний стан і родинні взаємини. Недостатньо вивчені умови життя та діяльності священиків. Потребують подальшої розробки напрацювання, пов'язані з освітнім рівнем панотців, обставинами їх поставлення на парафію, взаєминами із мирянами та один із одним у площинах як щоденного життя, так і «професійної» діяльності.

Втім, проаналізувати питання функціонування парафіяльних ієреїв як соціальної групи неможливо без врахування стереотипів, норм, правил та звичаїв, притаманних тогочасному суспільству та церкві. Тобто всього того, що, відповідно до концепції «культурної історії соціального», позначається поняттям «культура» у сенсі способу буття певної спільноти.

Без системного вивчення діяльності парафіяльних ієреїв на рівні окремих протопопій наше знання про православне духовенство, релігійне життя, церковну організацію та український соціум ранньомодерного часу буде збідненим. Зазначимо, що до сьогодні парохі жодної з протопопій Київської митрополії XVIII століття не стали об'єктом спеціального

історичного дослідження. Тому важливо дослідити особливості життєдіяльності священників на прикладі Пирятинської протопопії.

Досліджуючи парафіяльних ієреїв як локальну спільноту притримуватимемося певної схеми аналізу. Її застосування дозволить в подальшому співставити отримані нами дані з дослідженнями аналогічних мікроколективів. Така схема включає наступні компоненти: опис простору життєдіяльності, демографічні характеристики, родинне та інтимне життя, ініціацію, аналіз бюджету часу та доходів, співжиття членів соціальної групи з представниками інших груп та поміж собою.

Опис простору життєдіяльності включає з'ясування кількості храмів, топографію їхніх посвят, матеріальний стан церков, наповненість храмів церковним начинням та книгами. Дослідження таких компонентів дозволяє показати в яких умовах функціонувала спільнота парафіяльних ієреїв. Аналізуючи теоретико-методологічні підходи до розуміння поняття сакральна топографія, ми спираємося головно на роботи відомого мистецтвознавця Олексія Лідова, котрий для окреслення сакральних просторів запропонував концепт ієротопії. На думку дослідника, попередні моделі світу були побудовані на предметоцентричній основі. Учений накреслює принципово інший шлях та іншу модель світу, в центрі якої – простір, що його людина організовує за допомогою нерухомих і рухомих частин. До перших О. Лідов відносить предмети, архітектурні споруди, зображення, до других – спеціально організоване середовище запахів, світла, звуків. Усі ці компоненти – складники сакральних просторів, створених конкретними людьми в конкретних обставинах.

Свою концепцію ієротопії науковець ґрунтує на теорії культуролога й антрополога Мірче Еліаде про ієрофанію. Під нею він розуміє вторгнення священного в земне, у результаті чого з навколишнього середовища виокремлюється територія, якій надаються якісно відмінні властивості¹.

Усупереч Мірче Еліаде, Олексій Лідов наголошує, що мова йде саме про простір, створений людиною (її руками та розумом) за абсолютно конкретних історичних обставин, а не винятково про божественно-містичний вимір. Наявність останнього в сакральному просторі дослідник не відкидає, проте, зауважує, що він знаходиться поза науковим вивченням, як і вся сфера божественного. Відповідно до цього діходить висновку: те, що створено розумом та руками людини, може бути пізнаним

¹Элиаде М. Священное и мирское / пер. Н. К. Гарбовского. Москва, 1994. 144 с.

й описаним, тобто історично реконструйованим та інтерпретованим, а, отже, становить предмет історичного дослідження¹.

Таким чином, під сакральною топографією ми розуміємо конкретні храми, що існували свого часу на певній території. Їх посвяту ми сприймаємо й розглядаємо як матеріальний вияв людських думок, ідей та уявлень про священне й божественне.

Аналізуючи демографічні характеристики вивчаємо наступні показники: чисельність, питому вагу в соціумі, вікову структуру, тривалість життя, антропоніміку, соціальне та географічне походження, рівень освіти. Вони є обов'язковими для вивчення локальної групи. Їх з'ясування відображає не тільки кількісні дані, а й культурні та ментальні установки, характерні як для цієї соціальної групи, так і суспільства в цілому. Дослідження ж рівня освіти представників цієї групи дозволяє простежити впливи офіційних норм на освіченість ієреїв.

Вивчення родинного та інтимного життя передбачає:

- аналіз домогосподарства як основного елементу господарського і родинного життя людини ранньомодерного часу;
- з'ясування шлюбного стану та віку, вікової різниці у подружніх парах, чисельності, статево-вікового та поколінного складу родин, їхньої структури, репродуктивної поведінки та відносин.

Такі показники важливі саме для цієї локальної групи, адже наявність шлюбу було неодмінною умовою входження до спільноти. Так само необхідною є дослідження ініціації, що передбачає вивчення офіційних норм, практик спадковості, ролі парафіян та власників населених пунктів у рукопокладенні ієрея на парафію.

Аналіз доходів дозволяє співставити законодавчі приписи та повсякденну практику оплати праці ієрея, порівняти прибутки останнього з представниками інших «професійних» груп (наприклад, найманих робітників, полкових канцеляристів, викладачів колегіумів тощо). Бюджет часу включає з'ясування тривалості виконання священником душпастирських обов'язків (здійснення хрещення, вінчання, сповідання, похоронних відправ упродовж календарного року), ступеня інтенсивності цих дійств за місяцями.

¹Лидов А. М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества. *Полит.ру: офіційна сторінка*. URL: <http://polit.ru/article/2007/06/14/ierotop/> (дата звернення: 20.03.2022).

Співжиття членів соціальної групи з представниками інших груп та поміж собою представлене як у «нормальних», так і конфліктних проявах. Виходимо з того, що конфлікт – явище складне й багатогранне, воно перебуває в орбіті зацікавлення психологів, педагогів, політологів, соціологів, які передовсім прагнуть розробити заходи щодо запобігання конфлікту чи зменшити їхні негативні наслідки для конкретної людини та суспільства в цілому. Втім, знаний соціолог і політолог, автор теорії соціального конфлікту Ральф Дарендорф зауважував: «там, де існує суспільство, існують також конфлікти»¹. Поділяємо цю думку, та наголошуємо – конфлікт невід’ємна частина життя будь-якої людської спільноти, впродовж усього часу її існування. Тож зрозуміло, що історики вивчаючи минуле звертають увагу на природу, перебіг і наслідки конфліктів. Водночас, конфлікт віддзеркалює звичні стосунки, що рідко зафіксовані в документах, і показує що в суспільстві було нормою, а що девіацією.

Композиційно книга складається з чотирьох розділів. У першому схарактеризовано стан і рівень наукової розробки теми. Література розглядалася на основі семантичного підходу відповідно до поділу на три рівні з урахуванням родових ознак: макрорівень (розвідки з історії ранньомодерного українського соціуму, релігійних і культурних практик характерних для нього), мезорівень (праці з історії православної церкви в Україні XVIII століття), мікрорівень (дослідження з історії парафіяльного духовенства). Подано аналіз ємності та достовірності наявної джерельної бази. Використані письмові джерела, відповідно до усталеної класифікації, об’єднано в кілька груп: актові, або законодавчі; діловодні, або справочинні; облікові або статистично-описові; матеріали особового походження або его-документи; літературні та фольклорні пам’ятки. Першорядне значення серед них мають діловодні документи та облікові джерела.

У другому розділі проведено топографічний та просопографічний аналіз церков та священників відповідно. Встановлено кількість храмів у протопопії та ієреїв, які служили в них у другій половині XVIII століття. Подано опис топографії храмових посвят. Здійснено характеристику матеріального стану церков, з’ясовано тривалість їх функціонування, час та обставини реконструкції й будівництва нових храмів. Вивчено ситуацію

¹Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта. *Социс*. 1994. № 5. С. 147.

з наповненістю ризниць богослужбовими речами і книгами та простежена відповідність реально наявних предметів офіційним вимогам. Визначено питому вагу душпастирів у місцевому соціумі, проаналізовано вікову структуру ієреїв та обраховано середню тривалість їхнього життя. Розглянуто антропоніміку парохів шляхом встановлення найпоширеніших варіантів іменування та порядку утворення прізвищевих назв. Досліджено географічне та соціальне походження панотців. Окрему увагу приділено освітньому рівню священиків у контексті його відповідності законодавчо встановленим вимогам.

Третій розділ присвячено аналізу домогосподарств як основи господарського й родинного життя священика в ранньомодерний час. Визначено середню залюдненість дворів ієреїв. З'ясовано ступінь родинної спорідненості членів двору. Розглянуто статевовікові показники та шлюбний стан парохів. Обчислено вікову різницю подружніх пар і встановлено шлюбний вік панотців. Визначено структуру й поколінний склад родин та динаміку їх змін. Розглянуто репродуктивну поведінку парохів та стосунки у родинях ієреїв.

У четвертому розділі проаналізовано порядок номінування священика на парафію. Розглянуто законодавче регулювання оплати треб і його вплив на розцінку «духовних хлібів» у протопопії. Досліджено ступінь поширеності, структуру та зміст договорів про оплату треб між парафіянами і священиками протопопії. Визначено доходи ієреїв за духовні труди. Проаналізовано нормативне регулювання взаємин ієреїв і парафіян, час, витрачений на виконання треб та конфліктні ситуації щодо подання треб у протопопії. Розглянуто гамму відносин між парафіяльними священиками Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття.

Перед викладом основної частини монографії зробимо кілька технічних зауваг. Цитати з джерел, назви іномовних видань перекладено автором українською мовою. Там, де терміни підкреслюють культурний колорит епохи, автор залишив за собою право цитувати мовою оригіналу.

РОЗДІЛ І. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Джерельна база дослідження

Базою для дослідження стали письмові джерела. Їх ми об'єднали в кілька груп, а саме: актові, або законодавчі; діловодні, або справочинні; облікові, або статистично-описові; матеріали особистого походження, або его-документи; літературні та фольклорні пам'ятки.

Актові (законодавчі) джерела. До цієї групи нами віднесено: приписи канонічного права, імператорські, сенатські, синодські законодавчі акти, постанови і розпорядження місцевих церковних архієреїв.

Під канонічним правом розуміють звід етичних норм та юридичних правил, що встановлені за допомогою приписів (канонів). Спочатку канонем уважали лише книги Святого Письма, які визначали основи віровчення. Згодом, починаючи з IV століття, до канону почали зараховувати постанови й правила, встановлені та прийняті Церквою. Східна Православна (офіційно – Православна Католична та Апостольська) Церква до джерел канонічного права відносить: символ віри, книги Святого Письма, постанови та ухвали Вселенських і Помісних Соборів, твори Отців Церкви, веління Патріархів, богослужбові книги та канонічні кодекси, затверджені згідно зі встановленим порядком тощо.

Біблія, або ж Святе Письмо чи Священне Писання – це антологія священних текстів, представлена в християнстві книгами Старого та Нового Заповіту. Старий Заповіт існує у «палестинському» та «олександрійському» канонах, що відрізняються один від одного кількістю уведених книг. Юдеї та протестанти послуговуються «палестинським» канонем, а Православна Церква визнає його «олександрійський» варіант, що складається з 39 книг Старого та 27 книг Нового Заповіту.

Біблія не містить систематизованого викладу релігійно-правових норм, але розкриває засади віровчення і культу, подає основні парадигми християнського світогляду. Книги Святого Письма вважають богонатхненними, тому що вони втілюють вищу божественну істину; через свій незаперечний авторитет вони є фундаментом церковного життя та слугують формальною засадою церковної правотворчості. Саме тому

конкретні приписи й загальна парадигма Біблії суттєво впливала на повсякденне життя всіх гілок християнства.

Оригінальні тексти Старого Заповіту написані староеврейською та арамейською мовами, а Нового – грецькою. У досліджуваний період на території Київської митрополії, частиною якої була Пирятинська протопопія, послуговувалися здебільшого біблійними текстами перекладеними церковнослов'янською мовою. На сьогодні книги Священного Писання перекладені всіма сучасними європейськими мовами, у тому числі й українською. Відповідність оригіналу такого перекладу сучасною православною Церквою не заперечується. Тому цитати в дослідженні наведені саме нею.

Поряд із Священним Писанням ядром канонічного права є церковне законодавство. В його основі лежить нормативно-правовий акт, що його розуміємо як офіційний документ церковного органу, що містить канонічно-правові норми і приписи. Акт виражає нормотворчу волю церковних інституцій, які відповідно до свого статусу наділені повноваженнями укладати обов'язкові до виконання правила. Загалом типовою формою канонічно-правових актів є правила; вони передбачають виконання певних умов усіма учасниками спільноти й визначають заохочення або покарання за це, хоча й не завжди в реальному житті. Церковне законодавство також прикметне консервативністю, зумовленою тим, що мета канонічно-правових норм – зберегти канонічний порядок за будь-яких зовнішніх обставин та чинників. Церковне законодавство формувалося впродовж усього часу діяльності Церкви. У православній Церкві Російської імперії канонічне право було складником норм імперського законодавства. На ньому ґрунтувалися юридичні приписи щодо значного числа питань, пов'язаних із церковним устроєм, шлюбом та сімейними взаєминами, моральними стандартами повсякденної поведінки, спадковим правом тощо¹.

Упродовж досліджуваного періоду прийнято чимало імператорських, сенатських і синодальних інструкцій, маніфестів, регламентів, розпоряджень та указів, які регулювали устрій та діяльність Церкви. Майже всі вони зібрані та опубліковані в багатотомному виданні «Повне зібрання законів Російської імперії, з 1649 року», яке складається з

¹ Канонічне право. Енциклопедія сучасної України. Том 12. Літера К. URL : <https://esu.com.ua/article-9345> (дата звернення: 28.03.2023).

45 томів, 48 книг і охоплює період від 1649 до 1825 року¹. Основний масив законодавчих актів, прийнятих у досліджуваний період, надруковано в 4–25 томах цього зібрання.

Головний масив постанов і розпоряджень церковних архієреїв по Київській митрополії зберігається у 127 фонді – «Київська духовна консисторія» Центрального державного історичного архіву України в Києві. Фонд уміщує велике число справ, датованих 1700–1919 роками². Вагоме місце з-поміж них посідають розпорядження вищого і місцевого церковного керівництва, що стосувалися як професійної діяльності, так і побуту духовенства. Постанови архієреїв, переважно у вигляді копій, зберігаються також у 801 фонді Державного архіву Полтавської області³. Частину архієрейських ухвал і наказів уже введено до наукового обігу й опубліковано, але переважна більшість таких актових джерел зберігається в рукописному вигляді в архівних фондах.

У сучасній історіографії неодноразово обговорювали питання ефективності впровадження в повсякденне життя законодавчих приписів ранньомодерної доби. Дослідники підкреслюють, що між виданням указу та його реалізацією пролягав чималий часовий відтинок. Поділяючи такі погляди, зауважимо, що звернення до законодавчих джерел допомагає зрозуміти офіційні стандарти функціонування церкви, окреслити нововведення, проаналізувати їхній характер і з'ясувати механізми втілення новацій у повсякдення. Встановлення частоти видання розпоряджень уможлиблює виявлення кола питань, пов'язаних із церковним життям, що перебували у сфері посиленої уваги влади у досліджуваний період.

Діловодна (справочинна) документація. До цієї групи нами віднесено розлогий перелік справ, пов'язаних із діяльністю духовного правління (консисторії) Пирятинської протопопії. Духовне правління – проміжна інстанція між парафіяльним духовенством та єпархіальною владою. До сфери його компетенції належало:

– оприлюднення указів і розпоряджень імперської та єпархіальної влади й здійснення контролю за їхнім виконанням;

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ): [в 45 т.]. СПб.: Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. IV–XXVI.

² ЦДАК України. Ф. 127. Оп. 1020.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1.

– нагляд за порядком здійснення та правильністю фіксації церковних таїнств і обрядів (хрещення, вінчання, сповідання, причастя; накладання єпитимій, перехід із одного приходу в інший, відспівування тощо);

– збір, обробка й передача звітності з парафіяльних церков до єпархіальної консисторії;

– розгляд скарг, розв'язання конфліктів, проведення слідства у випадках коли їх фігурантами були священнослужителі та церковнослужителі;

– контроль за шлюбно-сімейним життям духовенства та вірян;

– владнання поточних питань церковного життя на території протопопії.

Тричі на рік духовне правління протопопії мусило надсилати «донесення» в єпархіальну консисторію. Такий звіт включав інформацію про стан виконання священниками протопопії розпоряджень вищого керівництва та реєстр справ розглянутих правлінням із вказівкою ухвалених або ж не прийнятих за ними рішень. Крім того в духовному правлінні зберігалася переписка з іншими правліннями та світськими владними інституціями у формі промеморій, ордерів, протестів тощо.

Головний масив діловодної документації по Пирятинській протопопії за другу половину XVIII століття зберігається у 801 фондї Державного архіву Полтавської області¹. Вміщені в ньому справи розподіляємо за такими видами:

– копії указів Імператорів, Сенату та Синоду й розпоряджень Київської духовної консисторії;

– справи про висвячення, призначення, переміщення, нагородження, звільнення, смерть осіб духовного звання;

– справи про будівництво, ремонт та освячення церков і дзвіниць;

– справи про накладання єпитимій, перехід із одного приходу в інший, прийняття в православ'я іновірців, видачу метричних довідок, паспортів тощо;

– дозволи на повторний шлюб, розлучення та здійснення інших обрядів;

– справи про недостойну поведінку й конфлікти між особами духовного звання;

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1.

– справи щодо конфліктів між особами духовного звання та парафіянами;

– листування з іншими духовними правліннями й адміністративними установами у формі протестів, ордерів, промеморій. У цьому ж фонді зберігається облікова документація у вигляді метричних книг, сповідних розписів і відомостей про кількість церков та церковнослужителів про котрі мова буде окремо.

Наявні у фонді справочинні папери представлені у «чорнових» і «чистових» варіантах документів. Здебільшого вони дублюють один одного. Хоча непоодинокі ситуації, коли справа містить лише чернеткові записи. Загальна вада чинних справ – їхня незавершеність. Здебільшого це виявляється у відсутності резолюційної частини, яка б логічно завершувала справу. Це залишає відкритим важливе для дослідника питання: справа не була вирішена чи рішення не збереглося? Переважна кількість справ написана українським (козацьким) скорописом. На жаль, окремі документи мають поганий стан збереженості, що утруднює прочитання тексту. На момент написання дослідження частина означених вище документів оцифрована.

Облікова (статистично-описова) документація. До цієї групи нами зараховано: метричні книги, сповідні розписи, ревізські «сказки» та відомості про кількість церков і церковнослужителів.

Метричні книги. Метричні книги – це сукупність актів церковної реєстрації, що засвідчували події хрещення (народження), вінчання (шлюбу), поховання (смерті) конкретних осіб у вигляді хронологічних записів. У деяких виданнях їх трактують як записи актів громадського стану¹.

Перша спроба запровадження подібної документації у православній церкві на території України була здійснена на церковному соборі в Києві 1646 року з ініціативи митрополита Петра Могили. Саме тоді від парафіяльних священиків почали вимагати вести метричні записи. Їхні зразки було подано в знаменитому «Требнику», що побачив світ у тому самому році. Проте, їхнє запровадження перервала смерть Петра Могили у 1647 р. та подальші події козацької революції. І все ж ідея продовжувала циркулювати у середовищі духовних владик. Зокрема, у «Метриці церковній» (1675 р.) Антонія Винницького (адміністратора

¹ Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. Львів., 1994. Т. 4. С. 1524.

Перемишльської єпархії) містилися зразки записів чотирьох частин метричної книги: хрещених, вінчаних, «живих парафіян» та померлих. У книзі львівського єпископа Йосипа Шумлянського «Метрика альбо реєстр на пораду церкви святої...» (1686–1687 рр.) засвідчено наявність метричних записів у окремих церквах. У рішеннях єпархіального собору в Києві 1691 р. вказувалося на необхідність ведення метричних книг у Київській єпархії. Іереїв зобов'язували мати у своїй церкві дві метричні книги: в одній з них треба було записувати імена осіб, котрі хрестилися, а в іншій тих, хто вінчався¹.

Остаточне запровадження метричних книг у практику повсякденного церковного життя на території Київської митрополії припадає на XVIII століття. Це пов'язано з діяльністю російських імператорів, починаючи від Петра I і закінчуючи Катериною II. Державні реформи, які вони проводили на принципах камералізму та ідей просвіченого абсолютизму, потребували, з-поміж іншого, докладної інформації про населення країни. Саме бажанням мати достовірні дані про чисельність людей, котрі народилися, одружилися та померли, пояснюємо запровадження метричних книг указом 1724 року².

Поширення практики ведення метричних книг безпосередньо на територію Гетьманщини пов'язане з запровадженням Духовного регламенту в 1721 р. та Додатку до нього (1722 р.)³, пункт 29 якого («Про пресвітерів, дияконів та інших причетників») зобов'язував парафіяльних священників вести книги, у яких фіксувати народження і хрещення немовлят своєї парафії. У законі від 20 лютого 1724 р. «Про утримання священниками метричних книг» містилися зразки форм ведення метричних книг та надсилання екстрактів (зведені виписки з метричних книг) і табелів. Книги повинні були складатися з трьох частин: «Про народжених», «Про одружених», «Про померлих»; і оформлюватися за певним офіційно встановленим формуляром, зразок якого додавався. Проте, на практиці священники часто не дотримувалися вказаних правил.

¹ Сkochиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. 2001. Вип. 2. С. 80–87.

² О содержании священниками метрических книг для записи рождающихся, браком сочетавшихся и умирающих, и о присылке из оных ежегодно экстрактов к Архирееям. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 7. 1723–1727. С. 266.

³ Прибавление к духовному Регламенту. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 707.

Попри значну різноманітність інформації, уміщеної в метричних книгах, її можна умовно згрупувати за такими категоріями: антропонімічні дані (прізвище, ім'я, по батькові чи прізвисько особи), стать, вік, географічна атрибуція особи (належність до певної парафії, місце проживання), шлюбно-сімейний статус, соціальний статус (козак, посполитий тощо), професія та інформація про виконання таїнств.

І все-таки аналіз змісту книг ускладнює низка обставин. По-перше, у досліджуваний період цей вид документів переживав лише фазу свого становлення, що відбилося на характері та якості записів і зумовило значну їх різноманітність. По-друге, деякі категорії визначення особи (прізвище, прізвисько, по батькові) ще не усталилися, що не сприяло чіткості їх фіксації. По-третє, констатуємо досить високий рівень недбальства поміж священиків та їхню практичну невідповідність до ведення обліку, що не могло не відбитися на якості записів. По-четверте, суспільство, як живий організм, перебувало в динамічному розвитку і зміні, які воно переживало, не завжди знаходили адекватне відображення у фіксуючих документах. По-п'яте, записи реєстрували, передовсім культову, а не демографічну подію. Наприклад, обряд хрещення, а не сам акт народження. У зв'язку з цим виникало питання про запис у книгах нехрещених дітей, приміром, мертвонароджених немовлят. Крім цього, до першої частини метричних книг могли заносити й осіб, котрі приймали хрещення у зрілому віці, наприклад, євреїв вихрестів. Усе це може спотворювати загальну демографічну картину.

Водночас, метричні книги – цінна збірка соціокультурних показників, що характеризують православну людину XVIII століття. Уміщена в них інформація важлива для вивчення соціуму, дозволяє дослідити демографічні характеристики в певному часовому проміжку та простежити їхню динаміку.

Рівночасно, книги є зразком діловодної документації, створеної парафіяльними ієреями. Тож їх вивчення дозволяє проаналізувати рівень грамотності, ступінь дотримання офіційних приписів, розглянути трудову діяльність через встановлення частоти здійснення таїнств та обрядів й дійти висновків щодо виконавської дисципліни ієреїв.

На жаль, стан збереженості метричних книг по Пирятинській протопопії за XVIII століття поганий. Основний масив метричних книг Пирятинської протопопії зберігається в 127 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Метричні книги за

1720–40-ві роки збереглися розрізнено по окремих парафіях. Зокрема, таких населених пунктах: с. Білоцерківка (1730–1740), с. Білоусівка (1733–1741), с. Бондарі (1732–1740), с. Бубнів (1732–1743), с. Давидівка (1723–1740), с. Дейманівка (1732), с. Карпилівка (1723–1744), с. Ковалі (1733–1741), с. Крутий Берег (1728–1741), с. Луговики (1727–1741), с. Поставмуки (1734–1741), с. Приходьки (1733–1743), с. Савинці (1735–1742), с. Сухоносівка (1723–1742)¹.

Метричні книги із парафій за 1780-ті роки зібрані разом у порічних колекціях, що називаються «Метрична книга церков Пириятинської протопопії» й репрезентують 1780, 1781, 1782 та 1783 рік². Окремі метричні книги за 1783 рік віднаходимо в описі 1014 того ж фонду³. Таким чином, констатуємо відсутність наскрізного хронологічного ряду метричних книг бодай по одній із них у досліджуваний період.

Сповідні (сповідальні) розписи. Сповідні розписи – це документи церковного обліку населення, які фіксували відвідування парафіянами сповіді та прийняття причастя. Головним мотивом їх появи, вочевидь, виступало бажання російських імператорів мати достовірні дані про кількість і склад населення країни, а також контролювати його лояльність до влади.

Одним із перших кроків на шляху державного регулювання порядку покаяння стало видання указу від 8 лютого 1716 р., у якому вказано, що будь-яка особа повинна щорічно сповідатися у своїх духовних пастирів. У разі невиконання цієї процедури парафіяльних священиків зобов'язували надавати списки таких людей єпархіальним архієреям, а тих – передавати їх губернаторам. Винних у недотриманні сповідного обряду штрафували й примушували його виконати. Окрім того, указом передбачено провести перепис розкольників з метою збільшити суму стягуваних із них податків. Описові мали підлягати всі старообрядці, окрім тих, котрі мешкали в прикордонній смузі⁴.

¹ ЦДІАК України. Ф. 127 Оп. 1012. Спр. 134а. Спр. 139. Спр. 124. Спр. 128. Спр. 47. Спр. 129. Спр. 50. Спр. 135. Спр. 104. Спр. 96. Спр. 147. Спр. 136. Спр. 160. Спр. 40.

² ЦДІАК України. Ф. 127 Оп. 1012. Спр. 608. Спр. 676. Спр. 677. Спр. 722. Спр. 759. Спр. 760.

³ ЦДІАК України. Ф. 127 Оп. 1014. Спр. 85.

⁴ О хождении на исповедь повсегодно, и о штрафе за невыполнения сего правила, и о положении на раскольников двойного оклада. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5. 1713–1719. С. 166.

Наступним законодавчим актом, що торкався сповідної практики, став указ від 17 лютого 1718 р. Згідно з ним, людей будь-якого звання зобов'язували відвідувати церкву щонеділі та в дні великих християнських свят. Вони мусили ходити на ранкове та вечірнє богослужіння, святкові літургії. Іереї також мали вести щорічні книги для запису в них тих, хто сповідався, і тих, хто не сповідався. Зберігати їх треба було в церкві. Відомості з них надсилали єпархіальному керівництву, а вже звідти інформація надходила до духовного приказу. Указ передбачав також систему грошових штрафів за ухилення від сповіді. Зокрема, різночинці та посадські люди у випадку, коли вони пропустили сповідь уперше, мали заплатити один руб, другий раз – два рублі і втретє – три. З селян в аналогічних ситуаціях стягувалося відповідно – десять денег, гривня та п'ять алтин. Обов'язок збору штрафу покладено на священників. У разі систематичного ігнорування сповіді відомості про таку людину необхідно надіслати особисто губернаторові. Останній в адміністративному порядку примушував особу сповідатися. Передбачалися й санкції щодо священників, котрі приховували факти ухилення особи від сповіді або ж подавали неправдиві відомості¹.

В Іменному указі імператриці Анни Іоанівни від 4 лютого 1737 р. зазначалося, що всі православні, починаючи з семи років, у дні святої чотиридесятниці повинні сповідатися і причащатися у своїх священників. У випадку, коли хтось не зміг виконати цього розпорядження, мусив зробити це в два наступні пости – Петровський чи Успенський. За невиконання таких норм особу штрафували.

Згідно з Синодським указом від 16 квітня 1737 р. до розписів занотовували всіх жителів парафії, зазначаючи виконання ними таїнства сповіді та причастя. Запис проводили за становим принципом. Крім того, фіксація передбачала вказівку двору, де вони мешкали, і їхній сімейний статус. Сповідатися мусили всі парафіяни віком від семи років, отож, у документі фіксувався і їхній вік. Зразок записів додавали до указу і відсилали спочатку до єпархій, а звідти – до парафій. Отримавши необхідні інструкції, іереї не пізніше восьмого тижня повинні були надіслати

¹О хождении разночинцам посадским и поселянам в воскресные дни и господские праздники церковь, и о исповеди повсегодно, и о подаче священником ведомостей о не исповедавшихся, и о взыскании с таковых штрафа, о неторговании в воскресные дни и господские праздники никакими товарами, и о выборе во всякие должности таких которые повсегодно исповедаются. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5. 1713–1719. С. 544–545.

заповнені за зразком розписи до духовних правлінь. На підтвердження правдивості відомостей священник і причетники скріпляли їх власноручними підписами. Зібрані по єпархії відомості вносили до генерального екстракту, зразок якого також додано до указу, і пересилали в Синод.

Передбачили законодавці й перелік питань, які обов'язково священники мали ставити на сповіді. Наприклад, слід було поцікавитися, скількома пальцями хреститься парафіянин (двома чи трьома). У випадку виявлення двоперстного знамення, тобто фактичного визнання себе розкольником, ієрей мав доповісти про це єпархіальному керівництву. До тієї ж категорії слід було записувати всіх осіб, котрі не були на сповіді три роки поспіль. Регламентував документі сповідання не у своїй парафії або пізніше її здійснення. Зокрема, особи, що сповідалися в іншій парафії, мушили надати звітні іменний розпис за підписом місцевого священника. Ієрей, котрий прийняв таку сповідь, мав негайно повідомити про неї своєму керівництву. В указі передбачено також покарання за його невиконання¹.

Питання про те, наскільки дієвою була реалізація аналізованого указу складне та суперечливе. Зокрема, на думку В'ячеслава Мордвінцева, облік сповідання через запровадження регулярного ведення сповідних розписів налагодили у Російській імперії до кінця 30-х років XVIII ст.², а Борис Миронов стверджує, що духовенство тривалий час опиралося нововведенню, тож говорити про більш-менш регулярне ведення розписів можна лише з 1740–1750-х років³.

Проблемне й питання дотримання законодавчих вимог при веденні сповідних розписів. Якщо на прикладі метричних книг ми маємо справу, окрім традиційної несумлінності, з певним конфліктом нововведення та попередньою традицією, то у випадку зі сповідними розписами, очевидно, лише з недбальством та формалізмом⁴. Це виявлялося у пропусках у

¹О штрафах положенных с уклоняющихся от исповеди и Святого причастия и об обязанностях в сем отношении духовных и светских начальств. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.10. 1737–1739. С.114–125.

²Мордвінцев В. М. Сповідальні книги. *Київська старовина*. 1995. №3. С. 84.

³Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX ст. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. XX. Ленинград, 1989. С. 104–105.

⁴Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. 198 с.

списках парафіян, помилках при запису їхніх імен, прізвищ, віку тощо. Більше того, як показала у своєму дослідженні Оксана Романова, священники недбало ставилися й до головної функції розписів – фіксації самого акту сповіді¹.

Сповідні розписи містять важливі відомості про становий, сімейний, віковий статус, домогосподарство, місце проживання мешканців Гетьманщини XVIII століття. Інформація розписів подеколи відзначається неточністю. Зокрема, антропоніміка сповідних розписів характеризується значною різноманітністю. Це виявлялося у змінах при написанні прізвищ, імен, по батькові, зроблених укладачами в різні роки. Складною видавалася і фіксація поняття «двір», наслідком чого й стало ігнорування такої категорії в окремих розписах. При встановленні віку людини священники нерідко помилялися. Оскільки розписи укладалися за посімейним принципом, то родинні зв'язки відображені в них репрезентативно. Відзначаємо також непоодинокі випадки пропуску окремих членів сім'ї при їх укладанні. Розписи містять і вказівки на соціальне походження особи, як того вимагав офіційний зразок. Хоча й тут констатуємо наявність певних невідповідностей між записаним та реальним станом справ.

Попри вказані вище недоліки, сповідні розписи – важливе джерело для дослідження суспільства Гетьманщини XVIII ст. Оскільки такий вид джерел по суті являв собою повний «перепис» православного населення, який, важливо, щорічно оновлювався. Відзначаємо, що, як і в ситуації з метричними книгами, маємо справу з джерелом, яке створене безпосередньо парафіяльними ієреями. Отже, окрім антропонімічної, вікової, географічної, шлюбно-сімейної інформації стосовно його творців, можемо також використовувати розписи для реконструкції повсякденної «професійної» діяльності панотців і пошуку відповідей на питання аналогічні адресованим нами метричним книгам.

Констатуємо, що стан збереженості сповідних розписів по Пирятинській протопопії за досліджуваний період порівняно з метричними книгами набагато кращий. Уціліли сповідні розписи, датовані 1758, 1764–1768, 1770, 1772, 1775–1779, 1781–1784, 1786, 1787, 1789, 1790, 1793, 1794, 1797, 1799 роками². Тож, на відміну від метрик, маємо справу не з

¹ Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. №4. С. 122–148.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1.

спорадичним, а з системним джерелом. Зрозуміло: у різні роки кількість розписів неоднакова. Наприклад, за 1758 рік є сповідні розписи із 22¹, за 1764 – з 5², за 1765 – з 26³, за 1768 – із 44⁴, а за 1793 – з 42 церков⁵. Однак, за нашими підрахунками, попри такі різношерсті показники, понад 50% парафій протопопії забезпечують хронологічний ряд, необхідний для дослідження динаміки кількісних і якісних змін. Його наявність уможлиблює також перевірку зазначених у джерелі фактів та цифр, що позитивно впливає на достовірність висновків і частково нівелює недоліки джерела, які розглядали вище.

Ревізькі «сказки», відомості про кількість церков та церковнослужителів. Щодо цього виду облікових документів уживають також назву «клірові відомості». На відміну від описаних вище джерел це був документ для, так би мовити, внутрішньо церковного вжитку. Зазвичай, запровадження цієї документації в церковну практику датують 1769 роком, коли вводили «Поіменні списки усіх осіб духовного звання православного сповідання». У них, окрім інформації про церкву та парафію також необхідно подавати дані про членів причту та їхні родини. Практичне утвердження подібної документації відбувалося поволі, тому остаточно зразок формуляру та вимоги до його заповнення були затверджені лише синодським указом 1829 року. Тож клірові відомості останньої третини XVIII століття строкаті за своєю формою та змістом і містять доволі різноманітну інформацію про персональний склад духовенства⁶.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3, Спр. 4, Спр. 5, Спр. 6, Спр. 7, Спр. 8, Спр. 9, Спр. 10, Спр. 11, Спр. 12, Спр. 13, Спр. 14, Спр. 15, Спр. 16, Спр. 17, Спр. 18, Спр. 19, Спр. 20.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 38, Спр. 39.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 55, Спр. 56, Спр. 57, Спр. 58, Спр. 59, Спр. 60, Спр. 61, Спр. 62, Спр. 63, Спр. 64, Спр. 65, Спр. 66, Спр. 67, Спр. 68, Спр. 69, Спр. 70, Спр. 71, Спр. 72, Спр. 73, Спр. 74, Спр. 75, Спр. 76, Спр. 77, Спр. 78.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 192, Спр. 193, Спр. 194, Спр. 195, Спр. 196, Спр. 197, Спр. 198, Спр. 199, Спр. 200, Спр. 201, Спр. 202, Спр. 203, Спр. 204, Спр. 205, Спр. 206, Спр. 207, Спр. 208, Спр. 209, Спр. 210, Спр. 211, Спр. 212, Спр. 213, Спр. 214, Спр. 215, Спр. 216, Спр. 217, Спр. 218, Спр. 219, Спр. 220, Спр. 221, Спр. 222, Спр. 223, Спр. 224, Спр. 225, Спр. 226, Спр. 227, Спр. 228, Спр. 229, Спр. 230, Спр. 231, Спр. 232, Спр. 233, Спр. 234.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1129, Спр. 1130, Спр. 1131, Спр. 1132, Спр. 1133, Спр. 1134, Спр. 1135, Спр. 1136, Спр. 1137, Спр. 1138, Спр. 1139, Спр. 1140, Спр. 1141.

⁶ Лобко Н. В. Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*. № XLVII. С. 20–28.

Перші клірові відомості не мали чітко визначеного формуляру, тому таблиці були довільної форми або інформацію подавали загалом суцільним текстом. У відомостях, як правило, містилися дані про посвяти і місця знаходження церкви, кількість дворів та людей у парафії, церковні землеволодіння тощо. Утім найбільший обсяг інформації стосувався церковно- та священнослужителів. Тут віднаходимо відомості про їхній вік, освіту, сімейний стан, поведінку тощо. Перегляд ранніх клірових відомостей засвідчує: їм властиві ті ж вади, що й метричним книгам та сповідним розписам. Натрапляємо на помилки при фіксації віку, написанні імен і прізвищ, визначенні рівня освіти, особливо дітей. Попри офіційні вимоги в багатьох відомостях відсутня інформація про дружин.

У архівних фондах наявні відомості про число церков і священнослужителів по Пирятинській протопопії за 1782, 1785, 1788, 1793, 1795 роки, що забезпечує необхідний для дослідження хронологічний ряд і сукупно зі сповідними розписами уможлиблює проведення перехресної перевірки джерел.

Матеріали особового походження (ego документи). До цієї групи нами віднесено: щоденники, листи, почасти автобіографії. Саме такий тип джерел Марк Блок називав «мимовільними очевидцями», вказуючи, що вони наче зненацька, випадково почута розмова вражають своєю безпосередністю та щирістю¹. Подібні джерела цінні насамперед тим, що передають атмосферу епохи, дозволяють побачити за рядками конкретну людину минулого з світоглядом і мотивацією відмінною від сучасних.

Щоденник – різновид мемуарної літератури, у якому подано події приватного життя на тлі або в контексті відповідної культурної епохи. Таким документам зазвичай притаманна відсутність узагальнювальної перспективи, синхронність та фрагментарність записів, об'єднаних автором у єдине ціле через призму власного світосприйняття і поглядів².

На жаль, жодного щоденника, створеного панотцями Пирятинської протопопії, виявити не вдалося. Проте, при проведенні дослідження ми зверталися до матеріалів щоденників козацької еліти Гетьманщини. Зокрема, до «Домашнього протоколу» генерального підскарбія Якова

¹ Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145.

² Ясь О. В. Мемуари. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuary> (дата звернення: 28.03.2023).

Марковича¹. Він містить чимало відомостей про побут, соціальні й економічні взаємини, культурні стереотипи людей тієї епохи. У тому числі й інформацію про стосунки мирян із парохами як у питаннях відправлення треб, так і в повсякденні.

Надзвичайно цінним джерелом для нашого дослідження є щоденник ієреїв Андрія та Федора Кирнецьких². Панотці трудилися в Свято-Миколаївській церкві села Ховзовки, що перебувала у віданні глухівського протопопа та, як і пирятинські церкви, входила до складу Київської митрополії. Щоденник – унікальне джерело, адже жодного іншого подібного документу, створеного сільським парафіяльним священиком, на сьогодні не виявлено. Автором більшості записів у щоденнику був імовірно син ієрея – Федір, який нотував важливі для родини події, описував зроблене за день, фіксував порядок здійснення треб і отримані за них прибутки тощо. Записи детально відображають «трудові будні» сільських пасторів. Отож, попри те, що Кирнецькі не безпосередні «герої» нашого дослідження, вважаємо за можливе послугуватися інформацією, вміщеною в щоденнику, для реконструкції повсякдення й ментальних стереотипів поведінки сільських парохів.

Епістолярій, або приватне листування, набуває поширення та стає звичним явищем у житті людини XVIII століття. До нього, як до історичного джерела, уперше звернулися дослідники другої половини XIX століття, котрі опублікували низку листів, зокрема на сторінках журналу «Київська старина»³. На сьогодні чи не найповніше зібрання приватних листів написаних жителями Лівобережної України, оприлюднено в збірнику «Приватні листи XVIII ст.»⁴. У них поміж розмаїтої інформації віднаходимо згадки про взаємини адресантів із ієреями, переважно в контексті матеріальних проблем чи відправлення християнських треб. Наявні в збірнику й листи священиків, але не з Пирятинської протопопії.

¹Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. I–III. Киев, 1893. 418 с.

²Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.). Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 100 с.

³Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743–44 гг. *Киевская старина*. 1891. Т. 32. С. 179–183; Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. *Киевская старина*. 1892. Т. 36. С. 347–348.

⁴Приватні листи XVIII ст. / підг. до видан. В. А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1987. 176 с.

Специфічним різновидом приватних листів є прошення, що їх ієреї адресували до протопопії для залагодження особистих питань. Епістоли віднаходимо в матеріалах духовного правління Пирятинської протопопії. Здебільшого вони стосуються питання дозволу та видачі паспорта на виїзд за межі протопопії до родичів чи відвезення дітей на навчання¹.

Автобіографія – це різновид мемуарної літератури, темою якого є життя її автора. У ній увага зосереджується передовсім на власній постаті, простежується виразне бажання узагальнити події та факти особистого життя, підпорядкувавши їх певній концепції. На відміну від щоденникових записів автобіографія – здебільшого цілісний твір². Автобіографії нетипові для українських реалій XVIII століття. Поодиноким їх зразком, створеним ієреєм, є біографія Іллі Турчиновського – священика церкви Успіння пресвятої Богородиці містечка Березань³.

Зазначимо, що автобіографія Іллі Турчиновського незавершена та не відповідає сучасним уявленням про писання цього жанру. Втім, вона дозволяє прослідкувати життєву стратегію панотця, з'ясувати мотиви його вчинків і зрозуміти характер стосунків між людьми в тогочасному соціумі. Це важливо для тлумачення поведінки і вчинків панотців Пирятинської протопопії.

Літературні та фольклорні пам'ятки. До цієї групи зараховуємо твори київських церковних інтелектуалів, вірші Климентія Зиновієва та пам'ятки уснопоетичної творчості. Збірник творів Йоаникія Галятовського під загальною назвою «Ключ розуміння» видано в серії «Пам'ятки української мови» у 1985 році⁴. Крім власне «Ключа розуміння», до збірника увійшли «Наука, альбо способ зложення казання», «Небо нове», «Скарбниця потрібная» та інші писання. Підготовку до друку творів Йоаникія Галятовського здійснила Інна Чепіга. Видрукувані вони мовою оригіналу, але при цьому текст розбитий на слова згідно з сучасними правописними вимогами та пунктуацією. Публікація доповнена словником, де пояснено значення застарілих чи малозрозумілих слів.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 239, Спр. 277, Спр. 278.

² Автобіографія. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-42415> (дата звернення 01.04.2023).

³ Турчиновський І. Автобіографія. Українська література XVIII століття / під ред. В. І. Кречотня. Київ: Наукова думка, 1983. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm (дата звернення 01.04.2023).

⁴ Галятовський І. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови. Київ: Наукова думка, 1985. 450 с.

Зауважимо, що й до сьогодні публікація 1985 року – найповніше видання творів цього автора.

Уже згадана Інна Чепіга разом із Вікторією Колосовою долучилася до видання у 1971 році творів Климента Зіновієва. Воно містить близько 400 віршів поета, а також прислів'я та приказки, зібрані ним. Матеріал опубліковано згідно з вимогами «Правил видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.», текст розбито на слова відповідно до сучасних правописних вимог¹.

У 1983 році було оприлюднено збірку вибраних творів української літератури XVIII століття². З-поміж авторів представлених словесних зразків є й особи духовного звання. У збірці уміщено жанрово-тематичні цикли бурлескно-травестійної поезії, сатирично-гумористичні вірші та віршовані оповідання, що дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя, етичні й естетичні норми поведінки населення України цього часу. Значна частина представленої поезії створена за законами фольклору та побутувала тривалий час в усній традиції й була записана пізніше.

У 2009–2012 роках побачили світ вибрані твори Інокентія Гізеля в трьох томах. Редактором і упорядником виступила Лариса Довга³. Цей тритомник є найповнішим зібранням спадщини відомого мислителя. Частина праць подана мовою оригіналу, а окремі з них – у перекладі сучасною українською мовою.

Використання літературних пам'яток і фольклорних джерел уможливорює краще розуміння культурного тла епохи, показує систему цінностей, притаманних тодішній «книжній» та «популярній» культурі, а отже, дає змогу збагнути логіку дій людини ранньомодерного часу.

Таким чином, вважаємо, що обрана нами джерельна база дослідження є репрезентативною й дозволяє розв'язати поставлені завдання. Частина представлених джерел опублікована та введена до наукового дискурсу. Водночас нами використано й чимало архівних джерел. Першорядне значення серед них у контексті аналізу повсякденного життя мають діловодні або справочинні документи із

¹ Климентій Зіновієв Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. 392 с.

² Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. Київ: Наукова думка, 1983. 696 с.

³ Гізель І. Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богові людину. Вибрані твори в 3-х томах. Т. І. Київ-Львів: Свічадо. 2012. С. 55–575.

Пирятинської протопопії та облікові джерела, представлені метричними книгами, сповідними розписами і кліровими відомостями.

Історіографічний огляд проблеми

У цьому підрозділі розглянуто науковий доробок учених, пов'язаний із проблематикою дослідження. Аналізуючи історіографію проблеми, вважаємо за необхідне звертати увагу не лише на праці, присвячені історії церкви та православного духовенства XVIII століття в Україні, а й на труди вчених, які спеціально не вивчали приходське духовенство, проте аналізували тогочасну людину й механізми функціонування ранньомодерного суспільства в широкому культурному контексті взаємодії з церквою.

Для зручності чималий масив праць поділимо на три змістових блоки. До першого віднесемо студії, у яких розглянуто демографічні, культурні, та економічні питання життя людей, котрі мешкали на території Гетьманщини в ранньомодерний час, і розкрито взаємини членів соціуму з церквою. До другого – узагальнювальні трактати, які торкаються становища та розвитку Київської митрополії (архієпископії) й діяльності її владик у досліджуваній період. Важливість такого огляду продиктована тим, що парафіяльні священники – невід'ємна частина церковного механізму, тож зміни, що їх зазнавала митрополія в результаті дій імперської влади чи діяльності митрополитів, неминуче торкалися і їх. Третій блок охоплює труди, де спеціально проаналізовано розмаїті проблеми життєдіяльності парафіяльних ієреїв Київської митрополії у XVIII столітті.

Усвідомлюємо, що такий поділ умовний, адже, аналізуючи, приміром, діяльність того чи того київського архіпастиря, дослідник, як правило, торкається також питань впливу його дій на підлеглих, а отже, простежує життя парохів. І все ж запропонований нами поділ історіографічного доробку дозволяє структурувати значний масив літератури та відстежувати зміну поглядів щодо питань, важливих у контексті розглянутої теми.

Дослідження ранньомодерного українського соціуму. Передусім відзначимо тут студії з історичної демографії. Зауважимо, що демографічні показники ранньомодерного населення України в цілому та парафіяльного духовенства як його складової частини донедавна були вивчені слабо. В

останні десятиліття з'явилася низка досліджень, що заповнює цю лакуну в українській історіографії. Поміж них виокремимо роботи Юрія Волошина¹, Ігоря Сердюка², Олександра Сакала³.

У своїх працях, розглядаючи сільський і міський соціум Гетьманщини XVIII століття, згадані вище науковці з'ясували чимало питань, пов'язаних із демографічними характеристиками парафіяльних ієреїв, а саме: встановлення питомої ваги священників у місцевому соціумі, аналіз вікових характеристик та сімейного статусу, ступінь населеності домогосподарств, функціонування інститутів шлюбу і сім'ї, типологія та чисельність родини тощо.

Оскільки підрахунки демографічних показників дослідники виконували переважно на базі метричних книг і сповідних розписів – документів, що їх вели парафіяльні священники, то водночас пророблялися й питання дисципліни, рівня грамотності та ретельності виконання парохами своїх обов'язків.

Іншу групу складають праці, де розглянуто популярну останніми роками тему народної побожності. Низка дописів із цієї тематики вміщена в науковому збірнику «В орбіті християнської культури», який з'явився внаслідок реалізації проєкту «Київське християнство». Тут звернемо увагу на статтю Оксани Романової, що безпосередньо дотична до досліджуваної нами протопопії⁴. У ній авторка не лише розкриває механізми формування культу чудотворної ікони в селі Лазірки, а й звертає увагу на участь/неучасть місцевих парафіяльних ієреїв у її становленні та функціонуванні.

¹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. 312 с.; Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С, 2016. 356 с.; Волошин Ю., Сакало О. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2. Київ: Інститут історії України, 2018. С.274–316.

² Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

³ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку: дис канд. іст. наук.: 07.00.01. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 260 с.

⁴ Романова О. Особливості формування «народних» культів чудотворних святинь (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазірки Пирятинської протопопії). В орбіті християнської культури: науковий збірник / за ред. І. Сковчиляса, М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 77–105.

У цьому контексті важлива й стаття Наталі Яковенко¹. Авторка, спираючись на книгу чуд Охтирської Богородиці – ікони Матері Божої в Покровському соборі містечка Охтирка, з'ясовує роль місцевих ієреїв і вищих церковних органів у процесі створення культу, також, вивчаючи ареал його поширення, аналізує практику відправлення священиками своїх парафіян до цієї сакральної реліквії.

Дослідженням вкладних і поминальних практик як маркерів релігійності ранньомодерного соціуму займається Оксана Прокоп'юк².

Значна кількість праць останніх років присвячена проблематиці подання та виконання церковних треб, без яких складно збагнути життя ранньомодерної людини. До таких належать таїнства хрещення, вінчання, сповіді й причастя та обряди погребіння й поминання.

У цьому контексті привертає увагу монографія Ігоря Сердюка, присвячена дитині й дитинству в Гетьманщині XVIII століття³. У ній автор детально аналізує порядок охрещення дитини як за звичайних, так і за «форс-мажорних» обставин, вивчає повсякденні практики вибору імені та хрещених батьків, досліджує «дитячий» поховальний ритуал. Науковець ретельно співставляє канонічні вимоги та повсякденну практику при вирішенні цих питань. Зрозуміло, що за таких умов у роботі, крім головного героя – дитини, присутній і парафіяльний ієрей, без участі якого подібні треби були б неможливі.

Ірина Петренко, вивчаючи шлюбно-сімейні відносини у повсякденній культурі XVIII століття, теж чимало уваги приділяє ролі парафіяльних ієреїв у їх регулюванні. Вона аналізує роль священика у процесі встановлення шлюбного віку, визначенні ступеню кровної та духовної спорідненості й свояцтва, проведенні шлюбних обшуків й

¹ Яковенко Н. Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного досвіду. В орбіті християнської культури: науковий збірник / за ред. І. Скочиляса, М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 45–57.

² Прокоп'юк О. «Незгасна» свічка ізюмського полковника Федора Краснокутського як ілюстрація до вкладних і поминальних практик. *Батури́нська старовина*. Збірник наукових праць. 2020. Вип. 8 (12). С. 121–126.; Прокоп'юк О. Вклади як маркер релігійності в ранньомодерному соціумі («зібране» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII століття). *В орбіті християнської культури: науковий збірник / за ред. І. Скочиляса, М. Яременка*. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 59–76.; Прокоп'юк О. Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 30–45.

³ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

отриманні «венечних пам'ятей», досліджує практику вінчання та регулювання взаємовідносин подружжя у шлюбі. Науковиця звертає увагу на дії духовенства в обставинах, спричинених припиненням чи розірванням шлюбу¹.

Розгляду смерті і смертності в Гетьманщині XVIII століття присвячено дослідження Олени Замури. У ньому, окрім аналізу показників та факторів смертності населення, значна увага приділена жалобним практикам у тогочасному соціумі. Дослідниця констатує конфлікт між православною есхатологією і суспільною жалобною практикою. Тому багато місця відводить вивченню поховального церемоніалу та поминальних відправ і досліджує роль парафіяльних ієреїв у їх здійсненні².

Сповідні практики в Київській митрополії розглядає Оксана Романова³. Окрему увагу вона приділяє сповідним розписам як способу церковного контролю за моральністю парафіян. Аналізуючи достовірність наведеної в них інформації, дослідниця доходить думки, що ставлення парафіяльних ієреїв до складання розписів було недбалим, вони рясніють чисельними неточностями і погрішностями. Окрім того, авторка наводить непоодинокі випадки приховування священником факту відсутності людини на сповіді⁴.

Таким чином, результати досліджень усіх зазначених вище науковців важливі для розуміння ролі парафіяльного священика в житті людини ранньомодерного часу. Вони ілюструють калейдоскоп їхніх взаємин і дозволяють проаналізувати соціокультурні аспекти діяльності парохів як одних із головних дійових осіб «парафіяльної цивілізації».

Дослідження з історії Київської митрополії. Одним із перших узагальнювальний виклад історії Київської митрополії XVIII століття подав митрополит Київський Євгеній (Болховітінов) у низці праць, опублікованих у першій третині XIX століття⁵. У них він у хронологічній

¹ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. Ч. 1. Полтава: АСМІ, 2005. 581 с.

² Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.

³ Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 216–238.

⁴ Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. №4. С.122–148.

⁵ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. 448 с.

послідовності виклав історію церковних інститутів, розглянув правовий статус митрополії, запропонував біографічний перелік київських ієрархів. Попри виразний ідеологічний штамп «єдиної православної Русі», присутній у дослідженнях, відзначаємо високу інформативність уміщеного в працях матеріалу, що зумовлену використанням автором чисельних документальних і статистично-описових документів, які згодом були втрачені. Зокрема, у його творах віднаходимо дані щодо складу Київської митрополії за відомостями про кількість церков і церковнослужителів 1722, 1743, 1756, 1785 років¹. Саме тому сучасні науковці використовують подану в його роботах інформацію як першоджерело.

У 1879 році оприлюднено «Очерки історії Київської єпархії XVIII століття», авторства професора Київської духовної академії Пилипа Терновського². Дослідник, спираючись на матеріали синодального архіву, висвітлив перебіг основних подій, що відбувалися на теренах Київської єпархії у XVIII столітті. Чимало уваги науковець приділив вивченню проповідницької діяльності священнослужителів. Учений доходить висновку, що у XVIII столітті проповіді відводилася роль засобу обґрунтування імперської політики та просвітницької зброї, котра мала подолати моральні вади й забобони народу та сприяти успішному проведенню реформ і законодавчих ініціатив.

Учений відверто симпатизує спробам ієрархів повернути Київській митрополії статус, який вона мала, перебуваючи під рукою Константинопольського патріарха. Передовсім у цьому контексті позитивно оцінено діяльність архієпископа Варлаама (Ванатовича).

У 1914 році побачила світ праця Костянтина Харламповича «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя»³. Твір – частина незавершеного тритомного проекту фундаментального дослідження, присвяченого західноєвропейським культурним впливам на життя Московської держави. Акцентуючи увагу на церкві, автор одночасно розглядає й інші сфери суспільного життя: політику, культуру, науку тощо. Дослідження К. В. Харламповича охоплює період від XVI до другої половини XVIII століть. Структурно текст поділено на три періоди:

¹ Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. С. 178–180, 206.

² Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии на материалах Синодального архива. Киев: Университетская тип., 1879. 49 с.

³ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд. книж. магазина М. А. Голубева, 1914. 878 с.

перший – від середини XVI ст. до 1653–1654 рр., другий – від 1654 до 1700 рр., третій – від 1700 до 1762 рр. (початок правління імператриці Катерини II).

На думку вченого, говорити про український церковно-культурний вплив на московську дійсність раніше XVI ст. недоречно, оскільки до цього часу «обидва ці народи [маються на увазі українці та росіяни] були зайняті державним будівництвом і відстоюванням своєї політичної незалежності від взаємних зазіхань на неї Польщі–Литви й Москви»¹. Взаємодія української церковної культури з російською спричинила культурне зближення Москви й України та Греції та підготувала ґрунт для никонівської богослужбової реформи.

Дослідник вважає, що саме перша половина XVIII століття стала часом найвищого впливу вихідців із Київської митрополії на церковне життя Російської імперії. Він зауважує: «І політичні резони, і церковні плани, і особиста симпатія низки государів, починаючи з Петра I й закінчуючи Єлизаветою Петрівною, дали перевагу в російській церкві малоросам»². На користь такої думки автор наводить низку аргументів: вихідці з України посіли більшість архієрейських кафедр і стали настоятелями найкрупніших монастирів; з 1721 року «малоросами за походженням» була більшість членів Синоду та керівників і службовців різноманітних державних установ, що дозволяло їм безпосередньо впливати на державну політику; духівниками російських государів теж були вихідці з України; у руки вихованців Києво-Могилянської Академії передали «майже всю духовно-шкільну справу», вони ж «спрямовували совість солдатів і моряків як військового і морського духовенства»; чимало українців керувало закордонними місіями російської православної церкви.

Таким чином, К. В. Харлампович одним із перших порушує проблему творців і провідників імперських реформ у Російській державі. Такий підхід дозволив винести на розгляд питання про «київські» зразки нововведень у російській православній церкві XVIII століття, а отже, й по-новому оцінити характер змін у Київській митрополії того часу. Як бачимо ідеї, сформульовані дослідником, виявилися справді революційними порівняно з підходами попередників. У подальшому до них звертатиметься не одне покоління істориків церкви.

¹Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд. книж. магазина М. А. Голубева, 1914. С. 28.

² Там само. С. 545.

Водночас учений зауважував, що такий вплив мав й інший бік: «Сама служба малоросів в центрі великоросійського племені, а також на ключових посадах, поблизу центральної влади, де вони переймали погляди керівництва, паралізувала в них мрії не тільки про політичну й церковну незалежність Малоросії, але і про можливість відстояти особливості її церковного устрою»¹. Такі київські архієреї, як Варлаам (Ванатович), Рафаїл (Заборовський) чи Арсеній (Могилянський), потрапляючи на батьківщину, ставали знаряддям уніфікаційних і централізаторських планів уряду щодо українських територій.

Таким чином, згадані вище дослідники зібрали багатий фактичний матеріал із історії Київської митрополії XVIII століття, що не втратив своєї цінності й понині. Вони констатували присутні зміни, яких зазнала архієпископія в цю добу, пов'язавши їх із загальними переминами у становищі російської православної церкви в імперський період. У їхніх працях оцінка таких перетворень зазвичай нейтральна або позитивна. Також, завдяки зусиллям Костянтина Харламповича до наукового дискурсу введено питання про роль вихідців із митрополії в імперському церковному житті.

Наприкінці XIX – на початку XX століть було видано низку праць, присвячених життю київських митрополитів XVIII століття і стану Київської митрополії за їх керування. Серед них відзначимо роботи: Івана Граєвського про Тимофія (Щербацького), Миколи Шпачинського про Арсенія (Могилянського) та Федора Рождественського про Самуїла (Миславського).

У вступних зауваженнях до своєї праці І. Граєвський констатує суттєве обмеження прав Київських ієрархів, що відбулося упродовж другої половини XVIII століття. Також він відзначає зменшення особистих, майнових, судових і громадянських прав «малоросійського» духовенства. Автор, коротко окресливши життя та діяльність Тимофія (Щербацького) до його поставлення на митрополічу кафедру, головний акцент робить саме на дослідженні стану Київської єпархії за часів його правління.

Науковець простежує адміністративно-територіальні зміни в митрополії через аналіз кількості протопопій і намісництв. Розглядає систему єпархіального управління, висвітлюючи, назагал позитивно, ступінь її ефективності. Відзначає заходи, вжиті архієреєм для подолання

¹ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд. книж. магазина М. А. Голубева, 1914. С. 461.

виборчого права мирян при поставленні священика на парафію, підвищення моральності поміж ієреїв, покращення проповідницьких і сповідальних практик тощо. Окремі розділи присвячені заходам благоустрою монастирів і контролю за монастирською братією та діяльності з унормування роботи парафіяльних шкіл і Київської Академії¹. Учений не оцінює характер проведених змін, а лише аналізує ефективність їхнього впровадження.

У своїй праці Микола Шпачинський зауважує, що друга половина XVIII століття в історії Київської єпархії «являє собою надзвичайно цікаву епоху». На його думку, саме в цей час відбувається зіткнення реформаторських ініціатив імперської влади з «консервативними течіями у середовищі київського духовенства, що прагнули до відновлення і збереження старовинних малоросійських прав і привілеїв». Наслідком такого зіткнення стали докорінні зміни в Київській митрополії, які він пов'язує з реформами Катерини II, протиставляючи їх часам домінування «малоросійських порядків» за правління Єлизавети Петрівни.

Автор підкреслює, що головною новацією стає запровадження штатного розпису та державного утримання для священнослужителів і церковних ієрархів, зауважує суттєве обмеження «виборного почину» при призначенні священиків на парафію, помічає істотне обмеження монастирського землеволодіння. Науковець наголошує: реформи поширювалися на всю імперію, у «великоросійських» єпархіях їх провели раніше.

Характеризуючи діяльність митрополита Арсенія, дослідник відзначає, що той був прихильником багатьох «споконвічних звичаїв», наприклад, виборчого права, проте у своїй діяльності дотримувався норм Духовного регламенту та синодських указів. Саме таке співжиття «старини» і «новаторства» й визначило, на думку М. Шпачинського, найпосутнішу рису розвитку Київської митрополії того часу². Науковець, як і І. Граєвський, уникає оціночних суджень представлених змін.

Аналізу діяльності митрополита Самуїла (Миславського) присвячено дослідження ще одного професора Київської Духовної Академії – Федора

¹ Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. Киев: тип. П. Барского, 1912. 241 с.

² Шпачинский Н. А. Общий взгляд на историю Киевской епархии в половине XVIII столетия: Речь, произнес. пред защитой, 4 июня 1907 г., дис. «Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.)». Киев: Тип. И. И. Горбунова, 1907. 15 с.

Рождественського¹. Він панегірично змальовує діяльність архієрея: «Більше ніж дванадцятирічне правління Самуїла Київською митрополією було сповнене праці й турбот, спрямованих на облаштування єпархії, учбових закладів, розташованих у ній, і так званих «закордонних», приєднаних із Польщі, православних церков і монастирів». Автор із пафосом відзначає, що митрополит діяв як освічений і відданий інтересам держави та церкви виконавець імперських рішень, який радикально боровся з опозицією місцевої церковної еліти, котра протистояла реформам. Головними заслугами Самуїла науковець уважав: запровадження посад благочинних та розробку інструкції щодо їхньої діяльності; забезпечення церков новими богослужбовими книгами; налагодження проповідницької роботи; покращення матеріального добробуту духовенства.

Він відзначає заходи архієрея з реформування системи освіти в Духовній академії. Зокрема, позитивно оцінює переведення викладання низки курсів на російську мову та запровадження нових предметів, як-от: загальна й природнича історія, географія, прикладна математика, архітектура, живопис тощо. Також підкреслює заслуги Самуїла в справі скасування рішення щодо переведення Академії до Софійського монастиря і Києво-Печерської лаври.

Федір Рождественський, похвально відгукнувшись про роль Самуїла в уніфікації церковного життя, водночас схвалює заходи архієрея, спрямовані на збереження першорядного статусу митрополії в сонмі імперських єпархій. До них Автор зараховує зрівняння київського митрополичого дому з московським архієрейським, а Києво-Печерської лаври – з Троїце-Сергієвою та перейменування кафедрального Києво-Софійського монастиря в собор із штатом білого духовенства, подібно до московського Архангельського собору.

Таким чином, загальними рисами означених вище праць є схожість схем написання біографій і методологічних прийомів дослідження та залучення широкої джерельної бази у вигляді законодавчих актів і статистичних описів, що відображає позитивіські досягнення біографістики другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Як наслідок, православні владики постають на сторінках досліджень передусім у ролі

¹ Рождественский Ф. Самуил Миславский, митрополит Киевский. (С 70 письмами, напеч. с рукописей Киево-Софиевского Собора и Киевской Консистории). Киев: Издание ред. Трудов Киевской дух. Академии, 1877. 179 с.

адміністраторів і подвижників, а єпархія та священники розглядаються як пасивний об'єкт реформування.

На жаль, політичні події першої половини ХХ століття та утвердження тоталітарного режиму з виразною антирелігійною риторикою на теренах колишньої Російської імперії перервали дослідження з історії Київської митрополії. Спеціальних розвідок із історії церкви XVIII століття в українській історичній літературі радянського часу обмаль. Такий стан речей зумовлювався передовсім виразною атеїстичною політикою комуністичного режиму, що робило релігійні студії неактуальними, заполітизованими.

Церковне життя вивчали фрагментарно, переважно в його соціально-економічних аспектах. Працям виданим у цей час, притаманне використання ідеологічних кліше на кшталт: «церква-феодал», «визискувач трудового люду», «опора самодержавства» тощо. Попри ідеологічну заангажованість, позитивною стороною таких розвідок вважаємо введення до наукового обігу багатого фактологічного матеріалу, присвяченого церковному та монастирському землеволодінню¹.

Характерною рисою радянського періоду є та, що Київську митрополію перестають розглядати як окремий об'єкт вивчення й згадують винятково в контексті російської православної церкви. В історичній науці панує думка про позитивний і «прогресивний» характер церковних реформ у роки правління Петра I та Катерини II, які сприяли повному підпорядкуванню церкви державі й визначали її розвиток. Опір нововведенням, залежно від ситуації, трактувався або ж як прояв «релігійного мракобісся», або ж як вияв класової боротьби².

Винятком із цього правила є розвідки середини 20-х років, пов'язані з періодом українізації. До них зарахуємо узагальнювальну працю Михайла Грушевського «З історії релігійної думки на Україні», видану в 1925 році³. Окремий розділ автор присвятив релігійному життю XVII – XVIII століть. Науковець украї негативно окреслює цей період церковного життя: «...рік за роком українське церковне і з ним культурне життя затіснялось московською контролею. Єпархія була стероризована

¹ Мордвінцев В. М. *Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври в XVIII ст.* *Вісник Київського університету. Історичні науки.* 1979. Вип. 21. С.65–70.

² Зайцев Г. *Петр I и церков.* *Антирелигиозник.* 1939. №7. С.22–26; Самсонов А. М. *Антифеодальные народные восстания в России и церковь.* Москва. 1955. 184 с.; Никольский Н. М. *История русской церкви.* Москва, 1985. 448 с.

³ Грушевський М. *З історії релігійної думки на Україні.* Київ: Освіта, 1992. 192 с.

безоглядними московськими розпорядженнями... Вибори єрархії фактично скасовано: її став призначати петербурзький синод, себто царський уряд»¹. Особливо невблаганні висновки дослідника щодо церковних реформ часів правління Катерини II. М. Грушевський зауважує: «На Україні ж у духовенства крім того скрізь підозривала вона ще й національний та політичний сепаратизм, отже готова була поборювати всяку чесність і характерність, а підтримувати деморалізацію, аби тільки розкладати й руйнувати небезпечну в її очах українську церкву»². Внаслідок цих заходів духовенство в Україні «омертвіло, відірвалось від громадянства, втратило вплив і значінне в громадським та культурнім життю»³.

Науковці, що працювали в діаспорі, поза радянською Україною, навпаки регулярно зверталися до розгляду історії Церкви. Проте, спеціального дослідження, присвяченого Київській митрополії XVIII століття, у їхньому середовищі створено не було. Цей період розглянуто переважно в узагальнювальних працях з історії православної церкви в Україні.

Особливе місце серед таких творів посідає ґрунтовна, чотиритомна робота Івана Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви», видана у 1957 році. Третій том її охоплює період від 1686 до 1917 років⁴. Автор, відзначаючи русифікацію православної церкви в Україні під дією імперських реформ, одночасно зауважує зворотні українські церковно-культурні впливи на розвиток Московщини у XVIII столітті. В цьому спостерігаємо продовження думок та ідей, висловлених Костянтином Харламповичем до праці котрого апелює дослідник.

Він звертає увагу на участь священно- і церковнослужителів у початковій освіті та відзначає тяглість релігійних традицій народу. Усе це дає науковцеві підстави не погодитися з твердженнями Михайла Грушевського про збайдужіння суспільства до церкви й обстоювати позицію близькості парафіяльного духовенства до вірян⁵. Ідеї, висловлені

¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. С. 108.

² Там само. С. 118.

³ Там само. С. 119.

⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. Київ, 1998. Т. 3. 392 с.

⁵ Там само. С. 261–271.

Іваном Власовським підтримали й інші відомі історики української діаспори, наприклад, Дмитро Дорошенко¹.

Таким чином, означені вище історики акцентували свою увагу на характеристиці реформ, що їх зазнала православна церква в Україні у XVIII столітті, та розгляді їхніх наслідків. Оцінка цих процесів здебільшого продиктована політичними і світоглядними уподобаннями авторів, а у ситуації з істориками радянської України ще й тиском державної цензури. Утім, сформульовані науковцями висновки про повне одержавлення Церкви, втрату Київською митрополією своєї самобутності та «денаціоналізацію» духовного життя в Україні зберігають свою актуальність і в сучасному академічному дискурсі.

Крах комуністичної ідеології та здобуття Україною незалежності позбавив істориків диктату влади і відкрив можливості досліджувати раніше табуйовані теми, зокрема й у галузі історії церкви. Свідчення цього – поява низки дисертаційних досліджень, присвячених розгляду різноманітних аспектів функціонування Київської митрополії².

Водночас з'являються фундаментальні твори з історії православної Церкви в Україні. Першою з-поміж них стала тритомна монографія «Історія церкви та релігійної думки в Україні» авторства Олега Крижанівського, Василя Ульяновського та Сергія Плохія. Третя книга цього видання, видрукувана у 1994 році, присвячена церковній історії кінця XVI – середини XIX століття³.

Автори констатували істотні зміни правового статусу Київської митрополії після її перепідпорядкування московському патріархові, відзначили суттєве урізання прав Київського митрополита, що проявилось передовсім у наданні права ставропігії Києво-Печерській лаврі, виділенні зі складу митрополії Переяславсько-Бориспільської єпархії та підпорядкуванню Чернігівської єпархії патріархові. У книзі послідовно проводиться думка про те, що ліквідації автономії митрополії призвела до втрати національної самобутності й перетворила її на рядову провінційну структуру російської православної церкви. Водночас О. П. Крижанівський та С. М. Плохій звертають увагу на певні особливості церковної організації

¹ Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. С. 45–46.

² Ластовський В.В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. Київ: Логос, 2006. С. 9–10.

³ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ, 1994. 336 с.

на теренах Гетьманщини і Слобожанщини. Зокрема, вважають, що виборче право мирян при поставленні священика на парафію було більш поширене на цих територіях, а ніж в інших єпархіях імперії.

Ще одним фундаментальним виданням стала десятитомна «Історія релігії в Україні» за загальною редакцією Анатолія Колодного, третій том якого присвячено православ'ю¹. Загалом у роботі повторені тези і позиції, сформульовані попередньою історіографією. Розвиток церковного життя безпосередньо автори тексту пов'язують з політичними процесами: «Становище церкви в Україні у XVIII ст. багато в чому визначалося суспільно-політичною ситуацією, що склалася тоді на українських землях.... криза православ'я в Україні має чітко означений геополітичний, а не внутрішньоцерковний характер і постає як один з нюансів відносин Росії і України»².

Таким чином, відновлення релігієзнавчих студій у незалежній Україні відбувалося в руслі ідей випрацюваних істориками української діаспори, та концепцій, сформульованих у роботах науковців середини 20-х років XX століття, передовсім Михайла Грушевського. Головною домінантою стає націє- та державоцентричне прочитання історії Київської митрополії, тісна прив'язка її розвитку до політичних процесів.

Істотні зміни в парадигмі дослідження Київської митрополії XVIII століття відбулися в зв'язку з проникненням в українську історичну науку нових ідей та методологій, поширених у «західній» історіографії. Передовсім, охарактеризуємо ці зміни як антропологічний поворот в історії. Попри різноманіття течій, напрямків і методик, які часто виключають одна одну, характерним для нього є: зосередженість на людині як головному об'єкті історичних студій, скепсис до «гранд наративів» з їх чіткими причинно-наслідковими викладами історичних подій, міждисциплінарність, прагнення показати розвиток історичного процесу не так «*de iure*», як «*de facto*», інтерес до тем, сюжетів і персоналій, що лишалися поза сферою уваги «класичної» історії.

Наслідком застосування таких підходів до вивчення Київської митрополії XVIII століття стало перенесення фокусу дослідження з церковних інституцій на людей, які в них трудилися, зростання інтересу до вивчення функціонування церкви на рівні окремих протопопій, парафій і

¹ Історія релігії в Україні: у 10 т. / гол. ред. А. Колодний. Київ, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. 560 с.

² Там само. С. 6, 12.

монастирів, студіювання повсякденного життя білого та чорного духовенства, розгляд нових, раніше не з'ясованих аспектів їхньої діяльності. Поміж робіт, написаних у цьому ключі, виокремимо монографії Оксани Прокоп'юк¹, Максима Яременка², Людмили Посохової³, Оксани Романової⁴ та інших істориків.

Одночасно відбувається переосмислення усталених в історичній науці концепцій щодо змісту, характеру та впливів імперських реформ на життя Київської митрополії, меж (просторових і часових) поширення «київської» духовної традиції та практики, конфліктності і взаємодії православної та греко-католицької церков в Україні.

Прикладом нового осмислення цих питань вважаємо монографію Максима Яременка «Перед викликами уніфікації та дисциплінування...»⁵. У ній дослідник з'ясовує, наскільки петербурзька політика була дієвою в Київській митрополії XVIII століття, як на вищому рівні, так і в окремих парафіях і монастирях; яким був вплив мирян на парохів та яким чином вони реагували на запровадженні нововведень; як позиціонувала себе київська духовна еліта і як вона відповідала на уніфікацію.

Учений відзначає, що зміни в житті митрополії були продиктовані передусім нововведеннями Синоду, угім наводить чимало фактів, які показують прямий взаємозв'язок новацій із правилами запроваджуваними раніше митрополитом Петром (Могилою). Тож реформи XVIII століття в митрополії не можна пояснювати лише впливами імперської політики; їхні витоки варто відшукувати в попередніх часах і загальних змінах, викликаних процесами Реформації в Європі. Дослідник, як і Костянтин Харлампович, пояснює такі впливи тим, що поміж ієрархів синодальної церкви було чимало вихідців з України.

¹ Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). Київ: Фенікс, 2008. 296 с.

² Яременко М. В. Київське чернецтво XVIII ст. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 303 с.

³ Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колеґіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 400 с.

⁴ Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 216–238.

⁵ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

Порушує науковець і давню проблему «русифікації» та «денаціоналізації» церковного життя в цей період. Основну увагу при її розгляді зосереджує на книгодрукуванні XVIII століття. Вивчаючи репертуар книг, особливості їхнього видання й розповсюдження, аналізуючи їхніх читачів, автор доходить висновку: політика Синоду була спрямована не на «русифікацію» Київської митрополії, а на творення єдиного загальноімперського стандарту. При цьому київські ієрархи не лише «стежили за виконанням уніфікаційних положень, але деколи й диктували церковну політику»¹. Дослідник зауважує, що попри синодальні розпорядження, як мінімум до кінця 1780-х років, між київськими та московськими богослужбними книгами залишалися суттєві відмінності. Він припускає, що віряни у храмах митрополії чули дещо інше, ніж росіяни богослужіння, і шанували «своїх» святих. Усе це продовжувало попередню «могилянську» традицію та формувало самобутню релігійну культуру й місцеву ідентичність².

Ще одним важливим аспектом дослідження є аналіз впливу пастви, особливо козацької старшини, на процеси запровадження церковних новацій. Максим Яременко констатує, що козацька верхівка мала у своїх володіннях усю повноту влади над парохами, залишаючи за собою останнє слово при його призначенні й утриманні, а отже, й вважаючи за можливе диктувати священикові свою волю навіть у суто релігійних питаннях. До того ж, як показує дослідник, у суперечливих ситуаціях, коли священик наважувався звертатися за підтримкою до консисторії, еліта часто дозволяла собі ігнорувати звернення, прохання чи навіть рішення єпархіальної влади³.

Автор доводить, що й у стосунках із рядовими мирянами парох теж не мав абсолютної влади, адже виступати посередником між Богом і паствою він міг лише за їхньою згодою. На практиці це виливалося в укладанні спеціальних угод, які фінансово регламентували дії ієрея та засвідчувалися у світських судах. Контроль за виконанням такої угоди теж належав до компетенції світської влади⁴. І хоча в пересічного посполитого було набагато менше можливостей ігнорувати владні приписи, такі випадки, на думку дослідника, все ж непоодинокі.

¹ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 21.

² Там само. С. 38.

³ Там само. С. 82.

⁴ Там само. С. 85.

Науковець звертає також увагу на ще один давній історіографічний сюжет, а саме на практику виборності духовенства, поширену в Гетьманщині. На його думку, саме вона – одна з головних причин того, що дисциплінувальні заходи впроваджувалися повільно, бо ж парафіяльні священники, прагнучи зберегти добрі стосунки із паствою, змушені були ігнорувати непопулярні чи незрозумілі приписи вищої влади. Максим Яременко стверджує: «саме миряни стали тією силою, котра у XVIII ст. зводила нанівець виконання на рівні «парафіяльної цивілізації» петербурзьких указів, покликаних упорядкувати й уніфікувати еклезіальне життя»¹.

Таким чином Максим Яременко заперечує усталену в попередній історіографії думку про те, що внаслідок реформ Київська митрополія впродовж XVIII століття перетворилася на ординарну частину імперської церкви. Також він доводить, що в митрополії збереглися елементи релігійного мислення, традиція, культура та еклезіальні практики, створені київськими інтелектуалами XVII століття.

Такі висновки особливо актуальні у світлі впровадження в українську історіографію концепту «Київське християнство». Свого часу Ігор Скочиляс, один із його авторів, у монографії, присвяченій Галицькій (Львівській) єпархії, зауважив, що церква, попри чисельні колізії, зберегла внутрішню цілісність після розпаду руської держави, тож і досліджувати її необхідно з позиції «*la longue duree*». Це дозволить «відмовитися від архаїчного трактування «православного» й «унійного» періодів як двох відмінних етапів в історії Галицької (Львівської) єпархії та максимально врахувати тогочасні еклезіальні реалії – тяглість розвитку її єрархічних структур, збережену апостольську спадкоємність, незмінність східного руського обряду й більшості релігійних практик та елементів внутрішнього духовного життя на рівні «парафіяльної цивілізації»².

Таку «тяглість» він пропонував описувати терміном «київське християнство» чи «києвохристиянська традиція», вкладаючи в нього подвійний зміст: по-перше, ним окреслюються територіальні рамки функціонування руського «супер етносу» в середньовічну та ранньомодерну добу, а по-друге, означається ареал поширення релігійної культури, «вирішальний вплив на яку мали східна Літургія та слов'янсько-

¹ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 134.

² Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Видавництво УКУ, 2010. С. 22.

візантійський обряд. Кодифіковані взірці цього руського варіанта християнства централізовано утверджувалися із Києва – духовного й політичного центру Східної Слов'янщини – в усіх єпархіях/землях навіть після того, як держава Рюриковичів припинила своє існування, а колись єдина митрополія Русі стала радше еклезіальним символом, аніж життєвою реалією»¹.

Водночас із цим терміном автор уводить в обіг поняття «києвохристиянський етос». Під ним він розуміє «систему цінностей, а також щоденні соціокультурні й релігійні практики та церковно-історичну пам'ять русинів (сучасних українців і білорусів), що сформувалися під впливом запровадженого у Київській Русі християнства, поширеного тут за еклезіальною моделлю Царгородського патріархату та політичними й культурними взірцями Візантії (й, почасти, Болгарії)»².

Такий концепт, на думку Ігоря Скочиляса, дозволить подолати застарілу практику прив'язування церковної історії до політичних акцій, подій і процесів, розкриє внутрішні механізми функціонування церковних інституцій, уможливить простеження ролі церкви у формуванні національної ідентичності та сприятиме розширенню інтерпретаційних підходів до дослідження церкви в Україні.

Іншим концептом, який прагнуть застосовувати при вивченні Київської митрополії цього періоду, стає конфесіоналізація. «Класичний» її варіант позначає процес тісної співпраці церкви й держави, що проявляється в ранньомодерній Європі на хвилі подій Реформації. Відзначимо: чимало істориків скептично ставляться до перспектив його застосування щодо українських теренів. Основні перипетії дискусії навколо можливостей уживання цього терміну на теренах Центрально-Східної Європи представлені в дослідженні Йорга Девентера³.

Одним із перших концепт конфесіоналізації щодо Київської митрополії застосував Сергій Плохій. Він, звертаючись до подій кінця XVI – першої половини XVII століть, так представляє його: «У відповідь на виклик Заходу Київська митрополія, яка розкололася на уніятську та православну гілки, почала здійснювати власний проект конфесіялізації.

¹ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Видавництво УКУ, 2010. С. 33.

² Там само. С. 33.

³ Deventer J. «Confessionalisation» – a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in Early Modern East-Central Europe. *European Review of History*. 2004. Vol. 11. № 3. P. 403–425.

Посилилась залежність церкви від держави, що стосувалось і уніятів, яких підтримувала влада, і православних, які були до неї в опозиції. В обох церквах проявилася тенденція до зростання ролі церковної влади в питаннях внутрішньоцерковної дисципліни та контролю над чистотою віри. У той час почав формуватися новий тип білого та чорного духівництва, яке здобувало духовну освіту у вітчизняних та іноземних учбових закладах. Паралельно до цього зростала роль світського елемента у справах церкви, що в Україні добре ілюструє приклад діяльносте братств, активності князів та шляхти, і, не в останню чергу, козацьке втручання в релігійні справи ... Київське православ'я, особливо за часів Петра Могили, багато в чому йшло в авангарді православної конфесіялізації»¹.

Його також використовує Наталя Яковенко для пояснення сукупності заходів із реформування чернецтва, підвищення рівня освіти духовенства, стандартизації релігійних практик, упровадження віросповідного дисциплінування та інших інновації, здійснених унійними і православними ієрархами XVII століття².

Згаданий вище Ігор Скович під конфесіоналізацією розуміє «тенденції до взаємного відчуження східних християн різних еклезіальних юрисдикцій, кодифікацію досвіду віри, творення «своїх» богословських навчальних закладів і видавничих осередків, дисциплінування релігійних практик, посилення православного й унійного ексклюзивізму та увиразнення специфічно конфесійної самосвідомості»³.

Питання про те, чи можна зміни в житті Київської митрополії XVIII століття розглядати в контексті конфесіоналізаційних процесів, порушує й Максим Яременко. Він скептично ставиться до його застосування, адже «більшість заходів із дисциплінування духовенства та мирян у той час не були власною політикою Києва, адже ініціювалися з Петербурга та стосувалися всіх єпархій синодальної Православної Церкви»⁴. Окрім того дослідник зауважує, що конфесіоналізація відбувається зазвичай в умовах жорсткої конкуренції з релігійними

¹ Плохій С. М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006. С. 26–28.

² Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. С. 286–300.

³ Скович І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Видавництво УКУ, 2010. С. 30.

⁴ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 13.

опонентами, якого в Київській митрополії XVIII століття не спостерігається.

Новим напрямом досліджень стають також студії з сакрального картографування Київської митрополії. Знаковою працею тут вважаємо монографію Оксани Прокоп'юк «Київська митрополія: топографія посвят...»¹. У ній авторка на основі відомостей про священно- та церковнослужителів уперше картографує територію митрополії, реконструює її адміністративно-територіальний устрій і подає типологічно-кількісні характеристики храмів. Аналізуючи посвяти церков, дослідниця доходить висновків щодо релігійної свідомості населення митрополії. Вона переконана: «Вибір посвяти, що давала назву храму, відбувався осмислено... Посвяти престолів храмів наочно демонструють, які ідеї пов'язані з тим чи іншим образом чи святом, більше всього привертали увагу соціуму, проливають світло на особливості релігійних уявлень фундаторів храму, тих, хто освячував храм, а також дозволяють наблизитися до розуміння релігійності соціуму, який перебував у системі заданих посвятами сакральних координат»².

Таким чином, упровадження в практику досліджень нових методологій і концептів дозволило поставити та проаналізувати раніше нез'ясовані площини функціонування Київської митрополії XVIII століття. Це сприяло переосмисленню усталених історіографічних схем і пояснень та відкрило нові перспективи вивчень. Спостерігаємо тенденцію студіювання історії церкви не лише в руслі політичної історії чи вивчення її як соціальної інституції, а й у її внутрішніх, еклезіальних проявах, таких як: адміністративно-територіальна структура, сакральна топографія, літургіка, богословські практики, обряди, сакральне мистецтво тощо. Унаслідок цього з'являється низка наукових проєктів. Одним із них є навчально-дослідницька програма «Київське християнство та унійна традиція», котра з 2012 року діє в Українському католицькому університеті. Її мета – критично дослідити київську традицію як особливий

¹ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.

² Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. С. 9.

феномен, сформований «на цивілізаційному прикордонні християнського Сходу та Заходу»¹.

Дослідження парафіяльного духовенства Київської митрополії. Першою спеціальною історичною студією парафіяльного духовенства XVIII століття є праця професора Казанської духовної академії Петра Знаменського «Парафіяльне духовенство в Росії з часів реформи Петра»². Для її написання науковець використав чималий об'єм як актових, так і статистично-описових та літературних джерел. Отож і до сьогодні завдяки багатому фактажу ця праця зберігає свою фактографічну та джерелознавчу актуальність.

Географічні межі дослідження охоплюють усі єпархії синодальної російської православної церкви. У роботі висвітлено чимало питань життєдіяльності парафіяльних ієреїв Російської імперії, у тому числі й тих, які трудилися в Київській митрополії. Головний акцент зроблено на аналізі стосунків ієреїв із державою, що склалися внаслідок імперських церковних реформ. Автор ретельно вивчає зміни в правовому та матеріальному становищі духовенства, приділяє увагу проблемі виборності/призначуваності членів причтів, розглядає проблеми взаємин парохів із паствою, досліджує розвиток духовної освіти. Вибір парафіяльних ієреїв як головного об'єкту студії був революційним для свого часу, адже переносив спектр вивчення історії церкви з діянь владик і подвижників на діяльність її пересічних членів.

Одним із перших, хто звернувся до вивчення побуту та повсякденного життя парафіяльного духовенства України, став Юхим Крижановський – відомий богослов і дослідник історії церкви другої половини XIX століття. Він народився в сім'ї сільського священика, тож безпосередньо знав реалії парафіяльного життя. Будучи редактором одного з найпопулярніших «професійних» журналів «Керівництво для сільських пасторів», неодноразово публікував на його сторінках матеріали, присвячені питанням, які виникали в щоденних практиках ієреїв. Пропонуючи відповіді на них, автор звертався не лише до канонічних норм розв'язання проблем, а й вдавався до історичних екскурсів їх вирішення.

Юхимові Крижановському належить низка спеціальних розвідок щодо побуту сільського духовенства. Найвідоміша серед них – «Нариси

¹Програма Київське християнство. URL: <http://kyiv-christ.ucu.edu.ua/>(дата звернення: 12.07.2023).

² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. 851 с.

побуту південноруського сільського духовенства»¹. Там проаналізовано правовий статус парохів, висвітлено формальні та неформальні сторони стосунків парохів із парафіянами, приділено увагу ролі виборного права в процесі поставлення панотця на парафію в Київській митрополії XVIII століття, розглянуто стосунки ієреїв із церковною адміністрацією в контексті реформ, що проводили в цей час.

На основі викладеного матеріалу він сформулював низку тез, які помітно вплинули на подальші студії з цієї проблематики. По-перше, дослідник констатував різні темпи втілення офіційних приписів і нововведень у середовище українського та російського духовенства «...У той час як північноруське духовенство рано, від утворення Московської держави, стало змінювати свій першопочатковий характер, духовенство південноруське... зберігало свій давній устрій»². По-друге, висловив думку, що XVIII століття стало рубіжним в історії розвитку сільського духовенства Лівобережної України, адже саме з цього часу воно втрачає зв'язок із народом і перетворюється на «особливий стан», відокремлене від решти суспільства особливим статусом та всілякими, передовсім освітніми, обмеженнями на проникнення в нього сторонніх елементів³.

Ґрунтовну роботу, присвячену українському білому духовенству XVIII століття, випустив у 1898 році відомий дослідник Олександр Лотоцький⁴. Автор порівняв становище кліру в Україні та Росії через призму введення в дію імперських указів і законів, основна мета яких зводилася, на його думку, до підпорядкування церкви державній владі. Ставлення царського уряду до церкви він характеризує як «неприхильне», утиски церковнослужителів ілюструє прикладами з життя нижчого духовенства. До найпоширеніших «кривд» відносить: обмеження в праві землеволодіння, додаткові повинності, непригаманні духовному сану, військові постой в церковних дворах, обов'язок доносити про злочини, почуті на сповіді тощо⁵.

Наслідками таких інновацій науковець уважав зниження матеріального, морального та освітнього статусу парафіяльного

¹ Крыжановский Е.М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. Собрание сочинений. Т. I. Киев: Тип. Кульженко, 1890. С. 391–439.

² Там само. С. 392.

³ Там само. С. 394.

⁴ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. 21. Кн. 1. С. 1–46.

⁵ Там само. С. 7–20.

духовенства в тогочасному соціумі. Лотоцький доходить висновку, що реформи призвели до втрати авторитету білого духовенства серед населення і сформували зверхнє ставлення до нього з боку імперських чиновників, козацької еліти та селянства. Становище духовенства на території України він, попри проведені реформи, усе таки вважав дещо кращим ніж у решті регіонів імперії, відзначаючи збереження попередньої церковної традиції, що дозволила священикам не втратити зв'язків із мирянами та забезпечила їм статус і повагу в суспільстві головно через побутування виборчого права при поставленні панотця на парафію¹.

Науковець звертає увагу на релігійно-просвітницьку діяльність духовенства в Україні, зокрема, підкреслює роль Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського та Йоаникія Галятовського у створенні київської проповідницької школи, яку закінчило чимало парохів. Однак наголошує, що реалії XVIII століття вимагали від духовенства пристосування та вироблення нових засобів впливу населення. Нові умови поступово призводили до збільшення інтересу до матеріальної сторони, а не до розширення світогляду і збереженням моральних цінностей².

Дослідження становища білого духовенства науковець проводив на основі широкого кола джерел. Зокрема, він використовував матеріали Сулимівського та Мотижинського архіву, історико-статистичні описи Чернігівської і Харківської єпархій, документи зі справ синодального архіву та фондів київської духовної консисторії тощо. Тому його роботи й до сьогодні використовують як першоджерела.

Питанням становища парафіяльного духовенства в Україні присвячена й робота Олексія Діаніна «Малоросійське духовенство у другій половині XVIII ст.», що вийшла друком 1904 року³. У ній автор, спираючись на «пункти», подані до Уложеної Комісії 1767–1768 року, так характеризує ставлення духовенства до синодальних нововведень: «не можна не бачити ту їх особливу рису, що проходить червоною ниткою через всі пункти, що духовенство малоросійське бажало залишитися на тому положенні, на якому Богдан Хмельницький з усім малоросійським

¹ Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. 21. Кн. 1. С. 1–46. С. 45.

² Лотоцький А. Религиозно-просветительная деятельность русского белого духовенства в прошлом веке. *Руководство для сельских пастырей*. 1897. № 28. С. 241–244.

³ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. Киев, 1904. 91 с.

народом перейшов під державу великоросійську»¹. Тож, на його думку, духовенство в цей час докладало чимало зусиль, щоб звести нанівець намагання вищої влади до знищення його особливостей.

Свідченням підвищеного інтересу до історії парафіяльного духовенства XVIII століття в цей період стає систематична поява статей у різноманітних часописах. Зокрема, на шпальтах «Київської старини» оприлюднено розвідки Петра Орловського², Сергія Рклицького³, Олександра Папкова⁴ та низки інших істориків. У журналі «Земський огляд» друкується відомий історик церкви Іван Лучицький⁵.

Їхні писання зосереджуються передовсім на висвітленні правового становища духовенства. Значна увага при цьому приділена стосункам між посполитими і священиками. Автори відзначають розповсюдженість на території України звичаю виборів сільського духовенства громадами впродовж усього XVIII століття. Підкреслюють домінуючу роль мирян у справах рукопокладення панотця на парафію, яка була настільки вагомою, що «священиків, призначених проти волі прихожан, останні не допускали до церков, не давали ні дому, ні землі, ні доходів і вони змушені були кидати свої парафії»⁶.

Звідси науковці роблять узагальнення про демократизм церковного життя в тогочасній Україні, внаслідок якого існував тісний зв'язок між духовенством та іншими суспільними станами. Їх добре сформулював іще один дописувач «Київської старини» Орест Левицький: у нас «в давнину і духовенство було діяльніше, і школи і шпиталі існували майже при кожній церкві, і суспільство інакше ставилося до церкви і духовенства, і не було чути нарікань на нього, якими так багатий наш час»⁷. Такі оцінки ідеалізовані, проте тісно пов'язані з сучасними історикам політичними і

¹ Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. Киев, 1904. С. 5.

² Орловский П. К истории малорусского духовенства. *Киевская старина*. 1896. №9. С.49–64.

³ Рклицкий С., И. Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.). *Киевская старина*. 1901. №1. С.115–124.

⁴ Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX века). Историческая справка. Москва, 1899 г. *Киевская старина*. 1900. №3. С.160–162.

⁵ Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. *Земский обзор*. 1889. №6. С.72–77.

⁶Рклицкий С., И. Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.). *Киевская старина*. 1901. №1. С. 116.

⁷ Левицкий О. И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. *Киевская старина*. 1884. №8. С. 654.

соціокультурними проблемами й відображали бачення шляхів їхнього вирішення.

Таким чином, саме в останній чверті XIX століття парафіяльне духовенство стає об'єктом систематичних наукових студій, головна увага в яких приділена правничим і побутовим умовам його функціонування. У цей час до наукового обігу було введено чимало документів та нагромаджено багатий фактологічний матеріал, яким послуговуються й сучасні науковці.

У подальшому студії з цієї проблематики були перервані внаслідок обставин, про які ми вже згадували. Атеїстична ідеологія не сприяла зростанню інтересу до парафіяльного духовенства, а масштабні репресії призвели або ж до фізичного винищення науковців, які займалися цією темою, або ж до їхньої еміграції.

В українській діаспорі спеціальних досліджень з історії православного парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII століття теж не проводили. Однією з головних причин такої ситуації став, вочевидь, брак необхідної для подібних досліджень джерельної бази. Тут принагідно зауважимо, що за радянських часів значну частину джерел як-от: метричні книги, сповідні розписи, клірові відомості, матеріали консисторських архівів тощо було втрачено в результаті як свідомих дій, так і звичайного недбальства, спровокованого офіційно зневажливим ставленням до таких документів.

Отож, відродження інтересу до дослідження парафіяльного духовенства спостерігаємо лише наприкінці XX століття. Викликане воно передовсім проникненням в український науковий простір «західних» історіографічних концепцій і методологій про які ми писали раніше. Попри різноманітність досліджень їхніх авторів об'єднує прагнення представити історію парохів, так би мовити, «знизу», з'ясувати наскільки дієвими були офіційні приписи щодо них, установити, коли уніфікація мала успіх, а коли домінувала традиція, розкрити маловивчені аспекти священницького буття. Серед опрацьованих тем виокремимо: дослідження демографічних характеристик ієреїв, вивчення складу церковних причтів і проблем спадковості, виборності та ставлення на парафію, з'ясування рівня освіченості і її впливу на кар'єру парохів, опрацювання стану забезпеченості церков, розробку повсякденних релігійних практик тощо.

Спеціальні розвідки присвячені вивченню демографічних показників ієрейських дворів, оприлюднив Олександр Сакало¹. У них на основі даних із сповідних розписів окремих сіл Лубенського полку за період від 1758 до 1782 року проаналізовано типи, структуру й населеність домогосподарств сільського духовенства.

Вивченню складу церковних причтів присвятила дослідження Оксана Романова². У ньому на прикладі даних по Ніжинській протопопії за 1740 рік проаналізовано кількісний та якісний склад причтів залежно від кількості дворів у приході, порушено питання нестачі та «зайвих» священнослужителів в окремих парафіях, доцільності найму вікаріїв і престижності утримування при церкві дяконів та псаломщиків. Розглянуто родинні стосунки поміж ієреями і церковнослужителями однієї парафії. Вивчено частоту «осідання» на парафіях окремих родин, поширеність традиції передачі парафії у спадок та пріоритетність першородності при рукопокладенні священницьких синів.

Анна Морозова звертає увагу на саму процедуру ставлення священника на парафію. Осібно вона вивчає договірні стосунки між ієреями і парафіянами. Зокрема, дослідниця видала договір 1749 року між кандидатом на парафіяльного священника Андрієм Воронецьким та парафіянами Михайлівської церкви містечка Вороніж Воронізької сотні Ніжинського полку³.

Велику увагу практикам «спадкування» і виборності при ставленні парохів у Київській митрополії приділив Максим Яременко. Він, проаналізувавши їхнє співвідношення, дійшов висновку про домінуючий вплив мирян у питаннях обрання пастиря. Крім того, дослідник зазначив широке побутування «Juspatronatus» у справі визначення кандидатури на парафію⁴.

¹ Сакало А. Е. Типология и структура семей сельского духовенства Лубенского полка во второй половине XVIII века. *Историческая Демография. Научный журнал.* Сыктывкар. 2015. № 1(15). С. 4–7.; Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття. *Краєзнавство.* 2009. № 1–2. С. 188–195.

² Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.). *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 51–96.

³ Морозова А. З історії ставлення парафіяльного священника в середині XVIII ст. *Сіверянський літопис.* 2017. №3. С.39–42.

⁴ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С.111–134.

З-поміж науковців, які займаються проблемами освіти ієреїв, відзначимо Максима Яременка, Людмилу Посохову та Оксану Прокоп'юк. Зокрема, Максим Яременко оприлюднив низку статей, де проаналізував освітній рівень парафіяльного духовенства Глухівської, Києво-Печерської та Решетилівської протопопії у 1770-х роках¹. Дослідник, спираючись на відомості про духовенство цих адміністративно-територіальних одиниць, доходить висновку, що церковній владі навіть за державної підтримки до кінця XVIII століття не вдалося повною мірою реалізувати політику «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства. Він переконаний: «Якщо священикам бракувало усвідомлення необхідності дати теологічний вишкіл потенційним спадкоємцям парафії – синам, то при обранні собі «пастиря» віряни і поготів не завжди зважали на освіту ставлеників»².

Людмила Посохова, навпаки, аналізуючи особливості практики вступу на духовну службу в Україні XVIII століття, доходить висновку про вирішальне значення освіти для остаточного формування стану духовенства. Вона відзначає, що православні колегіуми не лише суттєво вплинули на всі складові процесу формування стану духовенства, а й зумовили специфіку його протікання в українських єпархіях³. Науковиця твердить, що випускники колегіумів, «працевлаштовуючись» на місцях, не лише шукали наречених духовного «звання», а й місцеві панотці «замовляли» собі зятя-академіка. За її спостереженнями, такі процеси стали особливо масовими у 1760–1780-х роках⁴.

Оксана Прокоп'юк вважає, що розглядати Київську Академію як основну школу для підготовки майбутнього парафіяльного духовенства

¹ Яременко М. В. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія. 2011. № 982, вип. 44. С. 71–80.; Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії). *Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури*. 2008. Вип. 7. С.269–299.

² Яременко М. Роль освітнього цензу кандидатів у номінуванні на парафіяльні настоятельства у Київській митрополії XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2014. Т. 156. С. 19.

³ Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2007. Вип. 39: Історія. С. 52–63.

⁴ Посохова Л. Ю. «Сыскал для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2007. № 13. С. 39–54.

Київської митрополії неправильно. На її думку, базовим для ставлеників було навчання в школі при архієрейському домі. Підготовка там носила насамперед «професійне» спрямування. У вишкіл майбутніх ієреїв входили випробування в читанні, навчання катехізису та чинопослідуванню богослужінь, церковному співу, основам проповідництва. Така «програма» була вужчою, ніж вимагало законодавство, але вона покривала основні напрями діяльності священника на парафії. Дослідниця стверджує: Київська кафедра, як своєрідна корпорація самостійно вирішувала питання освіти своїх нових членів, а певний рівень освіченості – обов'язкова умова набуття священства¹.

Ситуацію з забезпеченістю парафіяльних храмів необхідним церковним начинням досліджували Віталій Ткачук, Максим Яременко та Оксана Прокоп'юк. Зокрема, Віталій Ткачук у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на основі комплексу архівних та музейних джерел проаналізував систему функціонування і смислове навантаження українських православних антимінсів XVII–XVIII століть. Він розглянув питання підготовки та виготовлення антимінсів, систему їх зберігання, видачі, вартості, перевірки в храмах Київської митрополії².

Оксана Прокоп'юк, аналізуючи відомості про книги в храмах Київської митрополії, відзначає, що парафіяльні священники орієнтувалися передовсім на богослужбову літературу й великого бажання доповнювати її учительною чи проповідницькою не мали. Вона зауважує: більшість книг у храмових ризницях були надруковані у XVIII столітті; втім по жодній із протопопій не виявлено повного комплекту книг, передбаченого офіційними вимогами³.

Аналізує репертуар книг у церковних ризницях, наявність та стан збереженості церковного начиння й Максим Яременко. Він вважає, що практика щорічних обстежень стану церков у Київській митрополії та

¹ Прокоп'юк О. Навчання/екзаменування по «по-кафедральному» (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.). *Київська Академія*. 2018. Вип. 15. С. 120–134.

² Ткачук В. А. Українські православні антимінси XVII–XVIII ст.: система функціонування та смислове навантаження. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. Київ, 2018. 309 с.

³ Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 387–397.

звітування про них до кафедри дає гарну джерельну поживу для розгляду успішності дисциплінування парохів та їхнього розуміння богословських тонкощів літургії¹.

Вивченням повсякденних проповідницьких практик займається Оксана Прокоп'юк². У своїх дослідженнях на широкому парафіяльному зрізі вона з'ясовує, хто реально повчав паству в Київській митрополії XVIII століття. Дослідниця відзначає: «... у практичну площину ідея організації парафіяльного проповідництва перейшла лише після висвячення 1757 р. на київську митрополичу кафедру Арсенія (Могилянського)». Водночас зауважує таке: «.. освіта священників не гарантувалатого, аби в парафіяльних храмах лунали проповіді». За її спостереженнями, ієреї зазвичай виголошували від однієї до трьох проповідей на рік. До того ж, акцентує науковця, бракувало необхідної для проповідей «учительной» літератури в церковних ризницях. У дослідженні представлені поіменні переліки ієреїв із Глухівської, Лубенської та Пирятинської протопопій які вправлялися у церковному красномовстві³.

Окрему увагу в огляді звернемо на монографію Юрія Волошина, котра тісно перегукується з проблематикою нашого дослідження⁴. Вона складається з п'яти розділів, де проаналізовано просторові та адміністративно-територіальні межі, стан управління, духовенство й населення протопопії. Найбільший обсяг книги (Розділ 5) присвячено дослідженню демографічних показників мешканців протопопії. Автор розглянув статевовікову й соціальну структуру жителів, антропоніміку, суспільно-економічні одиниці – домогосподарства та родини. Чимало уваги приділив природному руху населення. Зокрема, детально простежив народжуваність, смертність та шлюбність мешканців Пирятинської

¹ Яременко М. Києво-Подольська святовасильківська парафія у першій половині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. №2. С.232–239; Яременко М. «На престолі плащениця и покривало калом птичим [...] весма перемараны»: стан церков Роменської протопопії у середині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2021. Вип. 7. С. 499–506.

² Прокоп'юк О. Парафіяльне повсякдення: практика проповідництва в храмах Київської митрополії у другій половині XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С.187–200.

³ Прокоп'юк О. Проповідництво у Київській митрополії XVIII століття між освітою та адміністративним примусом. *Київська Академія*. 2012. № 10. С. 185–202.

⁴ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. 420 с.

протопопії¹. Дослідник вважає: «Жителі цього терену майже не зазнавали впливу міграційних процесів. Їхня чисельність змінювалася переважно природним чином – унаслідок народжень і смертей. Тобто це було населення закритого типу...»². Він також акцентував процес зростання кількості населення в протопопії впродовж досліджуваного періоду.

У контексті нашої роботи особливо важливими є дані щодо кількості парафій і священнослужителів протопопії. Йому Юрій Волошин присвятив другий і четвертий розділи монографії. Науковець, спираючись на матеріали сповідних розписів 1760-х років, вважає, що до складу протопопії входило 59 населених пунктів³. За його обрахунками у цей період у 65 парафіяльних храмах трудилося 98 душпастирів⁴.

Вивчаючи практики спадковості й виборності при посіданні ієреями парафій, Юрій Волошин відзначає великий відсоток панотців-спадкоємців, однак солідаризується з думкою Максима Яременка про те, що навіть за умов наслідування парафії родичами попереднього священника виборче право мирян відіграло вагомий роль у процесі поставлення претендента на приход⁵. Виявом такого впливу він вважає поширеність договорів між ієреєм і парафіянами в протопопії. Звертає увагу дослідник і на освіченість духовенства. Передовсім аналізує ситуацію з освітою дітей церковників, доходячи висновку, що «ситуація з освітою в середовищі духовенства не була зовсім безнадійною. Чимало їхніх дітей, хоча й не отримували системної освіти, проте елементарними навичками читання й письма, очевидно, таки оволодівали»⁶.

Таким чином, упродовж останніх десятиліть під впливом антропологічного перевороту в історії було відновлено дослідження парафіяльних ієреїв Київської митрополії XVIII століття. Результати таких досліджень уможливили переосмислення низки синтез, випрацьованих попередньою історіографією, та започаткували нові, раніше недосліджені напрями вивчення цієї соціальної спільноти.

¹ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет. 2023. С. 149–334.

² Там само. С. 24.

³ Там само. С. 29.

⁴ Там само. С. 90.

⁵ Там само. С. 96.

⁶ Там само. С. 135.

РОЗДІЛ II. ЦЕРКВИ І СВЯЩЕНИКИ: ТОПОГРАФІЧНИЙ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Топографія храмів Пирятинської протопопії: сакральний і матеріальний вимір

Храм/церква – це спеціально освячена споруда з вівтарем, призначена для проведення богослужінь¹. Церква посідала важливе місце в житті людини ранньомодерного часу, адже з нею були пов'язані головні віхи публічного вияву людського буття: хрещення, вінчання, сповідання, відвідування богослужінь тощо. Будівництво та догляд за храмом тогочасний соціум сприймав як богоугодну справу, покликану забезпечити вічне життя на небесах. Церкву й територію довкола вважали особливим сакральним простором, тому без його дослідження важко зрозуміти як тогочасну людину загалом так і пароха чиє життя нерозривно було пов'язане з ним.

У православній традиції не допускається абсолютного рукопокладення духовної особи. Ієрея завжди ставили для душпастирських трудів у конкретну церкву, таким чином його щоденна життєдіяльність оберталася довкола храму.

Кількість храмів. Аналізуючи кількість церков на території Пирятинської протопопії, відзначимо, що, за даними Афанасія Грановського, станом на 1758 рік їх налічувалося 43. Одна, у Пирятині, була соборною, інші – парафіяльними². Збережені сповідні розписи 1758 року містять найменування посвят 22 церков протопопії, 1764 року – 5 церков, 1765 року – 26 церков, 1768 року – 44 церков, 1770 року – 33 церков, 1775 року – 46 церков, 1779 – 33 церков.

За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 році до складу протопопії входило 65 церков, з яких 2 були соборними, 63 –

¹ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 139.

² Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко-статистический опыт). Полтава: типография Старожицкого, 1901.

парафіяльними¹. Згідно з ревізькою сказкою про кількість церковнослужителів і членів їхніх сімей 1782 року в протопопії функціонувало 60 церков². За даними «Відомості про кількість церков та церковнослужителів» 1785 року протопопія налічувала 66 церков: 1 соборну та 65 парафіяльних³. Натомість «Відомість...» наступного 1786 року реєструє 51 церкву: 1 соборну, решту – парафіяльних⁴. Відповідно до «Відомості...» 1793 року протопопія нараховувала 61 церкву, з яких одна записана соборною, а решта – парафіяльними⁵. Ревізька сказка 1795 року фіксує у протопопії 62 церкви: одну соборну, а інші парафіяльні⁶.

Такі коливання числа церков пояснюємо передачами парафій від однієї протопопії до іншої. Вони відбувалися внаслідок адміністративних реформ. Зокрема, 1782 року, за якою на території українських земель, підпорядкованих владі Російської імперії, було створено три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Сенатським указом від 27 березня 1785 року планувалося створення в межах намісництв трьох окремих єпархій⁷.

На жаль, стан джерел не завжди дає змогу простежити всі випадки переходів парафії від однієї протопопії до іншої. Особливо, коли парафія змінювала протопопію неодноразова. Утім, за досліджуваний період жодного факту закриття церкви чи ліквідації парафії в протопопії нами не виявлено.

До загального числа церков, які перебували під орудою Пирятинського протопопа, ми включили всі храми, навіть ті, що бодай рік входили до складу протопопії. За нашими підрахунками, їх – 87. Вони розташовувалися у 81 населеному пункті протопопії. Такі дані різняться з

¹ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. С.152.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 12.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 17.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 860. 34 Арк.17–18.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142. Арк. 21.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 12.

⁷ О подчинении монастырей и церквей, находящихся в Киевском Наместничестве, Митрополиту Киевскому, в Черниговской губернии, Епископу Черниговскому; о переводе Епископа Переяславского в Новгород-Северский и о именовании его Новгород-Северским и Глуховским. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22. 1784–1788. С. 329–330.

підрахунками Юрія Волошина, на думку якого, до складу протопопії в цей час входило 59 населених пунктів, у яких діяло 65 церков¹.

З'ясовано, що у 78 поселеннях, переважно селах, церква була одна; лише у 3-х населених пунктах протопопії – більше. Так, містечка Пирятин і Чорнухи мали відповідно 4 та 3 храми, а село Вороньки – 2. Особливий статус Вороньків пояснюємо кількістю населення. Згідно з даними сповідного розпису 1768 року в ньому мешкало 2193 особи².

Левава частка церков протопопії були дерев'яними. Виняток становила церква Різдва Богородиці в Пирятині: вона збудована з каменю³. Лише 1789 року парафіяни церкви Святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова в селі Круча, серед яких був і колезький асесор Яків Гамалія, звернулися з проханням спорудити кам'яну церкву замість дерев'яної⁴.

Топографія посьвят. Сакральна топографія порівняно недавно стала предметом окремих студій. Її вивчення дозволяє дослідити особливості благочестя вірян, виявити напрями, за якими відбувалася еволюція православного світосприйняття, показати поширення певних ідей християнства та побачити й проаналізувати, у яких небесних покровителів, передовсім, вірили на українських землях.

Вибір посьвати, що давала назву храмові, відбувався, на нашу думку, осмислено. Віддаючи перевагу при освяченні Ісусу Христу, Святій Трійці, Пресвятій Богородиці, пам'яті святого або святих, віряни тим самим маркували їхню вагомість для себе, виявляли вподобання при шануванні. Посвяти храмів демонструють, які християнські ідеї, пов'язані з тим чи тим образом або святом, найбільше привертали увагу соціуму. Вони показують особливості релігійних візій фундаторів храму – тих, хто його освячував. Усе це дозволяє скласти уявлення про систему сакральних координат, заданих посьватами, а, отже, й наблизитися до розуміння релігійності соціуму.

Піонерськими розробками проблематики сакральної топографії на українських землях є праці Ігоря Мицька⁵, Василя Ульяновського¹ та Ігоря

¹ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 58.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 24.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 12.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1343. Арк. 1.

⁵ Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Київ, 1998. Т. 5. С. 26–43.

Скочилися². Особливої уваги заслуговує дослідження Оксани Прокоп'юк, яка за відомостями про церковнослужителів здійснила реконструкцію посвят храмів Київської митрополії в 1780–1783 рр.³ У її монографії наведені дані й про посвяти храмів Пирятинської протопопії. Проте, як справедливо зауважує авторка, зібрані нею відомості – лише відправна точка для масштабніших студій.

Дані про топографію посвят храмів на території Пирятинської протопопії, зібрану з різних джерел (сповідні розписи, ревізькі «сказки», відомості про кількість церков тощо), представлено нами у вигляді узагальнювальної таблиці 1.

Таким чином, на території протопопії віднаходимо 25 варіантів церковних посвят. Встановлено, що шанування Ісуса Христа відобразилося в посвятах 10 храмів, що становить 11,5%. З них Вознесенню Христовому та Преображенню Господньому присвячено по 3 храми. Маємо також по 2 Вознесенські та Різдва Христового храми.

Сім храмів освячені на честь Св. Трійці, два – на честь складного за своїм богословським змістом свята Зішестя Святого Духа. Усього церков, у посвятах яких відбилося шанування Троїцького культу, становить 10,3%.

25 церков були присвячені Пресвятій Богородиці (28,7% від загальної кількості церков протопопії). Поміж Богородичних храмів домінують Покровські – їх 10, другу позицію посідають храми, освячені на честь Різдва Богородиці, – 6, Успенських – 5, Введенських – 2, Благовіщенських – 1, Покладення ризи Пресвятої Богородиці – 1.

Найбільше число храмів – 43 (49,5%) освячені в ім'я святителів, отців церкви, праведників, рівноапостольних, преподобних та ангелів. Беззаперечне лідерство за популярністю належить тут культу Миколая Мірлікійського. На його честь названо 16 храмів (18% від загальної кількості церков протопопії). Зауважимо, що це перевищує кількість храмів, посвячених шануванню Ісуса Христа та Троїцькому культу.

¹Ульяновський В. Перша посвята Видубицького Георгіївського собору в світлі архівних документів, пам'яток мистецтва та розпису Св. Софії Київської. *Софійські читання*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). Київ, 2009. С. 333–344.

²Скочилия І. Посвяти церков Таїнству Триєдиного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії (1730–1733 рр.). *Лавра*. 1999. №1 (3). С. 35–36.

³Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.

Таблиця 1

Топографія посвят храмів Пирятинської протопопії

№	Найменування посвяти	Назва населених пунктів
1.	Вознесенська церква	м-ко. Пирятин, с. Олексіївка, с. Пізняки
2.	Преображенська церква	м-ко. Пирятин, м-ко Городище, підварок Харсіки
3.	Воскресенська церква	м-ко. Чорнухи, с. Курінька
4.	Різдва Христового церква	с. Вороньки, слобідка Семенів
5.	Свято-Троїцька церква	м-ко. Пирятин, с. Березова Рудка, с. Голці, с. Каплинці, с. Нехристівка, с. Овсюки, с. Шкурати
6.	Зішестя Св. Духа церква	с. Богданів, с. Теплиці
7.	Успенська церква	м-ко. Пирятин, с. Вечірки, с. Годуновка, м. Яблунове, с. Луговики
8.	Покровська церква	м-ко. Чорнухи, с. Антонівка, с. Білоусівка, с. Карпилівка, с. Лемешівка, с. Поставмуки, с. Приходьки, хутір Рудка, с. Сасинівка, с. Сергіївка
9.	Введенська церква	с. Білоцерківка, с. Перервинці
10.	Різдва Богородиці церква	с. Бубни, с. Вороньки, с. Козлівка, с. Круподеринці, с. Крутий Берег, с. Погреби
11.	Покладення ризи Пресвятої Богородиці церква	с. Мокіївка (Журавська сотня)
12.	Благовіщенська церква	с. Усівка
13.	Миколаївська церква	м-ко. Чорнухи, с. Везбохівка, с. Дащенки, с. Дейманівка, с. Дубовий Гай, с. Кохнівка, с. Кулажинці, с. Лазірки, с. Лозовий Гай, с. Мелехи, слобода Миколаївка, с. Митлашівка, с. Мокіївка (Чорнухинська сотня), с. Остапівка, с. Піски, с. Повстин
14.	Георгіївська церква	с. Білошапки, с. Бондарі, с. Георгіївка, с. Городвасильків, с. Давидівка
15.	Петропавлівська	м-ко. Великий Хутор, с. Короваї, с. Рудівка
16.	Михайлівська церква	с. Грабарівка, с. Гурбинці, с. Золотухи, с. Ковалі, с. Харківці, с. Яблунівка, с. Яцини
17.	Святого апостола і євангеліста Іоанна церква	с. Денисівка, с. Круча, с. Піддубівка
18.	Святого первомученика і архідиякона Стефана церква	с. Кейбалівка
19.	Варваринська церква	с. Ковтунівка, с. Кроти
20.	Анастасії Римлянки церква	с. Кононівка
21.	Іоанно-Предтеченська церква	с. Малютинці
22.	Іллінська церква	с. Митченки
23.	Димитріївська церква	с. Савинці
24.	Параскевинська церква	с. Сухоносівка
25.	Всіх Святих церква	с. Турівка

Шанування архангела Михаїла відображено в посвятах 7 храмів (8%). П'ять храмів посвячені на честь святого великомученика Георгія. Маємо також по три храми, присвячені апостолу і євангелісту Іоанну Богослову та апостолам Петрові й Павлу.

Спостерігаємо в протопопії також храмові посвяти на честь великомучениць-жінок. Та репертуар імен тут невеликий: великомучениця Варвара, великомучениця Параскева, великомучениця Анастасія. Усього храмів під покровительством святих великомучениць – 4, що становить 4,6% від загального числа церков.

Подибуємо два храми, освячені на честь великомучениці Варвари (села Ковтунівка та Кроти). Актуалізація культу цієї святої припадає на другу половину XVII ст. Важко назвати інший культ, який тоді так активно популяризувала церковна еліта Київської митрополії. До цього долучилися Іов Борецький, Феодосій Софонович, Димитрій Ростовський та Йосафат Кроковський. Поширенню культу сприяв гетьман Івана Мазепа. Враховуючи, що в храмових посвятах на честь великомучениць-жінок церкви св. Варвари становлять 50%, результати всіх цих заходів у протопопії вважаємо значними.

По одному храму посвячено великомучениці Параскеві (село Сухоносівка) та великомучениці Анастасії Римлянці (село Кононівка). Культ Параскеви-П'ятниці відомий ще з руських часів. Розповсюдженням є твердження, що храми св. Параскеви утримували купці, які вважали святу своєю патронесою. Проте, виявлений нами храм знаходиться в сільській місцевості. Очевидно, в народній побожності XVIII століття її образ асоціювався з покровительством полям і доброму врожаєві.

Поширення культу Анастасії пов'язують з ім'ям та діяльністю Анастасії Скоропадської. Припускаємо, що церква в Кононівці теж отримала посвяту завдяки впливові відомого козацького роду. Село від 1688 року належало Лубенському полковникові Леонтію Свічці. Відомо, що його брат Яків Назарович Свічка пошлюбився з Анастасією Яцихою. Мабуть, саме на честь її небесної покровительки й відбулася посвята.

Встановлена нами поширеність храмових титулатур збігається з результатами, оприлюдненими Юрієм Волошином¹. Маємо лише відмінності в кількісних, а отже – й відсоткових показниках посвят, що

¹ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 65–69.

напрямую пов'язано з відмінністю в підрахунках чисельності церков, про що згадувалося вище.

Матеріальний стан храмів. Звичайно, храми існували не лише в сакральних координатах. У матеріалах Пирятинського духовного правління за другу половину XVIII століття нами виявлено справи щодо 52 церков, які потребували ремонту чи повної перебудови. Отже, фактично 60% церков протопопії перебували в «неблагопристойному» стані. Поміж головних проблем, які впливали на стан церков виокремлюємо такі: руйнування чи пошкодження стелі, ненадійність фундаменту, що спричинило просідання стін, пожежі. Щодо останніх, то за досліджуваний період у протопопії зафіксовано 7 пожеж, які призвели до повного чи часткового руйнування церков. Як бачимо, понад 8% церков протопопії горіли.

Скаргу на пошкодження даху віднаходимо в 42 повідомленнях парафіяльних ієреїв щодо ремонту церкви. Це становить майже 81% від загальної кількості справ про ремонт чи перебудову храмів у протопопії. Такі показники – підстава для твердження про те, що це найпоширеніша проблема. У більшості справ причиною руйнування та протікання даху вказано вік споруди. Типовим є повідомлення ієреїв Миколаївської церкви села Остапівка: у зверненні до протопопа вони наголошують на постійній вологості та підтопленні церкви через її «обветшалость»¹.

Інколи, причиною подібних негараздів було й стихійне лихо. Так, священники Михайлівської церкви села Яцини зазначають, що в ніч з 22 на 23 червня 1766 року внаслідок сильного вітру впала церковна баня та пошкодила дах².

У трьох випадках, а це близько 6% справ, головною причиною ремонту зазначено знищення фундаменту. Саме руйнування підмурівку церкви названо підставою для її ремонту у зверненні священника храму Різдва Христового села Вороньки³.

Отже, констатуємо, що питання про ремонт чи будівництво нової церкви найчастіше виникало у зв'язку з віком релігійної споруди. На жаль, джерела вкрай рідко дають відповідь на питання, який реальний часовий проміжок дозволяв означувати церкву як «обветшалая»? Утім, окремі згадки про дату будівництва та період функціонування храму таки є.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 29. Арк.1–2.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 1.

Наприклад, ієрей Святотроїцької церкви села Березова Рудка Іван Самарський у своєму зверненні про дозвіл на ремонт даху від 18 травня 1770 року зазначає, що церква була збудована понад 25 років тому¹. Тож вважаємо, що з моменту спорудження церква добротно могла функціонувати близько 25-30 років, а тоді набувала статусу «обветшалая» чи «стара».

У випадку, коли чинну церкву не вдавалося відремонтувати, поставало питання про будівництво замість неї нової. У понад 70% випадків новий храм зводили на іншому місці. Поміж причин зміни місця розташування церкви були: нагромадження житлових і господарських споруд жителів довкола храму, наявність поховань. Остання проблема – надзвичайно актуальна. Так, ієрей Покровської церкви села Білоусівка зазначав: «навколо церкви багато поховань померлих і вся земля могилами ізрита»². Такий стан речей спровокувала практика поховання померлих у Гетьманщині біля церкви.

Імперська влада за часів правління Катерини II неодноразово видавала розпорядження, якими забороняла ховати померлих при церквах і вимагала виділяти під кладовища землі за межами населеного пункту³. Попри те, що кладовища створювали, частину покійників й надалі ховали за старим звичаєм поблизу храму. Показова для розуміння цього явища позиція священника Успенської церкви містечка Яблуневе Петра Білозерського. Він, підписавши інструкцію про заборону ховати померлих поблизу церкви, заявив, що все одно «не тільки при церкві, а й у церкві попадю чи дітей своїх ховать буде»⁴. Тож масові поховання довкола церков унеможлилювали будівництво нових на тому ж місці.

На вибір нового місця для церкви впливали як правничі, так і технічні фактори. До перших відносимо: згоду парафіян та згоду власника землі; до других – ступінь віддаленості церкви від помешкань. Юридичний аспект власності на землю відігравав чималу роль. У всіх справах віднаходимо запис про те, що церкву збудовують на «угодному усім місці»⁵. Так, у селі Савинці землю під будівництво надавав її власник козак Пилип Єфименко, який помер, не дочекавшись початку забудови. Тож у справі про спорудження нової церкви спеціально наголошується, що його

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 1–2.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 280. Арк. 19.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 2.

дочка письмово підтвердила факт передачі землі під зведення храму й відсутність претензій з її боку¹.

Технічна сторона питання прикметна різноманітністю. Її вирішення залежало від особливостей забудови села. Так, у селі Савинці нова церква розміщувалася від найближчих житлових будівель у такій пропорції: на схід – 12 косих сажнів, на південь – 100 косих сажнів, на захід – 16 косих сажнів, від будинку попа – 50 косих сажнів². У Білоусівці картина була така: на схід – 32 косих сажнів, на південь – 20 косих сажнів, на захід – 12 косих сажнів³.

Зазначимо, що питання розміру сажня на українських землях у XVII–XVIII століттях дискусивне. Дослідники вважають: існувало кілька його різновидів. Так, на Лівобережній Україні він дорівнював 176 см, на Правобережжі – 183 см.; косий сажень складав 248 см., а казенний – 216 см.

Порівнюючи виміри та параметри, отримані з інших справ, відзначимо, що попри різноманітність відступів від людського житла мінімальна відстань у 12 косих сажнів зберігається. Тобто, церкву будували не ближче як за 30 метрів від інших споруд⁴.

Матеріали справ про будівництво церков дозволяють скласти уявлення про характер і кількість будівельних матеріалів, що використовували в той час.

Дані з джерел щодо окремих церков, збудованих у 60–70-х роках XVIII століття, ми узагальнили в таблиці 2.

Як випливає з таблиці, при будівництві чи ремонті церков переважно послуговувалися деревиною дуба та сосни. У середньому, за нашими підрахунками, на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 3–4.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 5.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.

⁴ САЖЕНЬ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (дата звернення 13.05.2019).

Таблиця 2

**Назва та кількість матеріалів,
що використовували для будівництва церков**

Назва будівельного матеріалу	Назва населеного пункту / кількість матеріалу				
	Білоусівка	Савинці	Білоцерківка	Лазірки	Кулажинці
колода дубова	46	62	48	52	46
колода соснова	115	119	118	117	117
плашка різана соснова	116	284	117	116	262
шалівка	70	–	68	69	–
одвірки	–	4	–	–	–
вікна	–	5	–	–	–

Як впливає з матеріалів справ, зведення церкви займало в середньому 2 роки. Наприклад, церкву в селі Білоусівка розпочали будувати у травні 1763 року, а завершили в грудні 1765¹. За такий же час було споруджено й церкву в Савинцях². Та, за певних обставин будівництво могли й затягнути. Так, у селі Кулажинці зведення нової церкви розпочалося 1762 року, а завершилося 1766. Затримку пояснено неврожаєм і масовою загибеллю худоби³.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– в реєстрі посвят домінують храми на честь святого Миколая Мірлікійського, Покрови Пресвятої Богородиці та архістратиґа Михаїла. Це дає підстави говорити про популярність цих культів поміж населення протопопії збігається з даними, наведеними Оксаною Прокоп'юк по Київській митрополії загалом;

– у посвятах на честь великомучениць-жінок переважає культ великомучениці Варвари на відміну від культу великомучениці Параскеви, який домінує в митрополії;

– близько 60% церков у цей час були відремонтовані чи побудовані заново. Найчастіше це пов'язано з фізичним зношенням споруди. Основними проблемами церковних споруд вважаємо: протікання даху, руйнування фундаменту, пожежі;

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1–6.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 1–5.

– за неможливості ремонту, храм у 70% випадків зводили на новому місці. Це пояснюється тим, що поблизу старої церкви знаходилися поховання, які унеможлилювали будівництво.

– при виборі місця для церкви враховували правничі (згода парафіян і власника земель) та технічні (віддаль від житлових і господарських будівель) нюанси. Мінімальна відстань між церквою та іншими будівлями становила 30 метрів. Головним будівельним матеріалом для церков протопопії була деревина дуба й сосни. У середньому на будівництво церкви йшло: 50 дубових колод, 117 соснових колод, 179 різаних плашок і 69 шалівок. Спорудження нової церкви в протопопії тривало в середньому два роки.

Богослужбові речі та книги у храмах протопопії

У храмі зберігаються речі, необхідні для проведення сакральних і обрядових дійств. До них належать: богослужбовий/літургійний одяг ієрея та диякона, храмова утвар і священно-богослужбові та церковно-богослужбові книги. Ними послуговується священник у своїх трудах. Головним джерелом, у якому зафіксовані дані про речі для богослужіння та книги, є описи церковного майна й рапорти ієреїв щодо наявності книжок у парафіяльному храмі.

Речі для богослужіння. Інформацію з описів про речі, використовувані для богослужіння, узагальнимо в таблиці 3.

Як впливає з таблиці, в описах церковного майна храмів Пирятинської протопопії відображено 19 найменувань речей для богослужіння. Представлені предмети розділяємо на три категорії. До першої зараховуємо одяг, у які облачався священник для проведення священнодійства: стихар, епитрахиль, риза, пояс, нарукавники. До другої – речі з тканин, задіювані при богослужінні чи священнодійстві: антиминос, плащаниця, воздуха, хустки, хоругва. До третьої – предмети з дерева чи металу: хрест, гробниця, дискос, звізда, копіє, потир, ложка, кадило, підсвічник.

Попри відсутність окремих предметів в описах церковного майна вважаємо, що вони таки були в парафіяльних церквах. Причин браку деяких речей є кілька. По-перше, переписувач, а це, як правило, ієрей з іншої парафії, поспішав якнайшвидше завершити опис адже грошового відшкодування за своє «відрядження» не отримував. Отож, роботу

виконував не завжди ретельно. Крім того, записи робили спочатку на чернетці; переписуючи їх згодом, священник випадково щось пропускав чи забував.

Таблиця 3

**Речі для богослужіння у парафіяльних церквах
Пирятинської протопопії**

Назва речі	Назва церкви, населеного пункту / кількість речей			
	с. Білоусівка Покровська церква	с. Савинці Димитрійська церква	с. Кулажинці Миколаївська церква	с. Білоцерківка Введенська церква
Риза	5	5	5	3
Стихар	5	5	7	3
Єпитрахиль	4	6	6	3
Пояс	3	3	3	2
Нарукавники	5	6	9	–
Антимінс	1	–	–	1
Хустка	4	–	4	2
Воздух	6	5	6	2
Плащаниця	–	–	1	–
Хоругва	2	–	–	–
Хрест	4	3	4	2
Дискоc і звiзда	1	1	1	1
Копіє	1	1	1	–
Гробниця	1	1	1	1
Потир (чаша)	2	2	2	2
Ложка	2	2	2	2
Кадильниця	2	2	1	2
Підсвічник	3	2	5	–

По-друге, предмети могли зберігатися не в ризниці, а в будинку панотця, тож і не внесли до списку. У будь-якому випадку мало ймовірно, щоб церква не мала чаші для причастя чи підсвічника, а священник відправляв службу без нарукавників. Відсутність же у храмі антимінсу загалом неприпустима.

За нашими спостереженнями, одіж представлена в описах стихарем, єпитрахиллю, ризою, поясом і нарукавниками, що відповідає канонічним вимогам убранства священника. Нижній богослужбовий одяг ієрея – стихар, як і довгий перев'яз, що його одягають на шию, – єпитрахиль, зафіксовано в описах майна всіх церков. У середньому в церкві їх було по п'ять

екземплярів. Стихарі виготовлені з полотна, втім походження тканини в джерелі не зазначено. Лише в описі білоусівської церкви вказано, що полотно московське та ще й «шелком красним и зеленим повишивано»¹.

Єпитрахилі, зазначені в описах, пошиті з грезету або штофу, тобто з шовкової чи вовняної тканини. Єпитрахиль із грезету священик одягав улітку, а штофову важку й грубу використовував узимку. За кольоровою гамою єпитрахилі були жовтими, зеленими та червоними.

Ризи – верхнє вбрання священика – теж зазначені в усіх описах. Їх, як правило, стільки ж як і стихарів. В описах указано тканини, з яких вони пошиті: штоф, грезет, атлас, дуклева матерія, каламайка. Зазвичай при пошитті риз використовували тканину різних гатунків, як-от: у білоусівській церкві три фелони зроблені були з дуклевої (бавовняної) тканини, одна з грезету і ще одна з каламайки², а в савинській – дві ризи кроєні з грезету й іще по одній – з атласу та дуклі. Матеріал, із якого виготовлено п'яту ризу, не зазначений, переписувач просто зауважив, що вона зелена та стара³. Тканини, що з них виготовляли ризи, були блакитного, зеленого, жовтого й червоного кольорів. У шатах зазвичай поєднували кілька барв.

Більшість риз оздоблювали: поділ, низ рукава, підкладку обшивали тканиною іншого гатунку та кольору або прошивали золотистими чи сріблястими нитками. Ось як, наприклад, виглядали «апарати» з опису майна Покровської церкви в селі Білоусівка: «...один дуклевий блакитний в полях долу красного обложений, другой грезетовий красный долу зеленого клетчастого, трети дуклевие блакитние кати алой дуклевой, лентою вместо долиовка обложена, четверти дуклевие пасестие катю красною дуклевана з дамiонком простим, пятая каламайковая пасестая лентою красною обложена»⁴.

Зазначені в описах і пояси. У трьох із чотирьох церковних ризниць їх зберігалось по три штуки. Більшість поясів виготовлено з шовку. Щодо забарвлення: п'ять поясів були червоного, чотири – зеленого кольору. В описах майна кулажинської та білоцерківської церков зафіксовано по одному персидському поясу, що, вочевидь, маркує місце їхнього виготовлення.

¹ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 8.

² ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 12.

³ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 14.

⁴ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 10.

Нарукавники (поручі чи нараковниці) – це частина літургійного вбрання священнослужителів усіх ступенів священства, котре надягають на зап'ястки обох рук поверх підрясника і зав'язують поворозками. Тож, цифра в таблиці позначає кількість пар наявних у ризниці поручей. Священнодійство без нарукавників неприпустиме, бо вони символізують, що не священник власною волею, а Христос його руками здійснює таїнства.

У середньому поручів у церкві було шість-сім пар. Виготовлені вони здебільшого з дуклі, втім зустрічаємо нараковниці з штофу, бархату, атласу. В описах зафіксовано поручі червоного, жовтого, зеленого, білого кольорів – переважно однотонні, проте, в селі Савинці згадані «нарукавники вишивкою шиті»¹.

До другої категорії представлених речей належать: антимінс, плащаниця, воздуха, хустки й хоругва. Антимінс – чотирикутне полотно зі вшитими в нього частинками мощей, із зображенням покладеного до гробу Ісуса Христа, знарядь його катування та чотирьох євангелістів, яке розгортають на престолах для здійснення літургії². Його використання було остаточно закріплене правилами VII Вселенського Собору: «Якщо будь-який храм був освячений без святих мощів мучеників, визначаємо: нехай буде здійснено в них положення мощів із звичайною молитвою»³.

Владика карали ієреїв, які звершили літургію без антимінсу. Єпархіальний архієрей підписував антимінс, тож його наявність у храмі – це своєрідний дозвіл панотцю священнодіяти на престолах. Природно, що за таких обставин антимінс у церкві був один. Нажаль, опису того, як він виглядав, ми не маємо, тільки в реєстрі речей білоусівської церкви значено, що «Антимінс без всякої порчи чистий»⁴, а про білоцерківський зауважено, що він освячений преосвященим архієреєм Рафаїлом 6 квітня 1732 року⁵.

Плащаниця – ікона на полотні, що зображує покладеного до гробу Ісуса Христа⁶ – у церкві зберігалася в єдиному екземплярі. Запис про наявність плащаниці зустрічаємо тільки в реєстрі майна кулажинської

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 15.

² Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 23.

³ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 8.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 4.

⁶ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 97.

церкви. Там вона описана як «плащаниця подолу красного а поли жолтиє»¹. Таким чином, обліковець лише прописує колір полотнища, й зовсім не фіксує зображеного на ньому.

Воздух (покрив, покрівець) – це велика хустка, котрою після проскомидії, а також після великого входу (вхід зі святими дарами при перенесенні їх із жертovníка на престол) накривають потир і дискос². Як правило, в церкві їх було п'ять-шість штук. Виготовляли їх із бархату, штофу, грезету, шовку, каламайки. Тканину підбирали візерунчату, тож в описах віднаходимо «клитчасти» – узор у клітинку, «пасести» – узор у смужку та «квитчасти» – узор з дрібних петельок воздуха.

Кольорова гама покрівців подібна до барв риз і так само вони оздоблені та декоровані. Наприклад, у церкві села Кулажинці воздуха виглядали так: «один на бархаті красному золотом гаптований другий бархатний зелений обкладений сріблом третій грезетовий блакитний домонтом мішуровим обложений четвертий штофовий різнокольоровий п'ятий лугановий жовтий шостий жовтий домонтом мішуровим обложений»³.

Хустки, згадані в описах, на відміну від покрівців зроблені з гладкого шовку та полотна. Вони оздоблені вишивкою і гаптуванням, як от: «хусток три одна ала шолкова квіти сріблом повишивані друга червона полотняна третя полотна московського шовком вишита»⁴, чи «хусток полотняних шитих шовком и золотом 4»⁵.

Хоругва – церковне знамено із зображенням священної особи чи події, яке виносять під час урочистих процесій та хресних ходів⁶. Цей предмет згадано лише в реєстрі майна церкви Покрови пресвятої Богородиці села Білоусівка. Нажаль, опис зображеного відсутній і матеріал, із якого вона виготовлена, не вказано.

До третьої категорії ми віднесли: хрест, гробницю, дискос і звізду, копіє, потир, ложку, кадило, підсвічник. Як правило, у церквах протопопії було три хреста двох різновидів: один на престольний і кілька ручних, або ж виносних чи требних. Перший зберігали у вітварі, благословляючи ним

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 8.

² Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 39.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 9.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 10.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 9.

⁶ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 138.

вірних під час Літургії, подаючи до цілування й освячуючи воду. Такий хрест відзначався вишуканістю: у савинській церкві напрестольний хрест був з кипарису «різьби майстерної»¹, у Кулажинцях один – дерев'яний визолочений, а інший – з кедру, оправлений сріблом², аналогічний опис віднаходимо й у Білоцерківці³. Ручні хрести, зазвичай, зазначені як «дерев'яний малярно зроблений»⁴.

Гробниця (дарохранительниця) – напрестольний предмет у вигляді церкви, призначений для зберігання раніше освячених і запасних святих дарів⁵. У трьох описах вона схарактеризована як «цупова», тобто виготовлена з міді, й лише в білоцерківській церкві записана як «серебреста»⁶.

Дискос, зізда та копіє – це євхаристійні предмети представлені в описах у єдиному екземплярі. Дискос – блюдо для євхаристійного хліба, а зізда – конструкція з двох хрестоподібно з'єднаних дужок, яку ставлять на дискос⁷. У кулажинській та білоцерківській церквах вони срібні, а в савинській – «цуповіє» (виготовлені з міді). У білоусівській церкві матеріал, із якого виготовлено ці предмети, не вказано, а лише констатовано їх наявність.

Копіє – ніж для вирізування часточок проскомидійних просфор⁸, згадане в трьох реєстрах. У них відзначено, що леза копій сталеві, а руків'я дерев'яні. Щодо копій з церкви села Савинці маємо уточнення – «роботи шльонської» (виготовлене в Сілезії)⁹.

Потир і ложка (ложиця) теж належать до предметів, якими послуговуються при Євхаристії. Утім, на відміну від згаданих вище речей, їх у храмі було кілька. Потир – чаша з підставкою, призначена для євхаристійного вина, що з неї причащаються духовництво та миряни¹⁰. У

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 13.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 7.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 5.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 7.

⁵ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 44.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 5.

⁷ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 46. С. 56.

⁸ Там само. С. 66.

⁹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 13.

¹⁰ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 103.

реєстрах уписано по два потиря. Одна з чаш срібна, визолочена зсередини, а інша – «цупова».

Ложка – євхаристійний предмет для причащення мирян і церковнослужителів¹, значиться в описах у двох екземплярах. Як правило, одна з ложок срібна, інша – мідна. У ситуації з потирями маємо паритет, а от ложки зі срібла більше.

Наявність у церкві двох чаш і ложок, виготовлених із різних матеріалів, потрактуємо дwoяко. З одного боку, подання причастя з дорожчого срібного посуду показувало статус і підкреслювало соціальну ієрархію парафіян, котра не втрачала значущості навіть у храмі. З іншого, могло йтися про елементарну гігієну, важливу на тлі чисельних епідемій того часу. Та й сповідь і причастя людини перед смертю теж вочевидь супроводжувалася використанням окремого посуду.

Наявні в описах церковного майна й кадила. Кадило – кругла чаша з кришкою на ланцюжках, у яку на жевріюче вугілля кладуть ладан для здійснення кадіння². Зазвичай у храмі їх було два. Матеріал, із якого вони виготовлені, здебільшого в реєстрі не зазначений, тільки в описі майна кулажинської церкви згадано, що кадило «жовте медне»³. Припускаємо, що й інші кадила виготовляли з міді.

Підсвічник – підставка для свічки чи свічок⁴. Їхня кількість у церквах різна й коливається в діапазоні від двох до п'яти штук. Три білоусівські підсвічники охарактеризовані в джерелі як «мосяжні», тобто виготовлені з жовтої міді, а от п'ять кулажинських свічників означені як «мідні жовті». Таким чином, підсвічники, як і кадила, в церквах протопопії були мідні. Нажаль, реєстри не подають зовнішнього опису цих предметів тож, як вони виглядали, можемо лише здогадуватися.

Богослужбові книги. Окрім речей, використовуваних при богослужінні, в описах церковного майна значаться й книги. Дані про них узагальнимо в таблиці 4.

¹ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 71.

² Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології.. Львів: Свічадо, 2001. С. 62.

³ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 7.

⁴ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології.. Львів: Свічадо, 2001. С. 116.

Таблиця 4

Книги у парафіяльних церквах Пирятинської протопопії

Назва книги	Назва населеного пункту / кількість книг				
	с. Білоусівка Покровська церква	с. Кохнівка Миколаївська церква	с. Савинці Димитрїївська церква	с. Кулажинці Миколаївська церква	с. Білоцерківка Введенська церква
Євангеліє напрестольне	1	1	1	1	1
Євангеліє толкове	1	1	1	3	1
Службник	1	1	1	1	–
Требник	1	–	1	1	–
Ключ проповідний	1	–	–	–	–
Устав церковний	1	–	1	–	–
Трефологій	1	1	1	1	1
Октоїх	2	2	–	1	2
Часослов	1	1	1	1	2
Акафіст	2	–	1	1	–
Тріодь пісна	1	1	1	1	1
Тріодь цвітна	2	1	1	1	1
Апостол	1	1	1	1	1
Псалтир	3	1	1	1	2
Ірмолой	1	–	1	–	–
Мінея	–	1	–	–	–
Ліствиця	–	–	1	–	–
Сукупно	20	12	14	14	12

Як випливає з таблиці, у досліджуваних храмах зафіксовано 17 найменувань священно-богослужбових та церковно-богослужбових книг. Найширший репертуар із п'ятнадцяти назв уписано до переліку книжок церкви Покрови Пресвятої Богородиці села Білоусівка. Найменший – дев'ять, віднаходимо у Введенському храмі села Білоцерківка. Математичні підрахунки дозволяють припустити, що пересічна книгозбірня парафіяльної церкви протопопії нараховувала 12 найменувань книг.

Більшість із них зберігалася у церкві в єдиному екземплярі. Хоча маємо й винятки з цієї закономірності. Так, у храмах сіл Кулажинці та Білоусівка зафіксовано по три примірники толкового Євангелія й Псалтиря. У двох екземплярах наявні Часослов, Октоїх і Тріодь цвітна. Загальна картина така: Білоусівка – 20, Савинці та Кулажинці – 14, Білоцерківка та Кохнівка – 12 примірників відповідно. Такі цифри уписуються в показники, обраховані Оксаною Прокоп'юк, яка, спираючись на Відомості про книги в парафіяльних храмах датовані 70-ми роками XVIII століття, підрахувала, що «у середньому в ризниці кожної парафіяльної церкви Київської митрополії знаходилося до 20 книг»¹.

Аналіз списків книг засвідчує, що такі видання як Євангеліє на престольне та толкове, Апостол, Псалтир, Трефологій, Тріодь пісна та цвітна і Часослов представлена в описах усіх п'яти церков. У чотирьох із п'яти храмів віднаходимо Служебник і Октоїх. Отож вважаємо, що саме ці книги були найбільш уживані та склали основу церковного книжкового репертуару в Пирятинській протопопії цього періоду.

Решта найменувань книг зустрічається рідше. Так, у трьох описах згадані Акафіст і Требник. Щодо акафістів, то тільки в одному випадку зазначено його посвяту Святій Великомучениці Варварі². Решта, вочевидь були типовими збірками пісенних похвал на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святих. Також не вказано, які Требники зберігалися в церквах, утім уточнювальна характеристика «чвертковий» щодо одного з них дозволяє припустити, що мова йде про малий Требник.

Тільки в двох описах зафіксовані Ірмолой та Устав церковний. Незначну кількість Ірмолоїв пояснюємо тим, що вони були переважно рукописними і в досліджуваний період «дозвіл на тиражування нотних Ірмолоїв отримати було практично неможливо»³. Невелика наповненість ризниць Уставами, за спостереженнями Оксани Прокоп'юк, загалом характерна для більшості тогочасних парафіяльних церков. Поділяємо її думку, що «...парафіяльні ієреї взагалі не бачили великої проблеми у їх

¹Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 390.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 14.

³Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 256.

відсутності, використовували Часослови та Псалтирі й не поспішали купувати Прологи чи Устав церковний»¹.

Як засвідчують наші спостереження, ряд найменувань книг є лише в одному списку церковного майна. До таких належать: Ліствиця, Мінея, Ключ проповідний. Ліствиця зустрічається в описі церковного майна села Савинці. Припускаємо, що до появи книги міг бути причетним місцевий панотець Андрій Святогора. На користь такої думки свідчить низка фактів: по-перше, він закінчив клас філософії в семінарії Троїце-Сергієвої Лаври, тож був освіченим як для парафіяльного священика; по-друге, рукопокладення Андрія відбулося за рік до появи опису, матеріали справи засвідчують, що йому передувал іспит на вміння проповідувати, який колишній семінарист на вимогу митрополита Арсенія складав ректорові Києво-Могилянської Академії Самуїлу².

Ліствиця, як відомо, складається з моралізаторських повчань, котрі використовують у проповідях, а також слова до пастиря, яке перелічує обов'язки духовного проповідника. Тож вважаємо, що придбання книги – одна з умов успішного проходження випробування. Це ймовірно, бо владики, як і ректор Академії, переймалися питаннями проповідництва, звертали увагу на цей аспект душпастирської діяльності панотців.

Мінея, вписана до переліку книг миколаївської церкви села Кохнівка з маркуванням «мінея загальна получверткова одна»³. Певно, в церкві зберігалася Мінея загальна, що містила змінні частини загальних богослужінь окремо для кожного класу святих⁴. Ярослав Ісаєвич свого часу зауважував: «Далеко не кожна сільська церква могла собі дозволити придбання цієї книжки»⁵. Отож її побутування лише в одній із п'яти церков не випадкове, особливо з огляду на те, що замість неї цілком міг використовуватися Трефологій, котрий наявний у всіх п'яти храмах.

Остання з трьох книжок згадана в описі майна білоусівської церкви як «Ключ проповідний»⁶. Інших маркувань вона не має, жодної тогочасної

¹Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 393.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 18–19.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 7.

⁴Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 75.

⁵Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 320–321.

⁶ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3.

книги з такою назвою нами не виявлено. Тож яке видання найменував так укладач опису можемо лише здогадуватися. Вживання в назві слова «ключ» підштовхує до паралелей з відомим трактатом Йоаникія Галятовського «Ключ розуміння». Твір цього могилянського вченого містив зразки проповідей, поради щодо їх складання та тривалий час був чи не єдиним посібником із гомілетики. Відсутність інформації про рівень освіченості священників цієї парафії не дозволяє з'ясувати, чи читали вони цей твір, та чи послуговувалися ним у своїх душпастирських трудах.

Постає питання: наскільки репертуар книг, представлений у церквах Пирятинської протопопії, збігався з аналогічним переліком решти церков Київської митрополії? Узагальнене дослідження цієї проблеми наразі відсутнє, тож маємо лише поодинокі студії. Зокрема, Максим Яременко подає такий перелік книг із церкви Святого Василя на київському Подолі: Євангеліє – 5, Мінея – 12, Апостол – 2, Октоїх – 2, Часослов – 3, Цвітна Тріюдь – 2, Пісна Тріюдь – 2, Ирмолой – 2, Псалтир – 2, Требник – 3, Акафіст – 2, Служебник – 2, Житія святих, що не охоплювали літніх місяців, – 3¹.

Оксана Прокоп'юк на підставі відомостей складених на виконання Синодського указу 1772 року, вважає, що в церквах Київської митрополії мали бути такі книги: «Євангеліє на престольне, апостол, Мінею місячну, Мінею загальну, Тріюдь цвітну, Тріюдь пісну, Устав церковний, Псалтир, Октоїх, Служебник, Требник великий, Требник малий, Ирмолой, Канонік правильний, Прологи року, Катехісис, Чин сповіді дорослих, Чин сповіді отроків, Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжечку на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книгу ектеній про перемогу над супостатом, Табелі «високоторжественних» служб»².

Отож, попри більшу чисельність книг у «столичному» храмі відзначаємо чималу подібність їхніх найменувань порівняно з книгами які зберігалися в храмах Пирятинської протопопії. Це підтверджує думку дослідників про те що підбір книг у ризницях парафіяльних храмів мав здебільшого прикладний характер і відповідав щоденним богослужбовим потребам панотців. Увага ж до інших душпастирських функцій: проповідницької, виховної та просвітницької з боку священників була

¹ Яременко М. Києво-Подольська святовасильківська парафія у першій половині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. №2. С. 235.

²Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 391.

нижчою, тож і книг, які б допомагали здійснювати їх, у храмах суттєво менше.

Досліджуючи місця друку книг, унесених до описів майна церков протопопії, спостерігаємо перевагу видрукуваних у Києво-Печерській лаврі. Наприклад, у селі Білоусівка напрестольне Євангеліє, Служебник, Требник, Апостол, Трефологій, Октоїх, Тріодь пісна й цвітна, Псалтир, Часослов, Акафіст святої великомучениці Варвари побачили світ у Києво-Печерській Лаврі. Толкове Євангеліє й Устав церковний були надруковані в Москві, а чвертковий Акафіст – в Чернігові¹.

У Савинцях тільки церковний устав був видрукуваний в Москві, решта ж книг позначені маркером «друку київського». Виключення з переліку становлять Требник та Ірмолой, місця друку яких не зазначено². У Кулажинцях 6 із 14 зазначених в опису книг було видрукувано в друкарні Києво-Печерської лаври, щодо решти – місце друку не вказано³. Нажаль, в описах книг із сіл Кохнівка та Білоцерківка місце їх друку не зауважено⁴.

Таким чином, із сімдесятидвох книг, заявлених в описах, – 27 тобто 37,5%, надруковані в типографії Києво-Печерської Лаври, три (4,2%) – у Москві, одна (1,4%) – у Чернігові. Тож лаврська друкарня була провідним постачальником священно- та церковно-богослужбових книг у церкви Пирятинської протопопії. Такі результати співзвучні висновкам Максима Яременка щодо домінування цієї типографії в забезпеченні книгами церков Київської митрополії у XVIII столітті⁵.

Згаданий вище Синодський указ 1772 року зобов'язав ієреїв скласти перелік наявних та необхідних церковних книг. На основі цих даних духовне правління створювало загальну відомість по протопопії. Оксана Прокоп'юк, яка досліджувала наслідки реалізації цієї постанови в межах Київської митрополії, зауважила, що рівень виконання наказу був низьким і далеко не всі правління склали узагальнювальні реєстри. Не виявлено такого і по Пирятинській протопопії.

Проте, маємо розрізнені звіти з 28 парафій, які зберігаються у 801 фондї Державного архіву Полтавської області. Враховуючи, що до

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 14.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 16.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 11.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 47. Спр. 123.

⁵ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 46–58.

складу протопопії на цей час входило 65 церков, маємо дані про наявність та кількість книжок щодо 43% з них. Збережені описи скомпоновано двома варіантами: у першому подано загальний перелік книг із відміткою їх наявності та кількості; у другому, спершу записані наявні, а потім відсутні найменування книг.

Офіційного переліку друків, які мали бути в церкві згідно з указом 1772 року, на сьогодні не виявлено. Втім, співставлення парафіяльних списків дозволяє твердити, що, складаючи реєстр, парохі використовували наданий їм зразок. Найімовірніше він включав 21 найменування: Євангеліє напрестольне, Апостол, Мінея місячна, Мінея загальна, Тріодь цвітна, Тріодь пісна, Устав церковний, Псалтир, Октоїх, Служебник, Требник великий, Требник малий, Ирмолой, Канонік правильний, Прологи року, Катехізис, Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжка на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом, Табель «високоторжественних» служб¹. Такий перелік майже повністю збігається з наведеним вище списком Оксани Прокоп'юк². Виключенням є Чин сповіді дорослих і Чин сповіді отроків, зазначені дослідницею, але не згадані в жодному з описів по Пирятинській протопопії.

До книг, представлених у всіх описах, відносимо: Євангеліє напрестольне, Апостол, Мінею загальну, Тріодь цвітну, Октоїх, Служебник, Книжечку на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид. Решту зустрічаємо в списках із різною частотою. Зокрема, Канонік правильний заявлений у 27 реєстрах, тобто наявний у 96,4% храмів. Служебник і Требник малий згадані в 26 списках (92,8%), Тріодь пісна та Книга ектеній про перемогу над супостатом в 25 (89,2%), Табель «високоторжественних» служб в 22 (78,5%)³. Тож цими виданнями парафіяльні храми здебільшого були забезпечені.

Низку книг віднаходимо в реєстрах трохи більше ніж десяти церков, це: Ирмолой – 14 (50%), Катехізис – 13 (46,4%), Требник великий – 12 (42,8%). Себто, десь половина храмів протопопії мала їх у своїх ризницях. Інші найменування подибуємо рідше. Зокрема, Устав церковний – 9 храмів (32,1%), Псалтир – 7 (25%), Молебний спів про

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315. 35 арк.

² Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 391.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315. 35 арк.

«бездождя» і відро – 6 (21,4%), Мінея місячна – 5 (17,8%), Прологи року – 3 (10,7%)¹.

Коли відштовхуватися від «ідеальної» моделі, поданої нами вище, доводиться констатувати, що в жодному зі збережених списків не представлені всі необхідні на парафії книги. Вважаємо, що зазвичай у храмі було від 13 до 17 найменувань книжок. Як бачимо, рівень забезпеченості потрібними священно- та церковно-богослужбовими книгами коливався в межах 62-81%.

Укладачі реєстру 1772 року не ставили за мету визначити, у якій типографії було видруковано те чи те видання. Тож інформацію про місце друку віднаходимо вкрай рідко. У випадках, коли воно таки зазначено, спостерігаємо першість видань з друкарні Києво-Печерської Лаври. Співвідношення їх до московських друків складає шість до трьох. Із лаврської друкарні вийшли, зокрема: Апостол, Октоїх, Псалтир, у той час «московського друку» були Службник й Устав церковний.

Наявність описів книг за 1772 рік уможливило простеження динаміки змін репертуару літератури на парафії порівняно з попередніми роками. Зокрема, нам доступні дані про книги із храмів сіл Білоусівка та Білоцерківка за різні роки. Спираючись на них, простежимо зміни в книжковому фонді парафій.

У Покровській церкві села Білоусівка станом на 1763 року заявлено 15, а в описі 1772 року – 16 найменувань книг. Обидва реєстри складені місцевими парохами Фомою Савицьким та Григорієм Ільницьким. До книг, згаданих у списках, відносимо: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінея загальна, Тріодь цвітна, Тріодь пісна, Устав церковний, Октоїх, Службник, Требник малий, Трефологій. Нові видання включали: Канонік правильний, Катехізис, Книжка на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом, Табель «високоторжественних» служб. Одночасно низки книжок, згаданих 1763 року, в описі 1772 року не має. Це: Євангеліє толкове, Псалтир, Ірмолой, Ключ проповідний, Часослов і Акафист².

У Введенській церкві села Білоцерківці 1766 року були книги 9 назв, а в 1772 році їх уже 16. Обидва реєстри, як і в попередньому свідченні, склав один ієрей – Іван Фальковський. В обох описах зазначено: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінея загальна, Тріодь цвітна, Тріодь пісна та

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315. 35 арк.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 27.

Октоїх. Новоз'явленими виявилися: Службник, Требник великий, Требник малий, Канонік правильний, Катехізіс, Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжка на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом, Табель «високоторжественних» служб. Іще чотири книги: Євангеліє толкове, Псалтир, Часослов і Трефологій, наявні раніше, не згадуються в списку 1772 року¹.

Тож незмінну частину книжкового фонду обох парафій склали: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінея загальна, Тріодь цвітна, Тріодь пісна та Октоїх. Одночасно в ризницях обох приходів з'являються: Канонік правильний, Катехізіс, Книжка на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом і Табель «високоторжественних» служб. На нашу думку, їхня синхронна поява, є підтвердженням намагань церковних властей унормувати перелік богослужбових і церковнослужбових книг на парафіях. Хоча, питання регулярності їхнього використання в повсякденних практиках залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Досліджені реєстри книг 1772 року, не дають відповіді на запитання: куди поділися видання зазначених у попередніх описах? Припускаємо, що вони були вилучені через зношеність, або ж відібрані через наявні помилки чи неточності. Як та так і інша практика була звичною для церковного життя XVIII століття. Нажаль, нам не вдалося встановити рік видання жодної з використовуваних богослужбових книг. Отож, відповідь на поставлене вище запитання може бути суто гіпотетична.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– констатуємо суттєву подібність церковного начиння та священницького одягу в різних храмах протопопії. Вона виражається як у кількісних, так і у якісних характеристиках одягу та предметів церковного вжитку. Це свідчить про побутування єдиного писаного/неписаного правила, котре визначало усталений набір речей, необхідний для церковних дійств, а також демонструє більш-менш однаковий стан матеріального забезпечення церков протопопії;

– чисельність, як і репертуар книг у парафіяльних церквах протопопії змінювалися. Пояснити цей процес появою нового священника в приході оглянуті приклади не дозволяють. Тож вважаємо, що на зміну друків у парафіяльних ризницях вирішальний вплив мали ініціативи церковних

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 5.

властей. Поява таких видань як: Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжка на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом, Табель «високоторжественних» служб, явно була продиктована процесами уніфікації церковних практик і дисциплінуванням панотців;

– констатуємо, що в описах церковного майна храмів Пирятинської протопопії представлено 19 найменувань речей для богослужіння. Одяг священників, як і решта матер'яних речей у церкві виготовлено з атласу, грезету, дуклі, каламайки, полотна, штофу. Переважають тканини блакитного, зеленого, жовтого й червоного кольорів. У шатах поєднували кілька барв; більшість речей оздоблювали вишивкою чи гаптували;

– для виготовлення хрестів, гробниць, дискосів, зізд, потирів, ложок, кадил, підсвічників використовували дерево, мідь, срібло, а копія робили зі сталі. Нажаль, опис цих предметів, як правило, відсутній. Відзначаємо суттєву подібність церковного начиння та священницького одягу в різних храмах протопопії;

– вважаємо, що зазвичай храми протопопії мали від 12 до 17 найменувань книжок, отож рівень забезпеченості належними богослужбовими і церковнослужбовими книгами, виходячи зі списку 1772 року, коливався в межах 62–81%. Спостерігаємо динаміку зростання кількості найменувань книг у парафіяльних храмах протопопії впродовж досліджуваного періоду, хоча й незначну;

– підбір книг носив переважно прикладний характер і відповідав щоденним богослужбовим потребам панотців. Видання на кшталт «Ліствиці» чи «Ключа про повідного» – виключення з правила. До книг, представлених у всіх описах, відносимо: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінею загальну, Тріодь цвітну, Октоїх, Служебник, Книжечку на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид. Решту найменувань зустрічаємо в списках із різною частотою;

– констатуємо, що найменування та чисельність книг у ризницях різних парафіяльних церков протопопії не була однаковою й зазнавала змін упродовж досліджуваного періоду. Пояснити цей процес виключно появою нового священника в приході оглянуті приклади не дозволяють, хоча й виключати такої можливості підстав немає. Вважаємо, що на зміну друків у парафіяльних ризницях передовсім впливали ініціативи церковних властей і природні процеси зношеності книг. Поява таких видань як: Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжка на дні зішестя

на престол і коронації, Реєстр панахид, Книга ектеній про перемогу над супостатом, Табель «високоторжественних» служб, явно була продиктована процесами уніфікації церковних практик і бажанням стандартизувати перелік використовуваних на парафії книг;

– з сорока однієї книги, із зазначеним місцем друку – 33 (80,5%) надруковані в типографії Києво-Печерської Лаври, 7 (17%) – в Москві, 1 (2,5%) – в Чернігові. Суттєвого зростання кількості книг «московського» друку упродовж другої половини XVIII століття в церквах протопопії нами не зафіксовано. Тож лаврська друкарня в цей час була провідним постачальником священно-богослужбових та церковно-богослужбових книг у церкви Пирятинської протопопії.

Парафіяльні ієреї: демографічна характеристика

У цьому підрозділі демографічну характеристику здійснюємо через розбір демографічних показників середовищі парафіяльних ієреїв досліджуваного періоду. Огляд демографічної ситуації зазвичай передбачає вивчення динаміки чисельності та статевовікової структури населення певної території¹.

Оскільки священниками могли бути й були винятково чоловіки, то аналіз статевої структури недоречний. Отож, мову можна вести лише про вікові відмінності.

Чисельність ієреїв. При реконструкції чисельності панотців у протопопії ми використали інформацію зі сповідних розписів і відомостей про кількість церков та священнослужителів у них. Отримані показники узагальнили в таблиці 5. Показники за 1758, 1764, 1765, 1768, 1770, 1775 роки взяті нами зі збережених сповідних розписів. Розуміємо, що вони не презентують усіх ієреїв, які душпастирствували в ці роки. Кількісні показники за 1782, 1785, 1788, 1793, 1795 роки отримані з відомостей про число церков і священнослужителів.

¹Демографический понятийный словарь/ под ред. проф. Л.Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С.76.

Таблиця 5
Кількість церков і священників

Рік	Кількість церков	Кількість священників
1758	22	30
1764	5	9
1765	26	34
1768	44	67
1770	33	46
1775	46	63
1779	33	39
1782	60	64
1785	66	69
1788	51	53
1793	61	72
1795	62	67
Всього	87	233

Тож провівши співставлення по парафіях за різні роки, ми з'ясували: усього за досліджуваний період у 87 церквах протопопії трудилося 233 ієрея. Наголосимо, що до переліку включені всі особи, згадані в джерелах, навіть якщо вони зустрічаються лише один раз й інші відомості про них відсутні. Детальніше поіменна реконструкція панотців представлена в додатку (див. Додаток А). Підкреслимо, що варіанти іменування людей, унесених до таблиці, тобто вживання прізвища, ім'я та по батькові, уточнювалися нами й з інших документів, наприклад, рапортів ієреїв, грамот на рукопокладення, матеріалів судових справ тощо.

Питома вага в місцевому соціумі. Відсоток парафіяльних священників до решти жителів протопопії проілюструємо на прикладі десяти парафій сіл Бубни, Грабарівка, Гурбинці, Кручі, Митченки, Приходьки, Усівка, Харківці, Шкурати, Яцини. Станом на 1758 рік у цих парафіях душпастирський чин несли одинадцять священників. У дев'яти церквах було по одному священникові й лише в храмі села Яцини – двоє (там богослужіння проводили батько та син – Ісає Савич і Лук'ян Ісаєвич)¹. Усього парафіян у цих десяти приходах, відповідно до сповідних розписів, мешкало 6453 особи. Отже, священнослужителі становили 0,17% від загальної кількості прихожан. У середньому на кожного священника тут

¹ДАПО. Ф. 801, Оп. 1. Сп. 19. Арк. 1.

припадало 586 вірян. Найчисельнішою була парафія села Харківці – 1290 чоловік,¹ найменшою у Шкуратах – 351².

Сповідні розписи за 1775–1779 роки у цих же парафіях фіксують дванадцять священиків. Із них у восьми церквах служило по одній особі, а в парафіях сіл Яцини і Харківці – по двоє. Загальна кількість парафіян – 6899 осіб, таким чином парохі складали ті ж 0,17% від числа своїх прихожан. На кожного священика припадало в середньому 575 вірян, а в парафії села Приходьки – 898³. Отже, остання була найбільшою у протопопії.

Сповідні розписи кінця 80-х – початку 90-х років XVIII століття по вищезгаданих селах уміщують інформацію про одинадцять священиків та 7046 мирян. Як і раніше, в селі Яцини трудилося два панотця, в решті парафій – по одному. Тож їхня питома вага в соціумі складає 0,16%, а на одного пароха припадало в середньому 641 прихожанин.

Для порівняння: в десяти населених пунктах Баришівській протопопії Київської єпархії (містечко Березань, села Борщове, Войтівці, Лісняки, Лехковець, Лукаші, Лук'янівка, Нарішкове, Семенівка, Сулимець), станом на 1756 рік, трудилося тринадцять священнослужителів. У церквах сіл Лісняки, Нарішкове та Семенівки їх було по двоє, в решті – по одному. Кількість вірян цих парафій становила 6425 осіб. Отож, парохі тут складали 0,2% від загальної чисельності прихожан. Підрахунки показують, що на одного панотця в середньому припадало 494 чоловіка. Найбільшою була парафія отця Іллі Турчиновського в містечку Березань – 874 особи. Найменше парафіян припадало на долю двох священиків села Нарішкове – по 164 чоловіка на кожного⁴.

Олександр Якименко помічає, що в селах Високе, Коман і Кудлаївка Стародубського полку, які належали до Чернігівської єпархії, в 80–90-х роках XVIII століття мешкало 377, 331 та 241 особа відповідно⁵. За

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 17. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 16. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 65.

⁴ Дмитренко В. А. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*. 2011. №1. С.139–143.

⁵ Якименко О. Типологія і структура селянської родини Стародубського полку в другій половині XVIII ст. (на прикладі сіл Коман та Кудлаївка Новгородської сотні) *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки»*. 2015. Випуск 24. С. 27–35.

нашими підрахунками, в середньому на одного душпастиря припадало 316 осіб, а їхня питома вага в місцевому соціумі становила 0,3%.

У трьох селах Переяславсько-Бориспільської єпархії – Ветове, Войтівці та Лук'янівка – Олена Замура, за матеріалами сповідних розписів 60-х років, фіксує 1185, 1429 та 615 жителів відповідно. В кожному з цих сіл трудилося по одному священникові¹. Згідно з нашими підрахунками, в середньому на одного душпастиря припадало 1076 осіб, а питома вага священників у місцевому соціумі становила 0,09%.

Таким чином, у 87 церквах Пирятинської протопопії служили 233 ієрея. Питома вага їх у місцевому соціумі була незначною й навряд чи перевищувала 0,2%. Така цифра корелюється з аналогічними показниками по Баришівській протопопії Київської єпархії, але є нижча від результатів, отриманих по Чернігівській єпархії. У середньому на одного священника протопопії припадало 300–500 осіб. Однак і ситуації, коли приход ледь дотягував до 100 осіб, теж не були рідкістю. Такі результати в цілому збігаються з підрахунками Юрія Волошина. За його даними, у 1760-х роках на 98 ієреїв припадало 30807 парафіян². Отже, один духівник обслуговував за нашими розрахунками 300–400 осіб.

За показником чисельності пирятинські панотці випереджали своїх колег з Баришівської протопопії та Чернігівської єпархії, проте поступалися священникам Переяславсько-Бориспільської єпархії.

Вікова структура. Вік – одна з важливих характеристик особи. Він супроводжує людину впродовж її життя, маркуючи найважливіші його віхи. Дослідження вікових характеристик дозволяє зрозуміти демографічні процеси, притаманні суспільству. Погоджуємося з думкою, висловленою французькими істориками «школи Аналів», що на різних етапах історії та в різні культурно-історичні епохи сприйняття віку людиною було неоднаковим. У цьому контексті зазначимо, що вікові характеристики населення України в різні періоди його історії вивчені не рівномірно.

Першою й тривалий час поодинокую спробою вікового аналізу ранньомодерного соціуму України XVIII століття були праці Арнольда

¹ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С. 72–74.

² Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 91.

Перковського¹. В останні роки відбулося поживлення інтересу до цього питання. Зокрема, з'явилися роботи Юрія Волошина², Олени Замури³, Ігоря Сердюка⁴, Олександра Сакала⁵. Зауважимо, що в них досліджені вікові характеристики парафіяльних священиків окремих населених пунктів і регіонів Гетьманщини. Однак, парафіяльні ієреї, які мешкали на території Пирятинської протопопії, розглядалися науковцями лише дотично.

Важливими джерелами, де зафіксовано вік ієреїв, були метричні книги, сповідні розписи та відомості про кількість церков і священнослужителів. На жаль, метричні книги Пирятинської протопопії за досліджуваній період збереглися спорадично, що ускладнює встановлення часу народження та смерті панотців. А от стан збереження сповідних розписів і відомостей набагато кращий. З метою аналізу вікової структури панотців ми використали сповідні розписи за 1758, 1765, 1770, 1775, 1779-й роки та відомості за 1785 і 1793-й роки.

Як зазначали вище, сповідні розписи фіксували вік записаної особи, але вони не були статистичними документами, тож достовірність указаних років викликає чимало застережень. Помилки при зазначенні віку були викликані низкою причин: по-перше, елементарною неухважністю авторів розписів; по-друге, низьким рівнем грамотності священиків; по-третє, не актуальністю для людей того часу точного знання про свій вік і розгляд останнього здебільшого в загальних категоріях – дитина, дорослий, старий, а не в конкретних цифрових вимірах. Ці причини вагомі, бо мова йде про фіксацію віку безпосередніх укладачів розписів⁶.

Для контролю точності зазначеного віку в історико-демографічних дослідженнях використовують індекс Віпла (Whippleindex). Це показник,

¹ Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1968. №1. С. 107–111.

² Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.

³ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.

⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

⁵ Сакало О. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 168–174.

⁶ Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 96–98.

який дозволяє з'ясувати, чи не округляли вік людей під час перепису. Його розраховують співвідношенням суми чисельності населення віком від 25 до 60 років, вік яких закінчується на «0» і «5», до 1/5 частини загальної суми населення у віці 23-62 років помноженої на 100. Згідно зі стандартами ООН, якщо отримана сума менше 105, то дані перепису дуже точні. Від 105 до 110 – відносно точні; від 110 до 125 – добрі; від 125 до 175 – погані. Якщо ж сума перевищує цифру 175, то якість даних оцінюють як украй погану¹.

Провівши за цією методикою аналіз 14 сповідних розписів сіл Пирятинської протопопії 1758 року, отримали такий результат: Бубни (Iwh = 178), Грабарівка (105), Гурбинці (106), Карпилівка (111), Кейбалівка (121), Короваї (115), Кручі (110), Кулажинці (124), Митченки (181), Приходьки (115), Харківці (129), Шкурати (131), Усівка (126), Яцини (142). У 8 випадках з 14 дані про вік оцінюємо як відносно точні та добрі. Це високий показник для облікових джерел XVIII століття, а, отже, відомості про вік осіб, зафіксований у них, заслуговують на довіру.

Схожі результати отримали й інші дослідники. Наприклад, Олена Бороденко, проаналізувавши сповідні розписи десятиох сіл Полтавського полку за 1775 рік, дійшла висновку, що індекс Віпла в них становить 116². Тобто, точність вікових показників оцінюється як добра. Порівнявши точність фіксації віку в сповідних розписах та Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр., Юрій Волошин й Олена Замура теж констатували кращу якість вікових показників у сповідних розписах³.

Отож, інформацію зі сповідних розписів можна використовувати для вікової характеристики парафіяльних священиків. На жаль, проаналізувати за подібною методикою дані з відомостей про кількість церков і священнослужителів у них неможливо, тому, ми порівнювали вік, означений у відомостях, із попередніми даними про вік ієреїв, зафіксованими в сповідних розписах, із метою його уточнення.

Для аналізу вікової структури ієреїв Пирятинської протопопії дані з джерел узагальнили в таблиці 6. За основу вікової градації нами взято десятирічні вікові групи. Нижня межа в 20 років встановлена відповідно до

¹ Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. №1. С. 7–8.

² Бороденко О. А. Матеріали фіскального та церковного обліку населення як джерело для дослідження становища самотньої жінки в Гетьманщині XVIII століття. *Культурологічний вісник нижньої Наддніпряниці*. 2014. Вип. 32. С. 36.

³ Волошин Ю. В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. №1(25). С. 5–24.

шкали, розробленої французькими вченими Луї Анрі та Аланом Блюмом. Вони пропонують поділяти все населення за біологічним принципом на три великі групи: молоді (0–19 років), дорослі (20–59 років), літні (60 років і старші)¹. Ми виключили з обрахунків групу молоді, адже мова йде про «професію», займатися якою молоді люди не могли ні за віком, ні за церковними приписами.

Таблиця 6

**Вікова структура священників Пирятинської протопопії
другої половиниXVIII століття**

Віковий проміжок	1758	1765	1770	1775	1799	1785	1793	Разом	
	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	Кількість осіб	%
20–29	2	3	–	2	1	-	3	11	3,2
30–39	8	11	16	21	15	23	13	107	30,9
40–49	8	7	12	17	13	27	21	105	30,3
50–59	7	5	5	14	7	11	16	65	18,8
60–69	3	3	11	6	2	6	11	42	12,2
70–79	–	4	2	2	–	2	–	10	2,9
80–89	2	–	–	1	1	–	1	5	1,4
90+	–	1	–	–	–	–	–	1	0,3
Сукупно	30	34	46	63	39	69	65	346	100

Як впливає з таблиці, 20–29-річних ієреїв у протопопії виявилось 11, це 3,2% від загальної кількості представлених у таблиці осіб. У цій групі переважають панотці віком 28–29 років – їх семеро. Щодо решти чотирьох, то їм записано по 26 років.

Найбільша група осіб – віком 30–39 років. Вони переважають у чотирьох із семи років, обраних для аналізу. Загалом до цієї групи належало 107 панотців, що становить 30,9% від усієї кількості ієреїв, чий вік ми представили в таблиці. Слідом за ними йдуть групи сорокарічних – 105 осіб, тобто 30,3% та п'ятидесятирічних – 65 осіб, себто 18,8%. Відзначимо, що група сорокарічних ієреїв переважає своїх п'ятидесятирічних колег майже вдвічі. У сумі представники цих чотирьох

¹ Анри Л. Методика анализа в исторической демографии. / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. Москва: Издательство РГГУ, 1997. С. 23.

вікових груп складають 83,2%. Отже, значне число ієреїв протопопії, згідно із зазначеною вище класифікацією Луї Анрі та Алана Блюма, належала до дорослого, працездатного населення.

Відповідно 16,8% ієреїв протопопії віднесемо до осіб літнього віку. Найбільший відсоток тут – 12,2% становлять священники віком 60–69 років. Далі спостерігаємо суттєвий спад, адже шістдесятирічні панотці більш ніж у четверо перевищували своїх семидесятирічних колег, яких, у свою чергу, вдвічі більше за вісімдесятирічних. Лише одному панотцеві перевалило за дев'яносто.

У сучасній демографії утвердилася думка, що вікова структура безпосередньо впливає на розвиток соціальних процесів, передовсім, на природній рух населення, виражений у народжуваності та смертності. Чим більша частка осіб належить до молодших вікових груп, тим вищі показники народжуваності. Та навпаки, чим вища частка осіб літніх вікових груп, тим вищі показники смертності¹. Тож відзначаємо вікову молодість, притаманну священникам протопопії.

Співвіднесемо наші результати з даними, отриманими Юрієм Волошиним і Олександром Сакалом по 10 селах Лівобережної України². Оскільки науковці використали п'ятирічну градацію вікових груп, то ми об'єднали їх у десятирічні цикли, виключили з загальної кількості чоловічого населення осіб молодших 20 років і відсоток обрахували самостійно.

Таким чином, осіб чоловічої статі старших 20-ти років у досліджуваних селах було 1236. Із них: осіб у віці 20–29 років – 368 (29,7%), 30–39 років – 347 (28,1%), 40–49 років – 240 (19,4%), 50–59 років – 139 (11,3%), 60–69 років – 73 (5,9%), старших 70-ти років – 69 (5,6%). Сумарно представники вікових груп від 20 до 59 років склали 88,5%. Відповідно люди літнього віку становили 11,5%. За підрахунками Юрія Волошина, поміж населення Полтави в 1775 році особи вікових груп

¹ Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1985. С. 65.

² Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 310.

20–59 років складала 50,7%¹, а за дослідженнями Ігора Сердюка у Переяславі, Ніжині та Стародубі – 61%².

Тож бачимо, що серед ієреїв протопопії, як і серед представників сільського та міського соціуму Гетьманщини переважають дорослі, працездатні люди. Відсоток сільського населення віком 20–29 років значно перевищує аналогічний показник серед ієреїв Пирятинської протопопії. У той же час і там і там спостерігаємо великий відсоток тридцятирічних та сорокарічних осіб. І поміж ієреїв протопопії, і поміж сільського населення вони вдвічі перевищують п'ятдесятирічних. Водночас, осіб літнього віку серед душпастирів протопопії більше, співвідношення становить 16,8% до 11,5%. Частка осіб у віковому діапазоні 60–69 років серед ієреїв удвічі вища ніж у представників сільського соціуму.

Тривалість життя. Демографічний словник визначає тривалість життя як вік, до якого доживає новонароджений. Основоположними датами для її встановлення є роки народження та смерті³. Першорядним джерелом, яке містить ці відомості, для людини ранньомодерного часу були метричні книги, адже саме там фіксували хрещення та записували дату смерті. Проте, як зазначалося вище, метричні книги Пирятинської протопопії за XVIII століття збереглися лише почасти.

Іншим джерелом, яке фіксує вік, а, отже, й дозволяє встановити тривалість життя, були сповідні розписи. Зауважимо, що ще у XVIII столітті церковне керівництво закликало панотців орієнтуватися на дані з них у разі відсутності метричних записів⁴.

Для встановлення року народження ми від року укладання розпису віднімали вік ієрея, вказаний у ньому. Зрозуміло, що така методика не є стовідсотково достовірною. Втім, наявність безперервного хронологічного ряду розписів уможливило перевірку року народження.

Складніше за сповідними розписами визначити дату смерті панотця. У випадку смерті священика його дружина маркувалася в подальших

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 91.

² Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 88.

³ Демографический понятийный словарь/ под ред. проф. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С. 232–233.

⁴ Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 98.

записах як удова-попадя, а діти – як померлого священника сини й дочки. Утім, якщо сповідні розписи збереглися не підряд, а мають прогалини в декілька років, ми не можемо достойменно визначити, коли помер ієрей. Отож, рік смерті та обрахунок тривалості життя буде приблизним. Аналогічні проблеми постають і з інформацією, взятою з відомостей про кількість священників та їхніх дітей. Записи, зазвичай, лише констатують факт смерті панотця через шаблонний вислів: «померлого попа діти», без вказівки, коли це сталося.

Водночас зникнення зі сповідного розпису панотця не завжди означало його смерть. Священик міг бути переведеним в іншу парафію, вступити духівником до військової частини, постригтися в ченці. Такі події рідко фіксували в розписах. Отож, особливо коли мова йде про тридцятирічних чи сорокарічних панотців, питання про те померли вони чи влаштувалися деінде лишається відкритим. Усе це ускладнює встановлення року смерті та обрахунок тривалості життя душпастиря.

З'ясувати час смерті священників допомагають рапорти в протопопію, складені їхніми колегами. У них фіксувався факт смерті з зазначенням дня, місяця та року цієї події. Найчастіше їх укладали ієреї сусідніх парафій або половинні настоятелі того приходу, в якому служив померлий та стан збереженості подібної документації залишає бажати кращого.

Співвіднівши інформацію з усіх вищезначених джерел, ми з'ясували, що з 233 ієреїв протопопії у другій половині XVIII століття припинили душпастирську діяльність 115 осіб. Стосовно 99 з них маємо дані про рік народження та смерті, тож можемо установити тривалість життя. Узагальнені результати представимо в таблиці 7

Таблиця 7

Тривалість життя священників Пирятинської протопопії

Кількість ієреїв, які дожили	до 40 років	до 50 років	до 60 років	до 70 років	до 80 років	до 90 років	понад 90 років
	91	65	46	23	9	6	3

Як впливає з таблиці, із 99 ієреїв до сорока років не дожило восьмеро. Найменше, тридцять три роки, прожив ієрей Воскресенської церкви села Куріньки Олександр Якович Петраковський¹. Ще троє

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 738. Арк. 46.

померли у тридцятип'ятирічному віці. На жаль, причин такої ранньої смерті з'ясувати не вдалося.

Двадцять шість ієреїв померли у віці від 40 до 50-ти років. Як бачимо, п'ятдесятирічний рубіж удалося здолати 65 панотцям. Дев'ятнадцять парохів пішли з життя у віці 50–60-ти років. Тож шістдесяті роковини святкували 46 із 99 ієреїв. Двадцять три особи померли у віковому діапазоні 60–70-ти років, чотирнадцять – у віковому проміжку 70–80-ти років. Отож, сімдесятирічний рубіж здолали 9, а вісімдесятирічний – шестеро священників. Найбільше ієреїв, а саме 26, померли між 40–50-ма роками. На нашу думку, цей віковий діапазон найкритичніший у житті панотців. Іншою переломною межею був віковий відтинок між шістдесятма та сімдесятма роками.

У демографії особу, котра прожила понад 90-та років, називають довгожителем¹. Лише 3 пароха змогли переступити цей рубіж: Григорій Стефанів – ієрей Миколаївської церкви в селі Лазірки який помер у дев'яностооднорічному віці²; Семен Гаврилович Голубовський – ієрей Миколаївської церкви в селі Остапівка³, помер у віці 97-ми років і Ігнат Андрійв – настоятель Преображенської церкви підварку Харсіки, якому в сповідному розписі вказано 99 років⁴.

Стосовно перших двох ієреїв, то наявність розписів за попередні роки підтверджує зазначений вік. У випадку з отцем Ігнатом, то розпис, у якому вказаний його вік, датований 1766 роком, ми не маємо розписів за попередні роки, а наступний датується 1776 роком. Отож, перевірити правильність запису про вік неможливо.

Підрахунок показав, що частка ієреїв-довгожителів з-поміж панотців протопопії складала 1,3%. Олена Замура стверджує: у метричних книгах села Войтівці за 1734–1786 роки значиться 21 чоловік, які померли після 90-та років. У селі Ветове за цей же час померло 11 довгожителів⁵. Проте, дослідниця висловлює сумніви щодо достовірності вказаного віку. Зведені метричні відомості з зазначенням кількості померлих, подані по протопопіях Київської єпархії за 1778 рік, фіксують 46 осіб, які померли цього року у віці 90-то та старше. У Пирятинській протопопії таких троє.

¹ Народонаселение: энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1994. С. 131.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 34.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 34.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1.

⁵ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С.125.

На нашу думку, вік великого числа осіб, а саме 24, щодо яких вказана дата смерті 90 років, ставить під сумнів правильність зазначеного віку. Тож відсоток осіб, які доживали до глибокої старості, вочевидь був незначним, тому відсоток, представлений нами вище, можемо розглядати як завищений.

Отож, 53 священники, тобто 53,6%, померли, не доживши до 60-ти років. Себто, згідно зі згаданою вище класифікацією Луї Анрі та Алана Блюма, їхня смерть настала в дорослому, працездатному віці. Відповідно 46 ієреїв (46,4%) досягли літнього віку. Ми підтримуємо думку, що саме шістдесятирічним рубежем маркується початок старості в ранньомодерному соціумі Гетьманщини¹.

Одначе наголошуємо: в історико-демографічних дослідженнях старість має подвійне трактування – біологічне та психологічне. З біологічного боку – це віковий відтинок людського життя, що зумовлений процесом фізіологічного старіння організму. З психологічного – це явище, вікові рамки якого умовні і змінюються залежно від соціальних уявлень та індивідуальних особливостей конкретного індивідууму². Саме з психологічного боку показово, що 42 із 46 ієреїв, які померли після шістдесяти років, не були увільнені від виконання душпастирських обов'язків і продовжували трудитися на парафії.

Середня тривалість життя парафіяльних ієреїв протопопії в досліджуваній період – 60,5 років. За підрахунками Олени Замури, середня очікувана тривалість життя чоловіків у селі Ветове, які дожили до 19 років, становила 39,16 років. Тобто вони мали шанси прожити 58–59 років. Дослідниця вважає такі показники завищеними та переконана, що десятирічна дитина могла прожити ще 42 роки – досягти п'ятдесятидворічного віку³.

П'єр Шоню на матеріалах Англії 1730–1779 років очікувану тривалість життя десятирічного хлопчика визначає в 47,8 років, отже він міг дожити до 57–58 років⁴. У Франції десятирічний хлопчик міг прожити ще 44,2 роки, а у Швеції – 46,7, тобто середня тривалість життя чоловіків у

¹ Сердюк И. Старость в городском населении Левобережной Украины во второй половине XVIII в. (на материалах Румянцевской описи 1765–1769 гг.). *Историческая демография*. 2011. №1 (7). С. 7–8.

² Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1985. С. 444–445.

³ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С. 118–119.

⁴ Шоню П. Цивилизация Просвещения. Москва: АСТ, 2008. С. 162.

цих країнах була 54–55 і 56–57 років відповідно¹. Вважаємо, що середня тривалість життя серед ієреїв протопопії була трохи вищою, ніж у чоловіків інших соціальних груп та наближалася до тривалості життя чоловіків у протестантських країнах.

Вік рукопокладення. Священство, згідно з церковними канонами, інститут – встановлений Богом, який із часу зародження церкви передбачає три ступеня ієрархічного служіння: єпископський, ієрейський і дияконський. Найважливіший акт поставлення на священні ступені – хіротонія (рукопокладення чи ставлення).

При поставленні на священство вирішальне значення має воля єпископа, який і здійснює таїнство хіротонії. У православної церкви не допускається так зване «абсолютне рукопокладення», яке дає сан без визначеного місця служіння. Тож, єпископ може здійснювати рукопокладення лише в межах своєї єпархії та для служіння в ній. У той же час у Київській митрополії XVIII століття велику роль в обранні кандидатів на священство відігравав клір і миряни.

Канонічне право чітко визначає умови, необхідні для виконання священницького служіння. Від претендента вимагалася глибина та міцність віри, високі моральні якості, бездоганна репутація, зрілість і ясність розуму, що передбачає наявність певного життєвого досвіду, який приходить з віком. Зокрема, 14-те Правило Трулльського собору постановляє: щоб «у пресвітера раніше тридцяти років не рукопокладати, якщо б людина і дуже достойною була, але відкладати до визначених років. Бо Господь Ісус Христос у тридцять років хрестився і почав учити. Подібно і диякон раніше двадцяти п'яти років, і диякониса раніше сорока років нехай не поставляється», а 15-те Правило вказує: «Подиякон нехай поставляється не раніше двадцятирічного віку. Якщо ж хтось, в який би то не було священний ступінь поставлений буде раніше визначених років, нехай буде виключений»².

Для висвячення у єпископи «Апостольські Постанови» встановлюють вікову межу в п'ятдесят років, а 123-тя Новела Юстиніана допускає для кандидата на найвищий ієрархічний ступінь 35-річний

¹Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. New York: Charles Scribner's Sons, 2001. P. 221.

² Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

віковий ценз, у виняткових випадках – 25-річний¹. Отож, вік для рукопокладення регламентували норми канонічного права.

Нам вдалося встановити вік вступу на парафію 65 осіб. Узагальнені дані щодо них представимо у вигляді таблиці 8, відсотки для зручності заокруглимо.

Таблиця 8

Вік рукопокладення ієреїв Пирятинської протопопії на парафію

Вікові групи	Кількість ієреїв	%
до 25 років	1	1
25-29	17	27
30-35	36	55
36-40	6	9
старші 40 років	5	8
Сукупно	65	100

Як випливає з таблиці, із 65 ієреїв 47 (72%), були поставлені на парафію у віці, передбаченому нормами канонічного права. Найбільше священників – 36 осіб – висвячено у віковому діапазоні 30–35 років, із них чотирнадцять стали ієреями у тридцятиоднорічному віці. На нашу думку, саме цей віковий проміжок і був узвичаєним для рукопокладення у священницький сан.

Утім, вісімнадцять осіб (28%) стали панотцями у віці, що не відповідав правилам, прийнятим Трульським собором. Наймолодший із них – Корній Бойчевський, ієрей церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці в селі Усівка, хіротонований у 1795 році, коли йому виповнилося двадцять чотири роки. Прикметно, що вступ на посаду відбувся за екстремальних умов. Його попередника Григорія Яковича Зубкова за чисельні зловживання відсторонили від священнослужіння хоча той самовільно продовжував відправляти таїнства. Дячок же місцевої церкви й за сумісництвом брат Григорія – Яків безпробудно пиячив та недбало ставився до своїх обов'язків².

¹ Трофанчук Г. І. Канонічне право. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 272 с. URL: https://pidruchniki.com/1781040960705/pravo/kanonichne_pravo_ (дата звернення 28.03.2023).

² Дмитренко В. А. Родина священників XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка, Пирятинської протопопії). *Історична пам'ять*. 2009. №2. С. 81–86.

У решті випадків: одна особа стала священником у 25, вісім – у 26, по дві особи – у 27 і 28, четверо – у 29 років. Показово, що з-поміж цих 17 панотців 14 – половинні настоятелі, їхні напарники – старші за них, а десять ще й доводилися родичами своїм колегам. У таких випадках єпископи, вочевидь, поширювали дію 123-ї Новели Юстиніана й на священників та закривали очі на невідповідний для рукопокладення вік. Відсоток таких панотців, а він доволі високий, дозволяє стверджувати: рукопокладення у віці до тридцяти років не сприймалося владиками і тогочасним соціумом як щось екстраординарне.

Осіб, яких висвятили після 35 років, було 11 (17%). Своєрідним рекордсменом став Семен Кодяков, ієрей Михайлівської церкви села Ковалі, який був рукопокладений у віці 47 років¹. Чинників, що зумовлювали таке доволі пізнє працевлаштування, вочевидь було кілька.

По-перше, обіймання місця пресвітера потребувало певного рівня освіченості. У 60-х роках XVIII століття церковні сановники видали низку постанов із цього приводу. Зокрема, у посланні Київського митрополита Арсенія (Могилянського) до ректора Академії Самуїла від 30 квітня 1761 року вказувалося, що студенти, яким не виповнилося 30 років, зобов'язані проходити повний курс навчання до класу богослов'я включно². Укази того ж митрополита від 16 червня та 15 вересня 1765 року наголошують, що рукопокладати на парафію мають лише випускників класу філософії чи богослов'я Київської академії³. Отож навчання й зумовлювало зрілий вік рукопокладених парохів.

По-друге, посада парафіяльного священника найчастіше була пожиттєвою, а, як зазначали вище, хіротонувати ієрея без конкретного місця служіння не дозволялося церковними канонами. Отож, при обмеженості місць претендент мусив чекати свого часу. Таке очікування могло мати різні форми. Приміром, п'ять із одинадцяти рукопокладених після 35-ти років, про яких ішлося вище, трудилися дияконами при цих же церквах, а обов'язки ієреїв виконували їхні батьки. Дехто заробляв на хліб у полковій канцелярії, аби за зручної нагоди посісти парафію. Так, наприклад, учинив Яків Андрійович Маценко-Петраковський, рукопокладений у 43 роки. Він доводився племінником хрестовому чорнухинському намісникові Павлу Петраковському з парафії

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 18.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3–6, 76–78.

Воскресенської церкви села Куріньки, туди отець Яків і «працевлаштувався», коли піп Павло постарішав¹.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– середня тривалість життя парафіяльних ієреїв протопопії в досліджуваний період становила 60 років. З 39-ти священників, чию тривалість життя вдалося визначити, 21 (53,9%) перетнули цей віковий рубіж. Ієреїв-довгожителів у протопопії було лише 0,66%;

– аналіз вікової структури ієреїв протопопії показав, що 82%, тобто значна більшість, належала до працездатних вікових груп. Найбільший відсоток поміж них складала священники віком 30–39 років, що говорить про демографічну молодість цієї соціальної групи. Разом з тим, 18% священників старших за 60 років, дає підставу твердити, що рівень літніх людей у цій соціальній групі був вищий за середні показники по Гетьманщині.

– переважна більшість священників були поставлені на парафію у віковому діапазоні 30–35 років.

Парафіяльні ієреї: іменування, походження та освіта

Антропоніміка. Головною базою дослідження антропоніміки духовенства послужили сповідні розписи і відомості про кількість церков та священнослужителів. Одразу наголосимо: в офіційному зразкові сповідних розписів зазначалося, що до нього треба було записати ім'я, по батькові та прізвище особи, тобто передбачалася три-лексемна антропонімоформа. Проте, на практиці у сповідних розписах і відомостях уписували здебільшого ім'я та прізвищеву назву. Наприклад: «Семен Максимович», «Стефан Іванов», «Яків Матвіїв», «Олександр Петраковський» і таке інше.

Як бачимо, переважають дво-лексемні антропонімоформи. Утім, у так званій «крепі», що проставлялася внизу сповідного розпису, священник часто вписував своє ім'я, по батькові та прізвище повністю. Стосовно дружин панотців, то в розписах указувалося переважно ім'я та по батькові. Дітей і у відомостях, і в розписах записували здебільш за іменем.

Стосовно 114 ієреїв протопопії, що становить близько 49% від загальної кількості, нами віднайдена в джерелах їхня повна три-лексемна форма іменування. Щодо решти, а це 119 осіб, себто 51%, маємо дво-

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 1.

лексемні антропонімоформи. Отож, уважаємо, що саме вони й виступали звичною антропонімічною атрибуцією поміж священників протопопії. Зауважимо, що постільки розписи велися самими ієреями, то можемо говорити, що таке сприйняття власного найменування приймалося ними самими.

Для порівняння, за підрахунками Юрія Волошина іменування людини із використанням імені, по батькові та прізвища застосовано лише щодо 3,6% чоловічого населення міста Полтава того часу¹. Приклад панотців протопопії підтверджує усталену в науці тезу про те, що трилексемне іменування у XVIII столітті вживалося переважно щодо духовенства, представників козацької старшини, членів магістрату та позначало осіб із вищим соціальним статусом, ілюструючи соціальну ієрархію.

Продивляючись хронологічний ряд розписів по Пирятинській протопопії, переконалися, що говорити про усталеність записів прізвищевих назв бодай з-поміж їхніх укладачів не можна. Показовими вважаємо антропонімоформні трансформації в родині священників села Яцини Пирятинської протопопії. Сповідний розпис за 1758 рік фіксує тут священником Ісаю Савича².

У подальшому два його сини також стали священниками в цій же парафії. Так от, у розписі 1768 року один із них значиться Лук'яном Ісаєвим, а інший Павлом Ісаєвичем³. Але метаморфози на цьому не закінчуються. У розписі 1793 року вже дорослі діти Лук'яна записані Лук'яновичами, наприклад, диякон цієї ж парафії Данило Лук'янович. У той же час діти Павла значаться Ісаєвичами, наприклад, паламар Захарій Ісаєвич⁴.

Причини цього вбачаємо в тому, що найуживанішим антропонімоформним показником було ім'я людини, а от прізвище та по батькові використовувалися рідше, вони могли заступати одне одного. Таке явище було природним в умовах досить замкнутого та невеликого за чисельністю сільського соціуму. До того ж, при хрещенні дається лише ім'я, тож воно й сприймалося як головний маркер людини ранньомодерного часу. В той же час такі метаморфози могли відображати

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 149.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1141. Арк. 1.

внутрішньо родинні стосунки віддзеркалюючи домінантно-підлеглі взаємини та маркуючи авторитет їхніх носіїв у сім'ї. Щодо прізвищевих назв, то у 127 ієреїв, а це 54,5%, вони сформовані суфіксацією, через уживання формату -ський, -цький. У 31 панотця використано суфікаційний формат -ич, у такої ж кількості священників застосовано формат -ів, -їв, -єв. У 29 осіб ужито формат -ов, а 8 людей мали прізвищеву назву, утворену за допомогою суфіксів -енко, -єнко. Разом із тим відзначимо, якщо мова йде про священників, які іменувалися три-лексемними антропонімоформами, то в 93% прізвища творилися за допомогою суфіксів -ський, -цький.

Як зазначалося вище, 114 священників протопопії використовували офіційні родові найменування – прізвища. Тож, важливо з'ясувати їхню лексичну основу. На думку науковців, семантика українських прізвищ відображала заняття, соціальне й географічне походження, фізичні та психічні ознаки особи, тваринний і рослинний світ тощо. В дослідженні ми використали класифікацію семантики українських прізвищ, запропоновану Юліаном Редьком¹. Узагальнені відомості представлено у вигляді таблиці 9, відсоткові значення для зручності заокруглено.

Таблиця 9

Лексичні основи прізвищ ієреїв Пирятинської протопопії

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість	%
Індивідуальні ознаки	16	15
Календарні імена	45	40
Рід занять чи соціальна належність	15	14
Топоніми, етніміми	7	5
Назви тварин, рослин, явищ природи	27	24
Інше	4	2
Сукупно	114	100

Як бачимо, найбільшу групу становили прізвища, що походили від особових імен, здебільшого з християнського календаря. Типовими тут є такі прізвища: Вакуловський, Ільницький, Петраковський, Іванов, Сергієнко тощо.

Другу групу склали прізвища, в основі яких – назви представників флори і фауни та явищ природи. Наприклад: Громницький, Козловський, Колосовський, Ольшанський, Боровиковський тощо. Майже рівними є

¹ Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1968. С. 34.

групи прізвищ, утворених від індивідуальних ознак перших носіїв і роду занять чи соціальної належності. Як-от: Фальковський, Бурковський, Чернишов, Золотницький, Ковальський, Котляревський тощо. Меншою виявилися група прізвищ, утворених за допомогою топонімів й етронімів. Це: Множинський, Миргородський, Самарський та ін. Відзначимо, що в цій групі більшість прізвищ утворені від топонімів які розташовувалися поза межами протопопії. Тобто, ними маркували «чужу» немісцеву людину. Втім маємо й винятки. Так, прізвище Множинський, яке носив отець Федір із церкви Різдва Христового в селі Вороньки, швидше за все утворене від назви річки Многа, що протікає й територією Пирятинщини.

Порівнюючи отримані результати з лексичними основами прізвищ жителів Полтави, що їх наводить Юрій Волошин, відзначимо велику кількість прізвищ, утворених від особових імен чи індивідуальних ознак перших носіїв. Утім, якщо в Полтаві третьою за чисельністю є група прізвищ, утворених від роду занять, то з-поміж ієреїв протопопії переважають прізвища похідні від назв тварин, рослин, явищ природи¹.

Фіксуємо неоднорідність і способу передачі імен: у сповідних розписах зустрічаємо приклади їх записів як у церковному варіанті, так і у народному прочитанні. Скажімо, у розписові села Харківці Пирятинської протопопії за 1758 рік дружина священника записана Іриною, а їхня дочка значиться як Параска². Хоча згідно з святочним прочитанням слід було б написати Парасковія. Ту ж картину спостерігаємо й в написанні імен самих ієреїв, де поряд з Іоаннами, Лукіянами, Іяковами натрапляємо на Василів, Пилипів, Сидорів тощо. Це може свідчити про потужний вплив народної культури котрий спонукав ієреїв навіть в офіційних документах записувати своє ім'я так, як його вимовляли парафіяни.

Двісті тридцять три ієреї протопопії названі 64 іменами. Тридцять одне з них вживалося одиночно. Серед таких імен: Антон, Арсеній, Влас, Галактіон, Гордій, Данило, Діонісій, Дмитро, Захар, Ігнат, Ісая, Євстафій, Єлисей, Єрофій, Єфим, Каленик, Козьма, Корній, Костянтин, Марк, Мартин, Микола, Мокій, Омелян, Пантелеймон, Потап, Прохор, Роман, Сидір, Севастьян, Фома.

Найпоширенішим у середовищі ієреїв стало ім'я Іван. Його носіями були 26 священників, що складає 11,1% від загальної кількості душпастирів

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 156–157.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

протопопії. Другу позицію посідало ім'я Григорій – 16 панотців. Чотирнадцятьох священників звали Василій. По тринадцятеро осіб іменувалися Федір та Яків, дванадцятьоро – Петро, десять – Михайло. Ще від п'яти до восьми ієреїв протопопії звалися Андрій, Афанасій, Гаврило, Леонтій, Микита, Павло, Семен, Стефан, Трохим.

Для порівняння, Юрій Волошин так визначає десятку найпопулярніших імен чоловіків у Полтаві другої половини XVIII століття: Іван, Григорій, Василь, Федір, Петро, Семен, Яків, Степан, Андрій, Павло. Ними названо 1481 (51,7%) полтавських чоловіків. Загалом чоловіки-полтавці послуговувалися 118 іменами¹.

Оксана Коваленко, досліджуючи антропоніміку ремісників Переяслава, зазначає, що найбільше в цьому місті «було майстрів із іменем Іван (17) (12,7%), Федір (8) та Григорій, Петро, Семен (по 6), Василь та Кіндрат (по 5), Микита та Павло (по 4). 21 ім'я зустрічалося в середовищі переяславських ремісників лише один раз»². Отож, спостерігаємо збіг популярних імен серед ремісників Переяслава, полтавців та ієреїв Пирятинської протопопії.

Зрозуміло, що хрещене ім'я могло бути тільки церковно-календарним. Однак, якщо на той самий день припадало поминання парних святих, то священник мав вибір. Так, у протопопії на 12 ієреїв із ім'ям Петро припадало шість Павлів; одному Козьмі відповідало три Дем'яни; жоден священник не носив ім'я Мефодій, але було аж чотири Кирила. Як і в Полтаві, не виявлено жодного Бориса чи Гліба. Серед переяславських ремісників Петро теж був «популярніший» ніж Павло – 6 проти 4; там було троє Кирилів, проте жодного Мефодія; два Кузьми та один Дем'ян³. Усе це дозволяє говорити про певні пріоритети при виборі імені, особливо, коли враховувати той факт, що офіційної вимоги хрестити дитину на восьмий день після народження панотці дотримувалися не завжди.

Соціальне та географічне походження. Головним джерелом з'ясування соціального та географічного походження священників стали сповідні розписи і відомості про кількість церков та священнослужителів. Щодо розписів, то запис у них проводився постаново та посімейно, що

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 152.

² Коваленко О. Антропонімія ремісників Переяслава 60-х років XVIII ст. *МІКС: Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 2(4). С. 82.

³ Там само. С. 83.

уможливилося простежити на основі хронологічного ряду походження панотця у випадках встановлення його родинного зв'язку з попередником.

Відповідно до указу 1737 року в розписах зазначалася назва міста, села, слободи та повіту, де він проводився. Неодмінною географічною ознакою було найменування церкви і вказівка, до відання якого протопопа вона належить та в якій єпархії знаходиться. Щодо відомостей, то соціальне й географічне походження ієрея в них спеціально не фіксувалося, але зустрічається спорадично.

Ми віднайшли дані про соціальне походження 57 ієреїв протопопії. Поміж них 51 панотець, 89,4% від усіх виявлених випадків, були синами, племінниками чи братами священників, тобто належали до стану духовенства. Це свідчить про те, що місцеві священники головно поповнювали свої ряди саме зі стану духовних осіб. Чудовою ілюстрацією цього є парафія села Нехристівка, священниками якої в досліджуваний період були дід, батько та онук – Петро Радкевич, Федір Петрович й Олександр Федорович¹.

Подколи надібуємо на цілий клан, представники якого обіймали ієрейські посади в кількох парафіях. Ось, наприклад, ієрей села Шкурати Федір Павлович Петраковський був сином панотця з села Куріньки та намісника хрестового чорнухинського Павла Петраковського. В цій же куріньській парафії трудився племінник Павла – Яків Андрійович Маценко-Петраковський. Ще один його племінник – Павло посідав парафію в селі Приходьки й доводився зятем місцевому ієреєві Леву Криницькому, котрий у свою чергу був сином місцевого попа Івана Криницького. Син Якова – Олександр Петраковський теж став священником у Куріньках.

Такі приклади суголосні спостереженням істориків православної церкви. Зокрема, Петро Знаменський відзначив, що впродовж XVIII століття спостерігається стійка тенденція спадкоємності церковних місць, яка виявляється в усуненні від церковних посад усіх осіб не духовного походження. Дослідник зауважує, що попри заборони світської та духовної влад призначати священнослужителями осіб винятково за походженням, маємо непоодинокі репліки в законодавстві того часу, передовсім у Духовному Регламенті, які скеровували дітей ієреїв продовжувати батьківську справу².

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 70. Спр. 309. Спр. 431.

² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань. 1873. С. 81–87.

Ту ж думку підтримує й Юхим Крижанівський: «У 18-му столітті спадковість була загальним народним інтересом, за яким стояла громада, дворянство и всі класи суспільства. Як тільки помирав священник, син його (якщо їх кілька, то – старший), хтоб він не був – священник чи іншого приходу, диякон, дячок, учень латинських шкіл, ремісник, простий селянин і ін., відразу беззаперечно оволодівав парафією, і якщо мав законні роки (30), вирушав до кафедри архієрейської за рукопокладанням, якщо ж не мав повних років, то, до закінчення їх, віддавав парафію в оренду другому священнику, який іменувався його вікарієм і по досягненню спадкоємцем повноліття, залишав своє місце»¹.

Щодо решти душпастирів, то чотири особи значаться такими, що походять із козаків, інші двоє – з міщан; жодного священника з посполитих у парафії не виявлено. Втім тут маємо певну неузгодженість інформації з джерел. Зокрема, священник Воскресенської церкви в містечку Чорнухи Григорій Стефанович Кодяков у відомості 1784 року значиться як особа козацького походження². Хоча паралельна інформація зі сповідного розпису дозволяє твердити, що його батьком був ієрей тієї ж церкви Стефан Антонієв³. Такий приклад – гарна ілюстрація до тези, висунутої Зеноном Когутом, про те, що між духовенством і козацтвом не існувало соціальної прірви, а панотці часто-густо персоніфікували себе з «ною шляхтою»⁴.

Показовою в контексті цієї думки є справа ієрея села Городвасилькова Іллі Васильовича Ольшанського, котрий звернувся до Київського дворянського зібрання з побажанням уписати його родину до дворянської родової книги. Аргументуючи таку вимогу, він твердив, що його дід по батьківській лінії був полковим суддею в Лубнах, як підтвердження надав відомість із Пирятинського магістрату, де зазначено, що Андрій Якович Ольшанський справді відправляв обов'язки полкового судді в 1691 році. Поряд із цим, ще одним доказом на користь дворянських претензій наведено факт одруження Іллі Васильовича з дочкою козака й

¹Крижановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в 18 веке. *Собрание сочинений*. Т. I. К.: Тип. Кульженко, 1890. С. 423.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 806. Арк. 14.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 806. Арк. 1–8.

⁴Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. С. 25–26.

запевнення, що його старший син теж священик й пошлюблений з дочкою попа¹.

Щодо географії походження панотців протопопії, то можемо з певністю визначити її лише стосовно 51, згаданих вище, які походили зі стану духовенства. Всі вони були родичами місцевих ієреїв, отже, вірогідно, народилися на території протопопії. До місцевих можна віднести й уже згаданих нами вихідців із козаків Григорія Стефановича Кодякова та Іллю Васильовича Ольшанського. Тож, спираючись на виявлені дані, припускаємо, що 92,9% ієреїв народилися в Пирятинській протопопії чи прилеглих до неї територій.

Рівень освіти ієреїв. Свого часу Грегорі Фріз у монографії «Російські Левити: Парафіяльний клір у XVIII столітті» висловив думку про радикальні зміни, що відбулися в освіті парафіяльного духовенства Російської православної церкви у XVIII столітті. У розділі «Новий світ семінарії» науковець зазначає, що в часи правління Петра I запроваджено обов'язкову семінарську освіту для дітей священнослужителів. Ця та подальші ініціативи влади призвели до зростання числа освіченого духовенства в імперії². Проте, український дослідник Максим Яременко зазначає, що в Київській митрополії «освітнє дисциплінування» духовенства розпочалося раніше. Дієвість освітніх ініціатив російської влади у XVIII столітті автор піддає сумніву³.

Ініціатором політики «освітнього дисциплінування» православного духовенства на українських землях у ранньомодерну добу виступив митрополит Петро (Могила). У трактаті «Православне сповідання віри» (1640 р.) він наголошував, що навчання неосвічених – спасенна праця духовних пасторів. Згодом, у передмові до «Требника» (1646 р.) священиків він зобразив передовсім як учителів.

Реформи митрополита були спрямовані на зміцнення православної Церкви та кодифікацію віри. Це розглядається дослідниками як православний варіант конфесіоналізації. Підготовці добре освічених пастирів у реформах відводилося чільне місце. Здійснене за участі Петра

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1169. Арк. 14.

² Gregory L. Freeze, *The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century*. Pp. 78–106.

³ Iaremenko M. 'The Education of Parish Clergy in the Kyiv Eparchy in the 1770s', *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker* (2015). URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1zxsht1.24?seq=1#page_scan_tab_contents. (дата звернення 28.03.2023).

(Могили) відкриття Київського колегіуму стало одним із найвагоміших кроків на шляху покращення освітнього рівня православного духовенства.

Настанови Петра (Могили) про потребу священикам здобувати освіту підтримали наступні покоління церковних ієрархів Київської митрополії. Так, Львівський владика Йосиф (Шумлянський) у 1680-х рр., змальовуючи портрет ідеального парафіяльного священика, теж турбувався про його освіту. Вона мала включати вивчення польської мови та латини, а отже, передбачала навчання майбутніх ієреїв у колегіумі. Владика звертав увагу й на необхідність навчання ієрейських синів як послідовників батьківської справи¹.

У 1687 році Київська митрополія перейшла в підпорядкування московського патріарха. Освітні ініціативи продовжилися. Настанови Київського собору 1691 року наголошували на обов'язковій освіті синів священиків у Київському колегіумі. Відповідальність за це покладалася на батьків-ієреїв і протопопів. Рішення Собору встановлювало термін такого навчання – 7 років. Ці семирічні студії мали закінчуватися для вихованця класом риторики та відкривати двері до класу філософії.

У XVIII столітті вимоги щодо обов'язковості навчання для священиків і їхніх синів почали фіксуватися на державному рівні. Зокрема, 15 січня 1708 р. видано царський указ «Про призначення попівських та дяківських дітей в грецькі та латинські школи та про непризначення тих, хто відмовився там навчатися в попи та диякони»²; 11 листопада 1710 р. – «Про навчання попівських, дяківських та інших церковнослужительних дітей в грецьких і латинських школах»³.

У 1721 році прийнято Духовний регламент, а у 1722 році – Додаток до Духовного регламенту. Останні документи регламентували життя Російської православної церкви в синодальний період її історії (1721–1917 рр. – час, коли посаду патріарха скасовували, на чолі церкви стояв колективний орган – Синод, який фактично підпорядковувався

¹ Wawrzeniuk P., *Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708*. P. 68–76.

² Об определении поповских и дьяконских детей в Греческие и Латинские школы, о не посвящении в попы и диаконы тех, которые учатся в оных школах не пожелают, и о непринимании их ни в какие чины, кроме воинской службы. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4. 1700–1712. С. 401.

³ Об обучении поповских и дьяконских, и прочих церковнослужительных детей в Греческих и Латинских школах, о не посвящении в попы и диаконы тех которые учатся непохотят. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4. 1700–1712. С. 581.

Імператорові). У них містилися вимоги щодо обов'язкової освіти священнослужителів.

Згодом ці вимоги конкретизували в низці послань Київських митрополитів. Так, у листі Київського митрополита Арсенія (Могилянського) до ректора Академії Самуїла від 30 квітня 1761 року вказувалося, що студенти, яким не виповнилося 30 років, зобов'язані проходити повний курс навчання до класу богослов'я включно¹. Укази від 16 червня та 15 вересня 1765 року встановлювали, що претендент на посаду священника мав бути випускником класу філософії чи богослов'я Київської академії. Вони ж забороняли протопопам присилати для ставлення на парафію неграмотних².

В указі від 16 червня уточнювалося, що від освітнього ступеня майбутнього панотця залежить розмір парафії. Так, на парафію, яка складалася з 60–80 дворів, слід було призначати випускників класу філософії. Власник богословського ступеня міг претендувати на парафію у 80 дворів і більше. Коли парафія мала менше 60 дворів, то допускалося призначення особи без філософського ступеня. І все ж, вимога наявності освіти залишалася³. Зазначимо, що за відсутності державного фінансування чисельність парафіян впливала на рівень статків ієреїв.

Отже, «освітнє дисциплінування» священників на теренах Київської митрополії розпочалося ще в перші роки XVII століття. Наступне століття стало логічним продовженням попередніх ініціатив. Однак, у цей період посилюються вимоги до освітнього рівня панотців. В ідеалі парафію мала посідати особа, яка закінчила богословський чи філософський класи.

Тепер з'ясуємо освітній рівень парафіяльних священників Пирятинської протопопії. Ми віднайшли інформацію про освіту 72 панотців. Узагальнені відомості про їхній освітній рівень представлено у вигляді таблиці 10.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк.4

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3-6, 76-78.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 3.

Таблиця 10

Освітній рівень парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії

Ступінь освіти	Кількість осіб	%
Богослов'я	10	14
Філософія	19	26
Риторика	14	19
Поетика	2	3
Руська грамота	27	38

Передовсім наголосимо, що відсутність відомостей про рівень освіти інших ієреїв не свідчить про їхню неграмотність. Архівні матеріали по Пирятинському духовному правлінню за 1758–1865 рр. містять документи, що підтверджують грамотність панотців. Наприклад, сповідні розписи, які укладалися щорічно, рапорти й повідомлення, інші документи написані священниками власноруч. Їхня кількість дозволяє стверджувати, що душпастирі протопопії вміли, найменше, читати, писати та рахувати. Тому можемо їх віднести до категорії осіб, які володіли «руською грамотою».

Поряд із цим підрахунки, наведені в таблиці, вказують, що тільки 40% священників мали богословську чи філософську освіту, яка була офіційною вимогою для претендента на ієрейську посаду. Проте, у більшості випадків у джерелах зазначено: «навчався в класі богослов'я» чи «студент класу філософії». Це не дає однозначної відповіді на питання, чи фігурант завершив повний курс навчання чи провчився в цьому класі лише якийсь час.

38% ієреїв позначені як такі, що «руської грамоті навчені», тобто вони здобули лише початкову освіту, що передбачала оволодіння навиками читання, письма та лічби. Отже, рівень освіти священників Пирятинської протопопії не відповідав офіційним вимогам.

Порівняно невисокий відсоток ієреїв, які мали філософську чи богословську освіту, пояснюємо порядком призначення панотців. Велику роль у цьому процесі відігравали парафіяльні громади чи власники населеного пункту, де розташовувалася церква. Нами виявлено 38 архівних справ про рукопокладення на парафію нового душпастиря в Пирятинській протопопії за 1758–1783 роки. У клопотаннях мирян до владики про призначення майбутнього душпастиря, що містилися в цих справах, перераховувалися достоїнства претендента. Зокрема: тверезість, чесність, добропорядність, «учительность» тощо.

За нашими спостереженнями, факт конкретного освітнього рівня претендента прописаний лише у восьми зверненнях. Як правило, це – філософський чи богословський ступінь. Для порівняння – факт родинних зв'язків майбутнього ієрея із попередником або вказівка на його походження з родини священника відзначена у 29 клопотаннях.

У зв'язку з цим постає питання, чи впливав рівень освіти на вибір претендента при рукопокладенні? Маємо приклади, що дозволяють ствердно відповісти на нього. Так, коли в січні 1763 року помер настоятель церкви Святого Георгія в селі Бондарі, то на його місце з'явилося два претендента. Один із них Влас Яновський – студент класу богослов'я Київської Академії, інший – Петро Чернецький, учень класу риторики тієї ж Академії. Перевагу за таких обставин надали Власові Яновському. Причому, в уставленій грамоті митрополита було підкреслено, що саме рівень освіти дозволить йому належно проповідувати слово Боже поміж вірян¹.

Такий випадок непоодинокий. Аналогічні рішення були прийняті при призначенні панотців у церкви Великомученика Димитрія села Савинці (1763 рік)², Святотроїцьку міста Пирятин (1765 рік)³, Покровську села Постаумуки (1766 рік)⁴, Миколаївську села Дащенки (1768 рік)⁵.

Отже, рівень освіти впливав на вибір кандидатури пароха. У випадку, коли претендент на парафію був один, церковна влада не завжди зважала на його освіту. Так, у 1770 році 65-річний панотець Миколаївської церкви села Кохнівка Федір Данилов звернувся з проханням призначити 30-річного Якіма Лук'яновича половинним настоятелем своєї парафії. Про освітній рівень останнього відомо те, що він навчався в Переяславській семінарії, але навчання не завершив. Та він мав інші переваги – був сином ієрея й зятем Федора Данилова. Настійливі прохання попа Федора, відсутність інших претендентів зробили свою справу: Якіма Лук'яновича рукопоклали на половину парафії. Щоправда, Якіма зобов'язали заплатити штраф – 2 рублі, а отця Федора – 4. Ці гроші мали бути використані для ремонту Академії⁶.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 9–12.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 18–19.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 32.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 42–46.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 20–21.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 35–37.

Такі результати дозволяють твердити, що рівень освіти панотця важив в очах церковного керівництва та міг посприяти зайняттю бажаного місця, але не був визначальною чеснотою для його пастви. Вочевидь, значно більшу роль у сприйнятті парафіян відігравала спадкоємність, «правильне» походження кандидата та домовленість сторін про розмір винагороди за майбутню душпастирську діяльність.

Важливо також з'ясувати, де здобували освіту майбутні панотці. Відомо, що головні центри освіти тогочасного населення Лівобережної України – Київська Академія та Переяславський, Харківський і Чернігівський колегіуми. Ми визначили місце навчання 28 ієреїв протопопії. Узагальнені відомості представлені у таблиці 11, де відсоткові підрахунки заокруглено.

Таблиця 11

**Географія здобуття освіти парафіяльними священиками
Пирятинської протопопії**

Ступінь освіти	Київська Академія	Переяславський колегіум	Інші навчальні заклади
Богослов'я	8	-	-
Філософія	5	-	1
Риторика	4	3	-
Поетика	2	-	-
Руська грамота	2	3	-
Сукупно	21	6	1

Як випливає з таблиці, переважна більшість ієреїв протопопії навчалася в Київській Академії та Переяславському колегіумі. До того ж перший заклад освіти явно домінував, адже 75% ієреїв протопопії здобували освіту саме в Київській Академії. Серед них з освітнім ступенем філософії чи богослов'я – 93%. Певний парадокс такої ситуації полягав у тому, що територія протопопії знаходилася ближче до Переяслава. За нашими підрахунками, відстань від Пирятина до Києва становить близько 157 км, а від Пирятина до Переяслава – 92 км.

Утім, з огляду на реалії XVIII століття така картина виглядає природно, адже Київська Академія вважалася найпрестижнішим навчальним закладом, що забезпечував повний обсяг освіти. До того ж нею опікувався Київський митрополит, якому підпорядковувалися священики

протопопії. Переяславський колегіум, заснований 1738 року, передбачав студії у шести класах: фари, інфіми, граматики, синтаксими, поетики та риторики, а значить його випускники не відповідали офіційним вимогам номінації на парафіяльного священика. Подовжувати навчання в Києві було не з руки.

А ще, Переяславський колегіум знаходився в місті, яке було центром Переяславсько-Бориспільської єпархії. У XVIII столітті вона лише номінально перебувала під контролем Київського владики. Єпархія користувалася широкою церковною автономією та підпорядковувалася московському патріархові, а згодом – Синоду. Ця обставина теж могла спонукати батьків майбутніх ієреїв обирати місцем навчання своїх дітей Київську Академію.

Єдиний задокументований випадок, який засвідчує, що священик протопопії не навчався в Київській Академії чи Переяславському колегіумі, пов'язаний з ієреєм церкви Великомученика Димитрія в селі Савинці, Андрієм Святогорою. Він – учень школи філософії в семінарії Троїце-Сергієвої Лаври, розташованої неподалік Москви. Його опонент, місцевий диякон Дем'ян, був «неучительный» (неграмотний). Однак, Андрієві довелося підтверджувати своє вміння читати проповіді. митрополит Київський Арсеній направив його до ректора Академії Самуїла. Лише після його схвального висновку митрополит висвятив претендента¹.

Наголосимо, що нами не виявлено жодного випадку в протопопії, коли б подібна процедура застосовувалася до претендента, який навчався в Академії чи Переяславському колегіумі. Так, у вже згаданому нами випадку з двома претендентами на ієрейське місце в селі Бондарі справа обмежилася лише констатацією факту навчання кандидатів у різних класах Академії². Тож вважаємо, що на вибір закладу навчання впливала передовсім його підпорядкованість «своєму» владиці.

Таким чином, «освітнє дисциплінування» священиків Київської митрополії ініціював Петро (Могила) на початку XVII століття. Воно продовжилося у XVIII столітті. Царські укази й архієрейські настановицього часу посилювали вимоги до освітнього рівня панотців. В ідеалі парафію мав посідати випускник богословського чи філософського класу.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 18–19.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 9–12.

Наведені приклади призначення священиків у протопопії дозволяють дійти висновку, що владики враховували освітній рівень претендентів. Утім, наявність традиції спадкування парафії та великий вплив мирян на процес номінації часто змушував ієрархів не зважати на недостатній освітній рівень майбутніх душпастирів, найперше у випадках безальтернативності претендентів на посаду.

Близько 40% з 72 досліджених ієреїв протопопії відповідали офіційній вимозі наявності богословської чи філософської освіти. Це підтверджує висновки Петра Знаменського про те, що значна частина духовенства закінчувала не більше двох-трьох класів семінарії. Вони володіли навиками читання, письма та лічби й лише початково засвоювали «латинську науку»¹. Якщо порівняти ці дані з освітнім рівнем ієреїв унійних парафій Правобережної України, то станом на 1798 рік з-поміж них теж лише 50% мали належну освіту².

Отже, у повному обсязі реалізувати офіційні настанови щодо священиків протопопії владі не вдалося. 97% священиків протопопії здобували освіту в Київській Академії та Переяславському колегіумі. Базовим навчальним закладом для духовенства протопопії була Академія, де освіту здобували 75% священиків протопопії. Вибір цього закладу зумовлювався насамперед його підпорядкуванням Київському митрополитові, тож академісти-випускники легше працевлаштовувалися.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– половина священиків протопопії іменувалися з використанням імені, прізвища та по батькові, а інші послуговувалися іменем і прізвищевою назвою. Прізвищеві назви у 54,5% ієреїв сформовані суфіксацією через уживання формату -ський, -цький. Лексичною основою 40% прізвищ були особові імена;

– священики протопопії використовували 64 імені; найпоширеніші із яких – Іван, Григорій, Василь, Федір, Яків, Петро, Михайло;

– значна частина душпастирів протопопії рекрутувалася з місцевих осіб духовного стану, що підтверджує загальну тенденцію до перетворення духовенства у XVIII столітті на замкнуту спільноту, виявлену попередніми істориками православної церкви. Спостерігаємо водночас процес залучення панотців із інших соціальних груп, здебільшого з козацтва, що

¹Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань. 1873. С. 124.

²Skinner Barbara., The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia. P. 71.

свідчить про взаємсприйняття цих соціальних груп, як рівних один одному за статусом;

– близько 40% ієреїв протопопії відповідали офіційній вимозі наявності богословської чи філософської освіти. Приблизно така ж кількість було священиків мала лише початкову освіту тобто, вміла читати, писати й рахувати;

– 97% священиків протопопії здобували освіту в Київській Академії та Переяславському колегіумі. Перевага надавалася саме Академії, де освіту здобували 75% священиків протопопії.

РОЗДІЛ III. РОДИННИЙ ВИМІР ЖИТТЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА

Домогосподарства парафіяльних священників

Важливий складник вивчення ранньомодерного соціуму України – дослідження домогосподарств, у яких мешкала більшість тогочасного населення. Домогосподарство в офіційних документах XVIII століття позначали терміном «двір». На думку більшості істориків, він був основою господарського й родинного життя людини тієї доби.

Пріоритет у вивченні демографічних характеристик домогосподарств належить Пітерові Ласлетту¹, Міхаелеві Міттерауеру², Борисові Миронову³, Цезарію Куклю⁴. Ці науковці розробили теоретико-методологічні основи демографічних досліджень, займалися питаннями класифікації домогосподарств та родин, розглядали проблему взаємозв'язку родини й домової спільноти, простежували зміни поколінного складу мешканців дворів XVIII століття. Втім, людність українських земель не потрапила до орбіти їхньої уваги.

З-поміж досліджень демографічних аспектів функціонування домогосподарств на теренах ранньомодерної України відзначимо праці Арнольда Перковського⁵, Миколи Крикуна⁶, Олександра Сакала⁷ та Юрія

¹ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва: Статистика, 1979. С. 132–157.

² Миттерауер М. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ. Семья, дом и узы родства в истории. Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. С. 35–80.

³ Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 549 с.

⁴ Kuklo S. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

⁵ Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики). *Проблемы исторической демографии СРСР*. Таллин, 1977. С. 104–111.

⁶ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна модерна*. 2001. №6. С. 25–46.

⁷ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку: дис канд. іст. наук.: 07.00.01. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 260 с.

Волошина¹. Попри вагомий внесок цих істориків у розробку демографічної тематики зауважимо, що демографічні показники домогосподарств парафіяльного духовенства Пирятинської протопопії вивчали дотично лише два останні науковці.

Головне джерело дослідження – сповідні розписи. Це документи церковного обліку населення, масово запроваджені в Київській митрополії у XVIII столітті. Головною метою їх створення була фіксація факту відвідування парафіянами таїнства сповіді та причастя. Відповідно до церковних приписів, кожен православний віком від семи років мусів сповідатися та причащатися не рідше одного разу на рік.

Згідно з указом 1737 року, до розписів занотовували всіх парафіян із зазначенням їхнього віку. Запис проводився постановою, подвірно та посімейно. Складати сповідні розписи зобов'язані були священники. Сповідні розписи оновлювали щорічно, бо раз на рік ієрей мав звітувати до протопопії про стан відвідування парафіянами сповіді².

Безсумнівно, ці документи містять важливі демографічні відомості про людей Гетьманщини (соціальну належність парафіян, чисельність осіб у дворах, їхній вік, стать, родинний статус тощо). Проте, як і в будь-якому історичному дослідженні, постає питання про достовірність інформації, вміщеної в джерелі. Безперечно, записи не мали статистичного характеру, тож містять неточності та описки.

Найпоширеніші з них: помилки при фіксації віку, погрішності при написанні прізвищ та імен, упущення зі списку окремих осіб³. Утім, оскільки сповідні розписи вели саме парафіяльні ієреї, то, вважаємо, що дані про членів їхніх домових спільнот представлені в них повно. Ці документи не мали прямого фіскального призначення. Священицькі двори не обкладалися податками й були позбавлені рекрутської повинності, тож приховувати кількість осіб, які в них мешкали, як і свідомо спотворювати відомості про них, ієрею просто не було сенсу.

¹ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум*. 2013. Вип. 10. С. 31–50.

² О штрафах положеных с уклоняющихся от исповеди и Святого причастия и об обязанностях в сем отношении духовных и светских начальств. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10. 1737–1739. С. 114–125.

³ Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 94–109.

Чисельності осіб у домогосподарствах. Для дослідження ми обрали сповідні розписи з десяти сіл, а саме: Бубни¹, Грабарівка², Гурбинці³, Кручі⁴, Митченки⁵, Приходьки⁶, Усівка⁷, Харківці⁸, Шкурати⁹, Яцини¹⁰. У кожному з них діяла одна парафія. Такий вибір зумовлений кількома факторами. По-перше, станом збереженості джерел, який забезпечує наявність хронологічного ряду, необхідного для аналізу демографічних процесів. По-друге, парафії цих сіл упродовж досліджуваного періоду перебували під орудою пирятинського протопопа й не передавалися до інших протопопій.

Як ми зазначали в другому розділі, у другій половині XVIII століття до Пирятинської протопопії належали 87 парафій у 81 населеному пункті. Тож, обрані для дослідження пункти становлять 11,5% від максимальної кількості парафій протопопії. Такий відсоток є репрезентативним в історико-демографічних студіях і дозволяє дійти узагальнювальних висновків щодо домових спільнот ієреїв протопопії в цілому.

Для аналізу людності домогосподарств ієреїв дані по них із джерел узагальнимо в таблиці 12. Зауважимо, що у випадку перебування на парафії кількох ієреїв, які мешкали в окремих дворах, інформацію про них подано окремо. До таблиці не включені відомості про домогосподарства померлих панотців, головою яких залишалися вдови-паніматки, хоча в розписах вони й занесені до стану духовенства.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 6. Спр.197. Спр.626, Спр. 989, Спр. 1367.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 7. Спр. 202. Спр. 626, Спр. 989, Спр. 1293.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 9. Спр. 203. Спр. 628, Спр. 808, Спр. 1293.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 13. Спр. 66. Спр. 421, Спр. 994, Спр. 1370.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 15 Спр. 155. Спр. 544, Спр.996, Спр. 1135.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 15 Спр. 225. Спр. 256, Спр. 1000, Спр. 1299.

⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 8 Спр. 107. Спр. 638, Спр. 913, Спр. 1140.

⁸ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 17 Спр. 160. Спр. 639, Спр. 998, Спр. 1140.

⁹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 15 Спр. 122. Спр. 256, Спр. 819, Спр. 1140.

¹⁰ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 19 Спр. 107. Спр.256, Спр. 714, Спр. 1141.

Таблиця 12

Населеність домогосподарств священиків

Назва населеного пункту	1750-ті роки, кількість осіб			1760-ті роки, кількість осіб			1770-ті роки, кількість осіб			1780-ті роки, кількість осіб			1790-ті роки, кількість осіб		
	Загалом	Родичі	Інші	Загалом	Родичі	Інші	Загалом	Родичі	Інші	Загалом	Родичі	Інші	Загалом	Родичі	Інші
Бубни	13	5	8	5	5	0	5	4	1	7	7	0	7	7	0
Грабарівка	15	4	11	19	5	14	18	5	13	13	6	7	8	2	6
Гурбинці 1 двір	10	7	3	4	4	0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Гурбинці 2 двір	–	–	–	9	7	2	10	10	0	17	8	9	8	8	0
Кручі	19	4	15	12	4	8	8	7	1	6	4	2	7	4	3
Митченки	10	6	4	9	6	4	10	3	7	–	–	–	6	4	2
Приходьки	3	3	0	15	8	7	8	5	3	24	8	16	21	6	15
Усівка	22	12	10	23	12	11	30	29	1	12	12	0	12	12	0
Харківці 1 двір	23	9	14	15	11	4	6	6	0	–	–	–	–	–	–
Харківці 2 двір	–	–	–	13	6	7	13	6	7	10	6	4	9	5	4
Шкурати	21	5	16	17	4	13	7	4	3	11	3	8	8	5	3
Яцини 1 двір	9	9	0	9	9	0	9	9	0	9	9	0	–	–	–
Яцини 2 двір	9	8	1	9	9	0	6	6	0	6	6	0	5	1	4
Середні показники	14	6,5	7,5	12,2	6,9	5,3	10,8	7,8	3	11,5	6,9	4,6	9,1	5,4	3,7

Як випливає з таблиці, максимально зафіксованою є чисельність у 30 осіб, які мешкали у домогосподарстві священика Якова Васильовича Зубкова в селі Усівка¹. Мінімальний показник – 3 особи у дворі ієрея Івана Павловича Криницького в селі Приходьки². Середня населеність дворів ієреїв у 50-х роках становила 14, у 60-х – 12,2, у 70-х – 10,8, у 80-х – 11,5, у 90-х – 9,1 осіб. За нашими підрахунками, у досліджуваній період у пересічному ієрейському дворі проживало 11,5 осіб.

Для порівняння, Юрій Волошин середню населеність домогосподарств духовенства міста Полтава за 1775 рік обрахував у

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 638. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 11.

14,9 осіб¹. Олександр Сакало середню населеність домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку визначає в 11,8 осіб².

Таким чином, помітний збіг між показниками населеності ієрейських дворів у Пирятинській протопопії та аналогічними даними в домогосподарствах духовенства Лубенського козачого полку. Це природно, адже населені пункти його західної частини адміністративно належали саме до Пирятинської протопопії. В цілому вписуються в результати, отримані іншими дослідниками. Отже, спостережено схожість демографічної поведінки представників цієї соціальної групи в цьому регіоні Гетьманщини.

Водночас відзначаємо тенденцію незначного зменшення кількості людей у домогосподарствах ієреїв. Аналогічні процеси зауважує й Олександр Сакало. Зокрема, в селі Ведмежому станом на 1765 рік він фіксує середню населеність священницьких дворів у 28 осіб, 1770 їх уже 16, а 1772 – 13³. З'ясувати чи продовжиться цей процес у майбутньому допоможе дослідження чисельності людності священницьких дворів у подальші роки.

Порівнюючи населеність попівських дворів із залюдненістю домогосподарств інших соціальних груп цього регіону, Олександр Сакало засвідчує коливання середньої населеності в селі Митченки від 7,9 до 11,8 особи. Він стверджує, що середня населеність дворів козаків варіювалася в межах від 9,8 до 13,1 осіб, а в селянських домогосподарствах від 7,9 до 11,8 осіб⁴. У середньому, за його підрахунками, населеність козацьких домогосподарств Лубенського полку становила 12,1 осіб, селянських – 8,4⁵.

¹ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум*. 2013. Вип. 10. С. 36.

² Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку: дис. канд. іст. наук.: 07.00.01. / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ. 2011. С. 10.

³ Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*. 2008. №1–4. С. 169.

⁴ Там само. С. 170.

⁵ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 294, 296.

Юрій Волошин подає наступні середні показники залюдненості дворів у Пирятинській протопопії в 1760-х роках: духовенство – 8,7, козаки – 10,5, різночинці – 7, цехові ремісники – 6,8, посполиті – 8,2 осіб¹. Він зазначає, що середнє залюднення типового домогосподарства Пирятинської протопопії в середині XVIII століття становило 9,2 особи.

Таким чином, обрахована нами середня населеність ієрейських дворів в 11,5 осіб є вищою за ці підрахунки. Проте, такі дані уписуються в показники, отримані іншими дослідниками та дозволяють твердити, що за своєю залюдненістю священницькі домогосподарства протопопії були чисельнішими ніж двори посполитих, різночинців, цехових ремісників, але поступалися, хоч і ненабагато, козацьким.

Такі високі показники населеності домогосподарств ієреїв явно були викликані специфікою їхньої «професійної» діяльності, адже священник був ексклюзивною фігурою в приході, котра наділялася правом надавати душеспасительні треби, решта ж осіб виконували роль допоміжного, службового персоналу при ньому. Тож такі люди й сприймалися як частина священничого двору. Недарма поміж дворових людей чимало значиться дячків, псаломщиків, паламарів, тобто – церковнослужителів. У той же час, домогосподарств, у яких спільно проживали ієрей і диякон, якщо вони не родичі, вкрай мало. Це, вочевидь, диктувалося тим, що диякон у церковній ієрархії теж належав до священнослужителів і був самостійним саном, хоча й з меншими повноваженнями аніж священник.

Велика кількість сторонніх осіб, записаних у дворі священника в якості слуг, також указує на те, що саме вони фактично виконували щоденну чорнову роботу в господарстві. Попри певні репліки щодо занять священників, на котрі натрапляємо в щоденнику Кирнецьких, маємо сумніви, що панотці масово власноруч обробляли пашню, косили сіно, лагодили будинок чи заготовляли дрова в своїй господі.

Високу залюдненість можна пояснити ще й характером церковного землеволодіння. Земельні угіддя надавалися панотцеві в якості винагороди за виконання треб, отже, розділити їх та передати іншим ієрей самовільно не міг. Отож його родичі часто мусили трудитися в домогосподарстві попа, забезпечуючи свої життєві потреби. Така ситуація мала й певний економічний зиск, адже домогосподарства духовенства звільнялися від

¹ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет. 2023. С. 194.

податків. Отож, полишати їх родичі можливо й не поспішали. Певне ж зменшення осіб у домогосподарствах, яке спостерігаємо в 1790-х роках, було, мабуть, спровоковано реформами Катерини II, що внесли певні зміни в оплату праці духовенства та характер землеволодіння.

Родинна спорідненість членів двору. Аналіз родинної спорідненості членів двору свідчить, що в 50-х роках у домогосподарствах ієреїв переважали особи, не пов'язані кровними вузами з панотцями. Згідно з записами, 62% таких осіб – слуги та дворові люди, решта – церковнослужителі, тобто дячки, псаломщики, паламарі. Призначали їх на посади в церкві благословенням (дозволом) настоятеля храму без письмового наказу. Співвідношення слуг і церковнослужителів із родичами ієреїв становило 7,5 до 6,5 осіб.

Утім, уже в наступні десятиріччя спостерігаємо домінування в священницьких дворах осіб, пов'язаних між собою кровно. Пропорція складає 6,9:5,3 особи у 1760-х; 7,8: 3 особи у 1770-х; 6,9: 4,6 у 1780-х; 5,4: 3,7 у 1790-х роках.

Типовий приклад таких змін – домогосподарство усівського попа Якова Васильовича Зубкова. Так, розпис 1758 року фіксує у дворі 22 особи; з них: 12 осіб родичі священника, 2 – дячок із сином, 8 – дворові люди¹. Натомість у розписі 1787 року до двору записано 12 людей. Поміж них немає жодного служителя, а посади диякона та дячка, приписаних до ієрейського двору, належать синам отця Якова². Аналогічні приклади, коли винятково родичі складали священницьке домогосподарство, спостерігаємо в селах Бубни³, Гурбинці⁴, Харківці⁵, Яцини⁶.

Пояснення таких метаморфоз у домогосподарствах сільських пасторів необхідно шукати у змінах, що їх переживала церква в цей період, і які можна визначити як дисциплінування духовенства та кліру. Від ієрея у XVIII столітті почали вимагати відповідної освіти. Діти панотців, які не здобули її, часто продовжували перебувати при батьківській церкві, проте не в жаданому сані священнослужителя, а як церковнослужителі, зберігаючи при цьому вплив на життя парафії. Новопризначені ж освічені душпастирі, намагаючись завоювати

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 913. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 628. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 639. Арк. 1.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 60.

прихильність парафіян, від яких залежали їхні статки, і забезпечити собі спокійне життя, часто одружувалися з дочками своїх попередників.

Поєднання вимог освіченості та бездоганних особистих якостей із укоріненою традицією наслідування священицького сану призводило до розширення родинного кола сільського парафіяльного духовенства. Члени такого великого клану нерідко обіймали всі посади на парафії, докладали зусиль з недопущення чужинців або їх інкорпорації. Саме цією обставиною пояснюємо велику кількість родичів у домогосподарствах ієреїв. Утім, усвідомлюємо, що діходити висновків зарано, адже цей сюжет потребує подальшої розробки.

Отримані нами цифри контрастують із даними по домогосподарствах ієреїв міста Полтава, оприлюдненими Юрієм Волошиним. Він зазначає, що 80% осіб у дворах були слугами, підсусідками та ремісниками, не пов'язаними з панотцями кровно¹.

Отже, констатуємо відмінності в родинному складі дворів міських і сільських ієреїв. Останні, вірогідно, через традиційність способів ведення сільського господарства, котре не потребувало спеціальних навичок, більше тяжіють до концентрації у своїх дворах кровних родичів, що дозволяло не розпорошувати землю, худобу та реманент. Ієреї ж у містах були більш схильні залучати до своїх домогосподарств людей, які, не будучи їхніми родичами, мали певні ремісничі навички, отже, здатні принести додатковий прибуток.

Статева структура домогосподарств. Для аналізу статевої структури домогосподарств ієреїв джерельні дані також підсумуємо в таблиці 13.

¹ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум*. 2013. Вип. 10. С. 38.

Таблиця 13

Статєва структура домогосподарств ієреїв

Назва населеного пункту	1750-ті роки, кількість осіб			1760-ті роки, кількість осіб			1770-ті роки, кількість осіб			1780-ті роки, кількість осіб			1790-ті роки, кількість осіб		
	Загалом	Чоловіки	Жінки	Загалом	Чоловіки	Жінки	Загалом	Чоловіки	Жінки	Загалом	Чоловіки	Жінки	Загалом	Чоловіки	Жінки
Бубни	13	6	7	5	3	2	5	2	3	7	3	4	7	3	4
Грабарівка	15	9	6	19	9	10	18	8	10	13	5	8	8	3	5
Гурбинці 1 двір	10	6	4	4	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Гурбинці 2 двір	–	–	–	9	6	3	10	6	4	17	7	10	8	3	5
Кручі	19	9	10	12	6	6	8	6	2	6	3	3	7	3	4
Митченки	10	6	4	9	6	3	10	4	6	–	–	–	6	3	3
Приходьки	3	2	1	15	6	9	8	2	6	24	12	12	21	10	11
Усівка	22	14	8	23	14	9	30	21	9	12	8	4	12	8	4
Харківці 1 двір	23	11	12	15	5	10	6	3	3	–	–	–	–	–	–
Харківці 2 двір	–	–	–	13	6	7	13	7	6	10	6	4	9	4	5
Шкурати	21	11	10	17	9	8	7	3	4	11	6	5	8	6	2
Яцини 1 двір	9	7	2	9	7	2	9	7	2	9	7	2	–	–	–
Яцини 2 двір	9	7	2	9	7	2	6	3	3	6	3	3	5	2	3
Середні показники	14	8	6	12,2	6,5	5,7	10,8	6	4,8	11,5	6	5,5	9,1	4,5	4,6

Як впливає з таблиці, співвідношення чоловіків і жінок у дворах ієреїв становило у 50-х роках 8 до 6, у 60-х – 6,5 до 5,7, у 70-х – 6 до 4,8, у 80-х – 6 до 5,5, у 90-х – 4,5 до 4,6 осіб. Спостережено домінування осіб чоловічої статі: у середньому на 6,2 чоловіків припадало 5,3 жінок. Наголошуємо, що така перевага чоловіків цілком вписується в загальну картину статєвого співвідношення Гетьманщини XVIII століття.

Поділяємо думку вітчизняних істориків, що причини такої ситуації слід шукати в більшому природному прирості хлопчиків та в зростанні рівня смертності жінок активного віку. На останній причині наголошує й

польський історик Цезарій Кукльо: зростання «віку, кількість попередніх пологів і народжених дітей у поєднанні із утомою від щоденної тяжкої праці знижували природній біологічний опір жіночого організму та робили його більш уразливим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, які часто спричиняли смерть породіллі»¹

Разом із тим відзначимо, що домінування чоловіків у священницьких дворах має й інші причини. По-перше, священнослужителями чи церковнослужителями могли бути лише чоловіки; це безумовно впливало на кількість чоловіків у попівських домогосподарствах. По-друге, норми церковного права забороняли священнослужителям укладати повторні шлюби. Тож у випадку передчасної смерті дружини священник чи диякон залишалися вдівцями до кінця своїх днів.

Вікова структура домогосподарств. Для унаочнення вікової структури домогосподарств ієреїв дані з джерел також підсумуємо в таблиці 14. Відсотки для зручності заокруглено.

Таким чином, особи до 18 років у 50–60-х роках складали 50% населення досліджуваних домових спільнот; у подальшому цей показник знижується на 5–14%. Загалом же частка молоді становить 45%, що характерно для традиційного (аграрного) суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності.

Відсоток дорослих осіб навпаки зростає з мінімальних 49 до максимальних 63 відсотків. Середній показник цієї вікової групи становить 54%. Такі дані узгоджуються з результатами досліджень Юрія Волошина та Олександра Сакала, які визначають середній показник працездатного сільського населення Гетьманщини XVIII століття у 53%².

Відзначаємо незначне число мешканців двору, віком понад 60 років: усього 1%. Такі показники підтверджують усталену тезу про демографічну молодість, притаманну сільському населенню Гетьманщини XVIII століття.

¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. S. 22.

² Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 310.

Таблиця 14

Вікова структура домогосподарств ієреїв Пирятинської протопопії

Назва населеного пункту	1750-ті роки, кількість осіб			1760-ті роки, кількість осіб			1770-ті роки, кількість осіб			1780-ті роки, кількість осіб			1790-ті роки, кількість осіб		
	до 18	18-60	>60	до 18	18-60	>60	до 18	18-60	>60	до 18	18-60	>60	до 18	18-60	>60
Бубни	8	5	0	3	2	0	2	3	0	5	2	0	3	5	0
Грабарівка	7	8	0	9	10	0	7	10	1	8	5	0	1	7	0
Гурбинці 1 двір	6	4	0	2	2	0	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Гурбинці 2 двір	–	–	–	4	5	0	4	6	0	9	8	0	5	2	1
Кручі	10	8	1	6	6	0	5	3	0	1	3	2	2	4	1
Митченки	4	6	0	1	7	1	2	8	0	–	–	–	1	5	0
Приходьки	0	3	0	8	6	1	4	3	1	12	10	2	9	12	0
Усівка	12	9	1	12	11	0	14	14	2	5	6	1	6	6	0
Харківці 1 двір	16	6	1	7	8	0	1	5	0	–	–	–	–	–	–
Харківці 2 двір	–	–	–	4	8	1	5	7	1	5	5	0	4	5	0
Шкурати	8	13	0	9	8	0	3	3	1	4	7	0	5	3	0
Яцини 1 двір	3	4	2	3	4	2	3	5	1	3	5	1	–	–	–
Яцини 2 двір	6	3	0	6	3	0	2	4	0	2	4	0	3	2	0
Відсотки	50	49	1	50	49	1	36	63	1	45	54	1	44	55	1

Відповідно до прийнятої в історичній демографії шкали Ж. Боже-Гранье – Е. Россета, молодим вважається соціум, у якому частка осіб старших 60-ти років не перевищує 8%. Тож, ієрейські двори протопопії за цим показником навіть молодші за середній показник у 5% вирахований дослідниками для представників цієї вікової групи всього населення Гетьманщини¹.

Свого часу шведський демограф Густав Зундберг увів до наукового обігу поняття прогресивної, стаціонарної та регресивної вікової структури.

¹Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 309.

За прогресивного типу населення зростає, при стаціонарному не змінює своєї чисельності, а при регресивному – зменшується. Відрізняються вони співвідношенням у соціумі кількості осіб до 15 років і людей старших 50-ти років.

Отже, чим менше останніх, тим прогресивнішою є вікова структура населення. Застосувавши отримані нами дані до цієї теорії, можемо стверджувати, що домогосподарства священників протопопії мали прогресивну вікову структуру. До цього ж типу належало й все сільське населення Гетьманщини.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– середня населеність ієрейських домогосподарств Пирятинської протопопії в досліджуваний період складала 11,5 особи. Цей показник узгоджується з результатами, отриманими іншими науковцями, та дозволяє говорити про схожість демографічної поведінки ієреїв Київської митрополії;

– помітна тенденція до зменшення кількості людей у домогосподарствах ієреїв. У 50-х роках середня населеність дворів ієреїв становила 14, у 60-х – 12,2, у 70-х – 10,8, у 80-х – 11,5 а у 90-х – 9,1 осіб;

– у ієрейських дворах проживало більше чоловіків, що було зумовлено специфікою діяльності парохів. Частка дітей становить 45%, що типово для традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності;

– спостережена перевага в священницьких дворах осіб, пов'язаних між собою кровною спорідненістю. Таке явище пояснюємо спробою поєднання нових законодавчих вимог щодо священників із укоріненою традицією наслідування парафії, що призводило до розширення родинного кола парафіяльного духовенства.

Сім'ї парафіяльних священників: демографічні аспекти

Насамперед зазначимо, що поняття «родина» і «сім'я» вживаємо як синоніми. Під ними розуміємо осіб, поєднаних кровною спорідненістю, спільним проживанням та життєдіяльністю, яка передбачає: сукупний бюджет, колективне ведення господарства та виховання дітей¹.

¹Демографический понятийный словарь / под ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С. 272.

Визначаючи кількісний склад родини, ми не враховували осіб, записаних до двору священика, але не поєднаних із ним кровно.

Якщо ж сини чи дочки перебували у шлюбі, проте мешкали в одному дворі з парохом, то ми зарахували їх до його родини, адже вони продовжували жити на «батьківських хлібах» у його будинку й вели спільне господарство, тобто, не сепарувалися від батькової родини. Таким чином, вони підпадають під усталену формулу «духовні та їх домашні», характерну для сповідних розписів. У випадку, коли в одному дворі записано двоє чи більше ієреїв, ми рахували їхні родини як окремі, навіть якщо вони пов'язані кровними вузами, на кшталт батько – син, брат – брат, тесть – зять, бо кожен із них отримував прибутки самостійно, зі своєї частини парафії.

Шлюбний стан. У демографії шлюбний стан – один із найважливіших параметрів статусу особи. Під ним розуміють відношення людини до шлюбу. В реаліях XVIII століття, шлюб – це освячений церквою та визнаний суспільством сексуальний і господарсько-побутовий союз чоловіка та жінки. Відповідно до шлюбного стану, людей того часу поділяють на чотири категорії: неодружені/незаміжні, одружені/заміжні, овдовілі, розлучені¹.

Отримані зі сповідних розписів за 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 роки дані про шлюбний стан ієреїв представимо у вигляді таблиці 15.

Таблиця 15

Шлюбний стан ієреїв Пирятинської протопопії

Шлюбний статус	1758	1768	1775	1782	1793
Неодружений	–	–	–	–	–
Одружений	25	55	48	50	48
Вдівець	5	12	15	14	13
Розлучений	–	–	–	–	–
Сукупно	30	67	63	64	61

Як впливає з таблиці, неодружених або розлучених поміж парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії не виявлено. Це безпосередньо пов'язано з нормами канонічного права, які регламентують умови й порядок рукопокладання в пресвітери. Так, у шостому правилі

¹Демографический понятийный словарь / под ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С. 26.

Трулльського собору зауважено: «... нехай віднині ні іподиякон, ні диякон, ні пресвітер не має дозволу, після звершення над ним рукопокладання, вступати до шлюбного співжиття, якщо ж насмілиться таке учинити, нехай буде виключений. Але якщо хтось із тих, що вступають до кліру, захоче поєднатися із жінкою, за законом шлюбу, такий нехай чинить це раніше рукопокладання в іподиякона, чи у диякона, чи у пресвітера»¹. Зрозуміло, що всі панотці протопопії перебували у шлюбі, бо неодружених не висвячували.

Недвозначно регламентує канонічне право й питання розлучення священнослужителя. церква, загалом негативно ставиться до розірвання шлюбу, але для мирян воно допускається, хоча й у чітко обумовлених випадках, як от: безслідне зникнення одного з подружжя чи неспроможність котрогось із них до подружнього життя.

Для священників розлучення категорично неприпустиме. Таку заборону встановлює п'яте Апостольське правило: «Єпископ, пресвітер чи диякон нехай не виганяє своєї дружини під виглядом побожності. Якщо ж вижене, нехай буде відлучений від спілкування церковного, а якщо залишиться у цьому непохитно, то нехай буде позбавлений священничого сану»². Заборону розлучення підтверджує і тринадцяте правило Трулльського собору: «... якщо хтось – пресвітер, чи диякон, під виглядом благоговійності, вижене свою дружину, нехай буде відлучений від священнослужіння»³. Тож відсутність розлучених поміж ієреїв зрозуміла: розірвання шлюбу тягло за собою позбавлення сану.

Як бачимо, за церковними нормами ієрей міг перебувати тільки в двох шлюбних статусах: одружений та вдівець. Саме так і було поміж панотців Пирятинської протопопії. Маємо таке відсоткове співвідношення поміж цими категоріями: 1758 рік – 83% одружені, 17% вдівці; 1768 рік – 82% одружені, 18% вдівці; 1775 рік – 76% одружені, 24% удівці; 1782 рік – 78% одружені, 22% вдівці; 1793 рік – 79% одружені, 21% удівці.

Таким чином, кількісно одружені священники домінували у своїй соціальній групі. Відсоток пошлюблених ієреїв коливається в діапазоні від 76 до 83%. Така ситуація продиктована передовсім неухильним виконанням канонічної вимоги вступити в шлюб до хіротонії. Водночас не відкидаємо й впливу суспільної думки. Коли порівняти показник

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення 28.03.2023).

² Там само.

³ Там само.

одружених ієреїв із аналогічним в інших соціальних групах, то матимемо схожу картину.

Для прикладу, з-поміж жителів Полтави у 1765–1766 роках одружені становили найбільшу частку – 55%¹. У селі Погреби Яготинської сотні Переяславського полку одружені склали 37% від загальної кількості чоловіків. Утім, поміж осіб чоловічої статі активного віку (особа після 15 років) таких було 71%².

Юрій Волошин і Олександр Сакало, провівши дослідження по десяти селах Лівобережної України, з'ясували, що з 1539 чоловіків старших п'ятнадцяти років, які мешкали там у 1764–1765 роках, 1003 були одруженими³. За нашими підрахунками, це 65,2%. Той же Юрій Волошин, спираючись на сповідні розписи 1758 року по Пирятинській протопопії, підрахував, що з зазначених у них 3574 чоловіків старших за 18 років 2465 – були одруженими. У процентному співвідношенні це становить 69% від загального числа⁴.

Отже, можемо говорити, що на бажання панотців одружитися впливали не лише канонічні приписи, а й загальне сприйняття статусу одруженого як нормального/природного для чоловіка в ранньомодерному соціумі Гетьманщини.

Відсоток священників-удівців у протопопії, за нашими підрахунками, варіює в діапазоні від 17 до 24%. Для порівняння, в полковому місті Полтава у 1765–1766 роках удівців було лише 2,5%⁵. У Переяславі, Ніжині й Стародубі відсоток овдовілих знаходився в межах 1,8–2,8%⁶. У селах Топальської сотні Стародубського полку частка вдівців з-поміж активного

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 162.

² Момот А. Демографічна характеристика населення села Погреби за даними Генерального опису 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2016. № 3/4. С. 77.

³ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 310.

⁴ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 232.

⁵ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 164.

⁶ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 151.

населення становила 2,3%¹. У вищезгаданому селі Погреби овдовілих чоловіків було 2%². У селі Жуки Полтавського полку вдівців зафіксовано 4%³. У містечку Пирятин удівці склали 4% від працездатного чоловічого населення⁴. Юрій Волошин стверджує, що вдівців у Пирятинській протопопії, станом на 1758 рік було 4,7%⁵. Отож ієреїв-удівців було в кілька разів більше ніж овдовілих в інших соціальних групах як протопопії, так і Гетьманщини.

Високий відсоток вдівців у середовищі душпастирів пояснюється тим, що для них цей статус – довічний. Згідно з сімнадцятим Апостольським правилом повторні шлюби для священнослужителів неприпустимі: «Хто після святого Хрещення був двічі у шлюбі, або мав наложницю, той не може бути ні єпископом, ні пресвітером, ні дияконом, і взагалі належати до священничого чину»⁶. Овдовівши, мирянин міг укласти новий шлюб. Активність мирян-удівців на шлюбному ринку відзначають у своїх працях Ігор Сердюк та Юрій Волошин. Ієреї ж такої перспективи були позбавлені.

Наші дослідження засвідчують, що пресвітери протопопії вдовіли після 50 років. Наприклад, із дванадцяти вдівців, зафіксованих у розписах 1768 року, п'ятеро перебували у віковому діапазоні 50–60 років, а восьмеро – понад 60. Схожу статистику подибуємо й у сповідних розписах інших років. Отож, ситуація з Леонтієм Івановичем Дучевським, настоятелем парафії в селі Круча, який овдовів у 37 років, радше виняток, а не норма⁷.

¹ Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. С. 115.

² Момот А. Демографічна характеристика населення села Погреби за даними Генерального опису 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2016. № ¾. С. 81.

³ Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року). *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 57.

⁴ Ночовний Ю. Структура населення сотенного містечка Пирятин: історико-демографічний аналіз за матеріалами Румянцевського опису 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2013. №2. С. 127.

⁵ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 235.

⁶ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

Аналогічну картину подає Юрій Волошин. За його підрахунками, 62,3% вдівців Полтави здобули цей статус у віці після 60-ти років¹. Юрій Ночовний також зазначає, що 4 із 11, тобто 36%, вдівців Пирятина залишилися самотніми після 50-ти років². Зростання чисельності вдівців цього ж віку в Переяславі, Ніжині, Стародубі й селах Стародубського полку зауважує й Ігор Сердюк³. Отож, вік удівства священників Пирятинської протопопії збігається з аналогічним показником решти населення Гетьманщини.

Вікова різниця між подружжям та шлюбний вік. Важлива складова дослідження інституту шлюбу – з’ясування вікової різниці між подружжям. Розрахувати таку різницю за сповідними розписами 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 років можемо лише щодо одружених ієреїв. Отримані результати представимо у вигляді таблиці 16.

Таблиця 16

Вікова різниця між чоловіком і дружиною у родинах ієреїв

Вікова різниця	1758	1768	1775	1782	1793
ровесники	–	2	2	1	1
1 – 5 років	5	15	13	6	7
6 – 10 років	8	19	21	33	28
> 10 років	12	19	12	10	12
Середня різниця	9	7,4	8,2	8,3	8,3

Одразу відзначимо: усі священники протопопії були старшими за своїх дружин або ж їхніми ровесниками. Нами не виявлено жодного випадку, коли паніматка роками переважала панотця. Така ситуація цілком накладається на поширений у тодішньому соціумі стереотип про те, що сім’ї, у яких дружина старша за чоловіка, будуть нещасливими. Прикметно, що мандрівний поет і представник духовного стану Климентій Зіновійв, чії твори віддзеркалюють тогочасні суспільні бачення різних

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 193.

² Ночовний Ю. Структура населення сотенного містечка Пирятина: історико-демографічний аналіз за матеріалами Румянцевського опису 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2013. №2. С. 127.

³ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 152.

життєвих явищ, загалом уважав такі шлюби позбавленими божого благословення¹.

Як впливає із наведених у таблиці результатів, у трьох із п'яти досліджених років домінують сім'ї з різницею у віці 6–10 років. Це 48% від загального числа одружених ієреїв. Друге місце посідають шлюби з віковою розбіжністю понад 10 років. Вони складають 29%.

Найбільша вікова різниця зафіксована в родині Іремії Яковліва – вікарного ієрея Покровської церкви містечка Чорнухи. Він був дорослішим за свою дружину на 23 роки². Ще в двох сім'ях ієреїв вікова різниця становила 20 років. У цій групі переважають священники, які взяли шлюб із дочками своїх попередників по закінченню навчання в Київській Академії. Типовою вважаємо ситуацію з ієреєм церкви Архистратига Михаїла в селі Яцини, який у двадцятисемирічному віці перед хіротонією одружився з чотирнадцятирічною Марфою, донькою попереднього священника³.

Подружніх пар із різницею меншою 5 років було 20%; тільки в п'яти родинях, що становить 3%, панотці та паніматки виявилися ровесниками. Середня вікова різниця між чоловіком і дружиною в родинях панотців протопопії коливається в межах від 7,4 до 9 років. У цілому, священники були старшими за своїх дружин на 8,2 роки.

Аналізуючи вікову різницю в подружжі вірян Пирятинської протопопії в 1758 році, Юрій Волошин зазначає, що найбільший відсоток (59,4%) склали пари з різницею 1–5 років, на другому місці (23,8) були ті, де така різниця становила 6–10 років⁴. Він же, дослідивши вікову різницю в сім'ях полтавців за Румянцевським описом 1765–1766 років, констатував, що там більшість склали пари з різницею в п'ять та менше років. Науковець відзначив високий відсоток сімей, у яких чоловік і жінка – ровесники. Він висловив думку: така ситуація типова для міських жителів Гетьманщини та сусідніх регіонів⁵. Ігор Сердюк теж встановив, що

¹Климентій Зіновійв Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. С. 115–116.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 1.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1375. Арк. 58.

⁴Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 240.

⁵Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 168.

в Переяславі, Ніжині й Стародубі середня різниця у віці між подружжям складала 3,2 роки¹.

Як бачимо, підрахунки вікової різниці між подружжям у родинах парохів Пирятинської протопопії розходяться з наведеними вище результатами. Пояснення такій особливості треба шукати у шлюбному віці панотців причинах, які визначали його. Зауважимо, що в демографічних дослідженнях під шлюбним віком розуміють вік, по досягненні якого чоловіки й жінки реально укладають шлюб, а не мінімально допустимий для шлюбу вік, встановлений законодавчо².

За відсутності метричних книг вік вступу у шлюб ми обрахували так: від віку панотців відняли вік старшої дитини, зазначеної у розписі, та ще один рік. Зрозуміло, що такі підрахунки не завжди достовірні, адже записана дитина не конче була первістком. Тож результати, коли в панотців перша дитина народжувалася після сорока років, пояснимо прогалинами в джерелах.

Отримані результати за сповідними розписами 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 років представимо у вигляді порівняльної таблиці 17.

Таблиця 17

Шлюбний вік ієреїв Пирятинської протопопії

Середній вік одруження	Кількість священиків, які пошлюбилися				
	1758 р.	1768 р.	1775 р.	1782 р.	1793 р.
До 25 років	3	12	5	6	8
26–30 років	11	22	33	33	28
> 30 років	11	21	10	11	12
Середній вік одруження	28,2	28,1	26,3	27,4	27,5

Перш ніж аналізувати отримані результати, відзначимо, що на території Пирятинської протопопії, як і всієї Гетьманщини, діяло кілька нормативних актів, які встановлювали допустимий для вступу в шлюб вік. У «Кормчій книзі», складеній на основі візантійських номоканонів, яка регулювала норми здійснення церковних таїнств у тому числі й віку, допустимого для вінчання, мінімальний шлюбний вік для чоловіків

¹ Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 149.

² Демографический понятийный словарь / под ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С. 47.

становив 15, а для жінок 13 років. Цей збірник діяв на території Київської митрополії з другої половини XI століття¹.

Литовський Статут 1588 року, чинний у Гетьманщині, встановлював шлюбний вік для жінки 13, а для чоловіка 18 років². За указом Петра I від 23 березня 1714 року для жінок цей вік мав становити 17, а для чоловіків 20 років³. Ірина Петренко, проаналізувавши законодавчі норми та повсякденну практику укладання шлюбів, стверджує, що у XVIII столітті на українських землях, які перебували у складі Російської імперії, допустимий шлюбний вік для дівчат – 13, а для хлопців – 18 років⁴.

Отож, як випливає з таблиці, всі священники протопопії пошлюбилися після 18 років, тобто не порушували норм чинного законодавства. Крім того, жоден із них не одружився раніше двадцятидворічного віку. Загалом же священників протопопії, які побралися до 25 років, було лише 14%, що є найнижчим показником у цій соціальній групі. Найбільша частка душпастирів одружилася у віковому діапазоні 26–30 років – 56%. Близько 30% священників уклали шлюб у віці понад 30 років. Як бачимо, таких ієреїв удвічі більше за їхніх колег, які створили родину до двадцяти п'яти років. Таким чином, пересічний священник у Пирятинській протопопії укладав шлюб у віці 27–28 років.

Порівнюючи наші дані з результатами інших науковців, спостерегли, що чоловіки в селах півночі Гетьманщини одружувалися в середньому у 23,7⁵, міщани Переяслава – у 25,7⁶, львів'яни – у 26–30⁷, а полтавці – у 28,1

¹ Трофанчук Г. І. Канонічне право. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 272 с. URL: https://pidruchniki.com/1781040960705/pravo/kanonichne_pravo_ (дата звернення: 28.03.2023).

² Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 209.

³ О порядке наследования движимого и недвижимого имущества. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5. 1713–1719. С. 92.

⁴ Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. Ч. 1. Полтава: АСМІ, 2005. С. 195.

⁵ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. С. 194.

⁶ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 145.

⁷ Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма. Города феодальной России. Москва, 1966. С. 363–370.

років¹. Уже неодноразово згаданий Юрій Волошин вважає, що середній вік вступу у перший шлюб для чоловіків Пирятинської протопопії становив 23 роки². За дослідженнями Бориса Миронова, наприкінці XVIII століття в центральних районах Росії середній вік нареченого – 16–18 років. Учений зауважив, що в містах одружувалися на рік-два пізніше ніж у селах³. Водночас, Цезарій Кукльо для території Речі Посполитої типовий вік вступу до шлюбу для чоловіків обчислив у 25–29, а для жінок – 20–24 роки⁴. Тож середній вік одруження чоловіків становив 27 років.

Англійський учений Джон Хайнал у 70-х роках XX століття висловив думку про існування «європейського типу шлюбності». За його міркуваннями, він домінував на захід від умовної вісі, котра поєднала міста Санкт-Петербург і Трієст. Цей тип характеризується пізнім шлюбним віком – 26 років для чоловіків і 23 – для жінок та наявністю значної частки осіб, які ніколи не перебували у шлюбі⁵.

Результати нашого дослідження дозволяють твердити, що середній шлюбний вік панотців протопопії був вищим ніж у селян Гетьманщини, козаків і посполитих Пирятинської протопопії та чоловіків центральних районів Росії і ближчий до віку одруження містян та жителів Речі Посполитої. Вони уможливають коригування географії поширеності європейського типу шлюбності. Проте зауважуємо, що коли мова йде про вік заміжжя паніматок, то більшість із них зробили це до двадцятичотирьох років, що цілком вписується в рамки концепції, запропонованої англійським дослідником.

Основною причиною пізнього віку вступу у шлюб Джон Хайнал уважав необхідність набуття навичок і вмінь, потрібних для утримання сім'ї. Ми теж схилиємося до думки, що пізнє одруження пояснюється особливостями «працевлаштування» ієреїв. По-перше, сан ієрея був по життєвий, отож отримати місце на парафії можна було лише після смерті попередника чи відсторонення його за віком. Зрозуміло, що це значно

¹Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 165–166.

²Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет. 2023, С. 237.

³Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XIX вв.) Санкт-Петербург, 2003. С. 167.

⁴Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. S. 278–279.

⁵Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва, 1979. С. 14–30.

лімітувало можливість посісти омріяну посаду на парафії. По-друге, обіймання місця пресвітера потребувало певного рівня освіченості й набуття необхідних навичок.

Церковне керівництво, як відзначали в попередньому розділі, приділяло велику увагу освітньому рівню майбутніх парохів. У посланні Київського митрополита Арсенія (Могилянського) від 30 квітня 1761 року зазначалося, що студенти, яким не виповнилося 30 років, зобов'язані проходити повний курс навчання до класу богослов'я включно¹. Укази того ж митрополита від 16 червня та 15 вересня 1765 року наголошують, що рукопокладатися на парафію будуть лише ті особи, які закінчили класи філософії чи богослов'я Київської академії². Таким чином, роки витрачені на навчання чи очікування ієрейського місця, ставали вирішальними у високому шлюбному віці парохів. Вони ж обумовлювали чималу вікову різницю в їхніх родинах, адже одностаток уже давно видали заміж.

Окрім цього на пізній термін одруження впливали й інші чинники. Так, проведений у попередньому розділі аналіз соціального та географічного походження панотців протопопії засвідчив, що більшість із них шукала собі пару в своїй соціальній групі та своєму регіоні. Це традиційна для тогочасного соціуму практика, котру спостерігає й Юрій Волошин на прикладі полтавських родин. За його підрахунками, у 58,6% сімей обоє шлюбних партнерів були полтавцями, а ще в 15% один із подружжя походив із довколишніх сіл³. Його ж підрахунки вказують, що середній вік вступу в перший шлюб для жінок у протопопії становив 20 років. Отож, на момент укладання майбутнім панотцем шлюбу більша частина його ровесниць чи трохи молодших дівчат була вже заміжною, що суттєво звужувало можливість вибору собі пари.

Одночасно канонічне право встановлює для майбутнього священика низку обмежень етичного порядку при виборі дружини. Наприклад, вісімнадцяте Апостольське правило проголошує: «Хто одружений за вдовицею, чи за розлученою жінкою, чи з блудницею, чи за рабинею, чи за знеславленою жінкою (акторкою), не може бути єпископом, ні пресвітером, ні дияконом, і взагалі належати до священничого чину».

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 76–78.

³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 171–172.

Наступне, дев'ятнадцяте правило сповіщає: «Хто був одружений за двома сестрами або за племінницею, не може належати до кліру»¹.

Таким чином, усі зазначені вище чинники суттєво звужували шлюбний ринок, провокували пізніє пошлюблення й велику подружню вікову різницю в родинях парохів.

Чисельність родини. Для того, щоб проаналізувати чисельність і статевовіковий склад ієрейської родини, інформацію зі сповідних розписів за 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 роки узагальнимо у вигляді таблиці 18.

Таблиця 18

Чисельність і статевовіковий склад ієрейських сімей

Особи	1758 р.	1768 р.	1775 р.	1782 р.	1793 р.
Загальна кількість осіб	141	322	303	282	281
Середнє число осіб у родині	4,7	4,8	4,8	4,4	4,6
Кількість чоловіків	78	184	171	154	152
Кількість жінок	63	138	132	128	129
Кількість літніх осіб	3	5	7	5	2
Кількість осіб працездатного віку	58	138	122	134	120
Кількість дітей	80	179	174	143	159
Кількість родин	30	67	63	64	61

Передусім відзначимо, що під чисельністю родини ми розуміємо конкретну кількість осіб, зафіксовану в ній у певний часовий проміжок, а не загальну кількість людей, які входили до складу сім'ї впродовж усього часу її існування.

Як впливає з таблиці, 1758 року в пересічній ієрейській родині налічувалося 4,7 осіб. У 1768 та 1775 роках – 4,8, 1782 – 4,4, а 1793 – 4,6 чоловік. Отож середня чисельність ієрейської сім'ї в протопопії у другій половині XVIII століття склала 4,7 осіб.

Рекордна кількість осіб – 12 – зафіксована 1768 року в родині вікарного священика георгіївської церкви села Городвасилькова Григорія Павліва: панотець, його одружений син та дев'ять онуків ієрея². Зауважили невеликий відсоток родин, до складу яких входило десять і більше осіб. У 1758 році така сім'я була одна (3,3%), 1768 – п'ять (7,4%), 1775 –

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 1.

дві (3,1%), 1782 – одна (1,5%), 1793 – дві (3,2%). Як бачимо, багатолюдних священицьких родин у протопопії було близько 3,8%.

Подібні обрахунки чисельності ієрейської родини у трьох населених пунктах Полтавської протопопії за 1754 рік подають нам такі результати: Нові Санжари – 5,1 особ, Маячка – 3,6, Китайгород – 4,3¹. Отже, середня населеність ієрейської родини становила 4,3 особи. У десяти сільських парафіях Баришівської протопопії Переяславсько-Бориспільської єпархії станом на 1756 рік середня чисельність ієрейської родини була 4,4 особи².

Юрій Волошин визначив, що середня чисельність родин духовенства міста Полтава становила 3,1 особа, а середні розміри родини міських жителів в цілому склали 4,7 осіб³. За підрахунками Арнольда Перковського, середній розмір родини посполитих на території Київського полку в 1772 році складав 4,6, а в Старокодацькому намісництві, розташованому на землях Війська Запорізького, – 4,5 особи⁴. Микола Крикун визначив аналогічний індекс для українських сіл Житомирського повіту у 6,6 осіб⁵.

Отож, пересічна священицька родина в Пирятинській протопопії складалася з чотирьох-п'яти осіб. Цей показник дещо вищий аналогічного в місті Полтава, Полтавській і Баришівській протопопіях. Однак він цілком уписується в загальну картину чисельності родин посполитих та міщан Гетьманщини, а значить дозволяє твердити, що сім'ї духовенства за своєю чисельністю мало відрізнялися від решти населення.

Статевовіковий склад родин. Аналіз статевої структури родин парохів показує перевагу в них чоловіків. У відсотковому співвідношенні це виявляється так: 1758 рік 55,5% чоловіків на 44,5% жінок, 1768 – 57,2% на 42,8%, 1775 – 56,4% на 43,6%, 1782 – 54,6% на 45,4%, 1793 – 54,1% на

¹ Дмитренко В. А. Демографічні аспекти функціонування інституту сім'ї у культурі ранньомодерного українського суспільства середини XVIII століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. Випуск 24. С. 13.

² Дмитренко В. А. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*. 2011. №1. С. 141.

³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 176, 183.

⁴ Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики). *Проблемы исторической демографии СССР*. Таллин, 1977. С. 106–107.

⁵ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна модерна*. 2001. №6. С. 27.

45,9%. Тож в ієрейських родинах Пирятинської протопопії в досліджуваний період чоловіків було 55,6%, а жінок – 44,4%. Така ситуація збігається із загальною перевагою чоловіків у домогосподарствах ієреїв протопопії, відзначеною нами в попередньому підрозділі.

У священицьких родинах Баришівської протопопії теж переважають чоловіки. Так, станом на 1756 рік лише в трьох із тринадцяти сімей спостерігаємо більшість жінок¹. В ієрейських родинах окремих населених пунктів Полтавської протопопії станом на 1754 рік теж відзначаємо незначну перевагу чоловіків². Отримані результати відрізняються від статевої структури ранньомодерного міського соціуму Гетьманщини, як і решти тогочасних європейських міських спільнот, адже там звичним явищем було домінування жінок³.

Водночас, Юрій Волошин і Олександр Сакало, проаналізувавши статеve співвідношення в десяти різних за географією розташування селах Лівобережної України дійшов висновку, що чоловіки склали 51,2% від загальної кількості їх мешканців (2619/5115)⁴. Ці показники корелюються й з результатами, отриманими по українських селах Стародубського полку, де чоловіків – 50,9%.⁵ Отож, перевага чоловіків у священицьких родинах протопопії цілком уписується в загальну статеву структуру сільського соціуму Гетьманщини. Причини такого явища були суголосні тим, про які ми говорили в попередньому підрозділі.

Вікову структуру родин ієреїв розглянули через визначення співвідношення між літніми особами, людьми працездатного віку та дітьми. Зауважимо, що верхня вікова межа дитинства в ранньомодерному суспільстві була неусталеною й обумовлювалася низкою соціальних та правничих чинників. Так, в Імператорському указі від 2 травня 1765 року

¹ Дмитренко В. А. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*. 2011. №1. С. 142.

² Дмитренко В. А. Демографічні аспекти функціонування інституту сім'ї у культурі ранньомодерного українського суспільства середини XVIII століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. Випуск 24. С. 15.

³ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 83.

⁴ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 311.

⁵ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. С. 113.

зазначалося, що повноліття наступає з 18 років. Саме з цього віку передбачалося повне покарання за скоєний злочин¹. З іншого боку, статева зрілість, тобто можливість укласти шлюб, також асоціювалася з кінцем дитинства. Церковні правила, як наголошували вище, шлюбний вік для хлопців встановлювали з 15, а для дівчат із 13 років².

Ми у своїх підрахунках, як і в аналогічних щодо домогосподарств, літніми людьми вважаємо осіб, яким виповнилося шістдесят років і старших, а верхню межу дитинства визначаємо у 18 років. У той же час, якщо особа молодша вісімнадцяти, але перебуває в шлюбі, то її зарахували до дорослих. Якщо ж людині понад вісімнадцять, але вона значиться в розписах як неодружена та записана дитиною в батьківській родині, то так її й порахували.

Коли конвертувати представлені в таблиці результати вікового співвідношення в родинях панотців у процентний еквівалент, то матимемо таку картину: частка літніх осіб складає 2,1%, 1,7%, 2,3%, 1,8%, 0,8%, працездатних осіб – 41,3%, 42,9%, 40,3%, 47,5%, 42,7%, дітей – 56,6%, 55,4%, 57,4%, 50,7%, 56,5% відповідно до років, зазначених у попередній таблиці. Тож у всі роки діти складали як мінімум половину сім'ї, а відсоток літніх членів родини не перевищував 2,3%. Такі відсотки цілком співпадають з показниками кількості дітей у дворах козаків, посполитих і цехових ремісників Пирятинської протопопії, що їх обрахував Юрій Волошин³.

У середньому у священицьких родинях Пирятинської протопопії в досліджуваній період частка дітей становила 55,5%, осіб працездатного віку – 43%, а літніх людей – 1,5%. Ці показники дещо відрізняються від вікових характеристик осіб у домогосподарствах ієреїв, поданих нами в попередньому розділі. Так частка дітей, як і літніх осіб є вищою, ніж у домогосподарствах у цілому, а відсоток працездатних членів сім'ї дещо меншим. Утім, констатуємо велику кількість дітей, що безумовно вказує на демографічну молодість родин ієреїв.

За підрахунками Юрія Волошина та Олександра Сакала, відсоток дітей поміж сільського населення Гетьманщини становить 42%, у містах –

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 79–80.

² Трофанчук Г.І. Канонічне право. Київ: Юрінком Інтер, 2014. URL: https://pidruchniki.com/1781040960705/pravo/kanonichne_pravo_ (дата звернення: 28.03.2023).

³ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 200.

32,3%. Літніх людей у селах було 10%, у містах – 11,3%¹. Ці цифри дещо відрізняються від отриманих нами. Втім, дослідники до категорії дітей зараховували осіб, не старших п'ятнадцяти, а до літніх – від п'ятдесяти років. Якщо узгодити ці вікові межі, то матимемо схожі результати. Отож, за своєю віковою структурою родини панотців Пирятинської протопопії не відрізнялися від родин решти сільських жителів Гетьманщини того часу.

Структура й поколінний склад родини. Дослідження структури родин ієреїв проведено нами на основі поширеної в історичній демографії класифікації Пітера Ласлетта. Він запропонував вирізняти такі типи родин/домогосподарств:

- родини самотніх осіб (solitaries) – удівці/вдови, сироти, або особи, які не перебувають у шлюбі;
- родини без структури (no family) – сім'ї та члени яких поєднані родинними зв'язками, але не утворюють родинного ядра. Наприклад, сім'ї де разом проживають неодружені брати/сестри, дядько/тітка з племінниками, дід/баба з онуками-сиротами тощо;
- нуклеарні або прості родини (nuclear family household), що складаються із шлюбної пари з дітьми чи без них. Навіть у випадку смерті одного з батьків вони продовжують уважатися нуклеарними;
- розширені родини (extended family household), у яких поряд із шлюбною парою мешкає ще хтось із неодружених чи овдовілих родичів. Залежно від ступеня спорідненості з головою двору, розрізняють розширення по висхідній, низхідній і бічним лініям. Наприклад, у випадку принаєвності неодружених брата, сестри або племінників голови домашньої спільноти, така родина є розширеною по бічній лінії;
- мультифокальні родини (multiple family household) складаються з кількох нуклеарних родин.

Розширені та мультифокальні типи із цієї класифікації називають ще родинами складного типу на противагу першим трьом, які відносять до простого². Втім, структура сім'ї не константна, вона може змінюватися. Ми простежили найтипівіші трансформації родинних структур на прикладі священицьких родин із п'яти сіл: Приходьки, Грабарівка, Харківці, Кручі, Митченки.

¹Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 316.

²Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. *Брачность, рождаемость, семья за три века.* Москва: Статистика, 1979. С.136–139.

Сповідний розпис 1758 року фіксує священиком Покровської церкви села Приходьки Івана Павловича Криницького. Його родина складалася з дружини, Марії Іванівни, та двох неодружених синів: старшого Василя й молодшого Лева¹. Таким чином перед нами зразок нуклеарного типу сім'ї.

Однак уже через десять років ситуація змінюється. Священиком стає молодший син – Лев Іванович Криницький, сім'я якого складається з дружини, Феодосії Петрівни, та дочки Марії. Разом з ними мешкає і його мати, вдова Марія Криницька. Старший син, Василь Криницький, проживає окремо зі своєю сім'єю. У розписові він зафіксований як значковий товариш Лубенського козачого полку². У цьому випадку, маємо справу зі зразком сім'ї розширеного типу. Такою вона продовжує залишатися й надалі, спостерігаємо лише збільшення її членів за рахунок подальшого народження дітей.

Після смерті Лева Криницького у 1789 році призначено нового священика – Павла Андрійовича Маценко-Петраковського, який бере заміж старшу дочку покійного священика – Марію Львівну. У його ж родині проживає і вдова Феодосія Криницька разом зі своїми іншими дітьми³. Таким чином структура родини продовжує залишатися розширеною.

Ситуація змінюється у 1795 році, коли одружується старший син покійного священика – Микола Львович Криницький. Він із дружиною та сином залишається жити в родині зятя разом зі своїми неодруженими братами та матір'ю⁴. Отже, у цьому випадку структура родини набуває мультифокального характеру. Таким чином, констатуємо наявність процесу перетворення простої родини у складну.

Сповідний розпис 1758 року фіксує священиком парафії села Грабарівка Федора Данилова. Його родина складалася з дружини, Феодосії Іванівни, та двох дітей: Єфросинії й Лук'яна. В іншому дворі мешкала родина померлого священика Стефана Бакановича. Вона складалася з вдови, Євдокії Григорівни, та двох її синів: старшого Дмитра й молодшого Петра⁵. Таким чином, в обох випадках маємо справу з сім'ями, чію структуру можна віднести до простого типу.

Через десять років картина змінюється. У родині отця Федора з'явилася ще одна дочка, а його син Лук'ян одружився і проживав із сім'єю

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 11.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1000. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1299. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

в батьківській хаті. У родині вдови також відбулися зміни: Дмитро одружився на дочці отця Федора – Єфросинії. На момент перепису в них уже було двоє дітей. Молодший син Петро залишився неодруженим¹. Сповідний розпис 1778 року так само фіксує зміни в аналізованих родинах: отець Федір втратив дружину і значиться вдівцем. Він жив у сім'ї свого сина Лук'яна, котрий, ставши священником, успадкував його парафію. У родині сина-священника народився син. Сім'я вдови-попаді також змінилася. У Дмитра народилося ще два сина та донька. Одружився й молодший син, Петро, але дітей не мав².

В одне домогосподарство родини об'єднуються 1787 року, певно, унаслідок смерті вдови-матінки та її старшого сина. Головою його став священник Лук'ян Федоров. Він як і раніше, мешкав разом із дружиною, але в них з'явилося ще дві доньки. У родині панотця жила також сестра Єфросинія, яка овдовіла, та четверо її дітей. До цієї ж родини перейшов і Петро Баканович з дружиною (дітей вони не мали)³. Отже, спостерігаємо зміну структури сімей від простого до мультифокального типу. Крім того, вони ще й породичалися між собою. Наслідком чого стало злиття родин у рамках одного домогосподарства та утворення складного (мультифокального) типу сім'ї, яка об'єднала три нуклеарні.

Обов'язки парафіяльного духівника в Харківцях у 1758 році виконував Андрій Костецький. Його родина складалася з дружини Ірини та доньки. Разом із ними мешкала й теща священника, Меланія Тимофіївна та її п'ятеро дітей. В окремому дворі жила вдова-попадя Меланія Данилівна Ненадська разом із трьома своїми дітьми. Старша з них, Марія, також була вдовою з трьома дітьми⁴. Отже, обидві родини можна віднести до розширеного типу.

Сповідний розпис 1768 року фіксує зміни, що відбулися як у керівництві парафії, так і в складі родин. У сім'ї священника Андрія Костецького народилося ще троє дітей. Разом із ними продовжувала проживати його теща з дітьми. Старша з них, Мотрона, була заміжня, але зі своїм чоловіком Кіндратом жила в родині матері. Син попаді Меланії – Петро Ненадський став парохом. Він мав дружину Тетяну та доньку. Із ними мешкали його мати й молодша сестра⁵. Виходячи з викладеного

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 892. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 1.

вище, родину Андрія Костецького відносимо до мультифокального типу, у той же час сім'я Петра Ненадського залишається розширеною.

Ситуація в родині Петра Ненадського була такою й надалі, лише чисельно зменшилася у зв'язку з можливим заміжжям сестри¹. Проте, в родині Костецьких вона змінилася вже у 1782 році, коли помер отець Андрій². Сповідний розпис 1789 року фіксує в родині вдови-попаді Ірини Костецької трьох синів. Разом із ними проживає ще й зять Климентій Пивоваров. Ні Мотрона зі своїм чоловіком, ні теща з дітьми в розписі не згадані³. Імовірно, вони залишили родину священника й розпочали окреме життя. Таким чином, структура сім'ї Костецьких зі складної перетворюється на розширену.

У селі Кручі 1758 року священником був Леонтій Іванович Дучевський, удівець. Його родина складалася з трьох малолітніх дітей – дох доньок й сина⁴. Отже, це сім'я нуклеарного типу. В розписі 1768 року на парафії зустрічаємо нового попа Артема Васильовича (Піскуновського). Його родина – дружина, Агафія Денисівна та троє дітей⁵. Як бачимо, перед нами знову родина нуклеарного типу. Структура родини залишатиметься незмінною до 1789 року⁶. Саме цим роком датується останній із збережених сповідних розписів, укладених Артемом Васильовичем. Наступний розпис 1799 року фіксує на парафії нового священника Самійла Андрущенко, у якого була дружина та двоє дітей⁷. Перед нами знову простий (нуклеарний) тип родини. Тож у цій парафії нуклеарний тип родини, незмінний попри зміну священників.

Ієреєм Іллінської церкви в селі Митченки, згідно з розписом 1758 року, був Михайло Василів, одружений на Ірині Євстахіївні. У них четверо дітей – три сини і дочка⁸. Отже, маємо приклад родини нуклеарного типу. Ситуація змінилася 1765 року, коли старший син панотця Микита одружився й став дячком⁹. Цей крок призвів до перетворення структури сім'ї з простої на мультифокальну. Через два роки одружився ще один син панотця – Терентій, який теж привів дружину в

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 712. Арк. 32.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 743. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 998. Арк. 33.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 1.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 994. Арк. 25.

⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1370. Арк. 49.

⁸ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1.

⁹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 1.

батьківський дім¹. Як бачимо, така мультифокальна родина мала вже три нуклеарні ядра.

Розпис 1777 року зафіксував зміни як у керівництві парафії, так і в структурі родин. Ієреєм значиться Леонтій Михайловський – син отця Михайла. Ні Михайла Василева ні його дружини в розписі не записано; з огляду на вік можемо припустити, що обоє вони померли. Немає там і сім'ї Терентія. Родина отця Леонтія складається з нього самого та дружини; у ній також мешкає його старший брат Микита з жінкою. Дітей у родині немає². Структурно родина із мультифокальної перетворюється на розширену. Такою вона й залишається впродовж наступних дев'яти років, лише в отця Леонтія 1778 року народилася донька Феодосія³.

Наступний розпис 1786 року був укладений ієреєм сусіднього села Іваном Злотковським, який тимчасово здійснював душпастирські обов'язки на парафії у зв'язку зі смертю Леонтія Михайловського. Головою священицької родини записана вдова-попада Уляна Семенівна, котра мешкала разом із дочкою. Брат померлого священика Микита записаний до стану козаків як власник окремого двору⁴. Тож із розширеної родини перетворилася на нуклеарну.

Під 1793 роком ієреєм на парафії значиться Михайло Якович Ждановський, родина котрого включає дружину й двох дітей, тобто є нуклеарною. Прикметно, що Микита Михайловський знову записаний дячком, а його родина проживає в окремому дворі. Уляна Семенівна, вочевидь, удруге вийшла заміж за губернського реєстратора Максима Посуху⁵. Таким чином, відзначаємо суттєву трансформацію родинної структури, що з простої перетворюється в мультифокальну, потім у розширену й наостанок повертається до початкового нуклеарного типу.

Для з'ясування питання про те, священицькі родини якого типу були найпоширенішими в протопопії, ми використовуємо дані зі сповідних розписів за 1758, 1768, 1775, 1782 і 1793 роки. Інформацію узагальнимо у вигляді таблиці 19.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 255. Арк.1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 544. Арк.1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 577. Арк.21.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 857. Арк.1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1135. Арк.50.

Таблиця 19
Структура ієрейських сімей

Типи родин	1758 р. р.	1768 р.	1775 р.	1782 р.	1793 р.
самотні особи	1	3	3	2	1
без структури	–	–	–	–	–
нуклеарні	18	46	39	42	36
розширені	6	7	8	5	9
мультифокальні	5	11	13	15	15
Кількість родин	30	67	63	64	61

Таким чином, безструктурних ієрейських сімей нами не виявлено. Як випливає з таблиці, в Пирятинській протопопії переважали родини нуклеарного типу. В 1758 році їх було 60%, 1768 – 68,7%, 1775 – 61,9%, 1782 – 65,6%, 1793 – 59%. Загалом, із 285 досліджених родин сто вісімдесят одна, тобто 63,5% була нуклеарною. Друге місце посідали мультифокальні за своєю структурою сім'ї. В 1758 році їх було 16,7%, 1768 – 16,4%, 1775 – 20,6%, 1782 – 23,4%, 1793 – 24,6%. Всього п'ятдесят дев'ять сімей, а це 20,7%, були мультифокальними.

Третю позицію займали родини розширеного типу. В 1758 році їх було 20%, 1768 – 10,4%, 1775 – 12,7%, 1782 – 7,9%, 1793 – 14,8%. Ми нарахували тридцять п'ять таких сімей, що становить 12,3% від загальної кількості.

Найменша за чисельністю – група родин самотніх осіб. У 1758 році таких було 3,3%, 1768 – 4,5%, 1775 – 4,8%, 1782 – 3,1%, 1793 – 1,6%. Назагал, лише десять сімей (3,5%) можемо віднести до цього типу родинних структур. Інші дослідники теж відзначають невелику кількість родин самотніх осіб у сільському соціумі Гетьманщини. На думку Юрія Волошина, частка таких родин не перевищувала 0,3% і їх слід розглядати як своєрідну соціальну девіацію для традиційного ранньомодерного суспільства Гетьманщини¹. Він же підрахував, що станом на 1758 рік у Пирятинській протопопії були лише 10% родин такого типу².

¹Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 303.

²Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 209.

Отримані нами результати відрізняються від показників, представлених у дослідженні Олександра Сакала. Він, проаналізувавши за класифікацією Пітера Ласлетта сім'ї сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття, дійшов висновку, що 67,9% з них – були мультифокальні, 9,9% – розширені і 22,2% нуклеарні. Таким чином, дослідник констатував перевагу сімей складного типу в цій соціальній групі¹.

Олена Бороденко також відзначає домінування мультифокального типу родинних структур у Полтавському полку. Вона наводить такі показники: мультифокальні домогосподарства – 54,7%, нуклеарні – 22,2%, розширені – 10,7%, одинаки – 0,1%².

Розбіжність у висновках, на нашу думку, викликана тим, що науковець досліджував саме структуру домогосподарства й включив у підрахунки не лише священнослужителів, а й церковнослужителів. Як показано нами в попередньому підрозділі, домогосподарство складалося не тільки з кровних родичів, а й інших осіб, які належали до двору, проте не пов'язані з ієреєм родинно. Це були слуги, дворові люди, церковнослужителі, котрі мали власні сім'ї тощо. Тож їхній підрахунок автоматично збільшує шанси отримати в кінцевому результаті перевагу складного типу родин.

Більшість науковців, аналізуючи соціальні процеси XVIII століття, схильні ототожнювати поняття домогосподарство й родина, проте ми вважаємо, що між ними не можна ставити знак рівності. Звичайно, домогосподарство й родину поєднує багато спільного. Наприклад, спільне проживання та колективна життєдіяльність, виражена в сумісному веденні господарства і сукупному бюджеті, тобто матеріальна складова. Втім, родина передбачає й інтимний та духовний зв'язок, заснований на кровній спорідненості, чого, природно, між мешканцями домогосподарства не спостерігаємо.

Попри дискусивність питання щодо співвідношення понять родина й домогосподарство, вважаємо, що суттєвих протиріч між обома вищенаведеними результатами немає. Коли мова йде про

¹ Сакало А. Е. Типология и структура семей сельского духовенства Лубенского полка во второй половине XVIII века. *Историческая Демография. Научный журнал*. Сыктывкар, 2015. № 1 (15). С. 7.

²Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Держ. ВНЗ «Запоріж. нац. ун-т». Запоріжжя, 2014. С. 111.

домогосподарства, то, звичайно, більшість із них належатимуть до складного типу, а от щодо родин, у вузькому значенні цього терміна, такого результату не буде. Коли розмежувати ці поняття, то великий відсоток родинних структур нуклеарного типу відзначають й інші науковці, наприклад, Юрій Волошин.

Дослідник, проаналізувавши структуру родин духовенства з шести українських сіл, відзначив, що 61,5% з них були нуклеарними, а 15,4% – розширеними, по місту Полтава до цього типу належало 42,2% сімей. Історик зауважив чималу кількість родин нуклеарного типу серед міських жителів Гетьманщини – 64,8%, відзначивши водночас, що серед сільських козацьких і посполитих сімей більшість становили мультифокальні, частка яких 51,3% та 54% відповідно¹.

Він же відзначає, що нуклеарні за структурою родини у Пирятинській протопопії становили 43,2%, мультифокальних же було – 40,2%². Таким чином, наші підрахунки родинних структур ієрейських сімей відповідають загальній тенденції, притаманній родинним структурам мешканців протопопії.

Велике значення для розуміння родинних структур має поколінний аналіз сім'ї. Він безпосередньо пов'язаний із структурою і типологією родини, адже чим менше поколінь входить до її складу, тим простішою є структура та більша ймовірність її приналежності до сімей нуклеарного (простого) типу. Й, навпаки, багатопоколінні сім'ї найчастіше мають складну структуру та відносяться до родин мультифокального (складного) типу. В цьому дослідженні термін «покоління» ми використовуємо в значенні показника ступеня в лінії спорідненості між родичами по прямій лінії на зразок такого ланцюжка: дід – батько – син – онук³.

Як і в попередніх випадках, інформацію зі сповідних розписів узагальнимо у вигляді таблиці 20. До однопоколінних нами віднесені родини, де проживають представники лише одного покоління, тобто самотні вдівці або ж бездітна подружня пара. Двопоколінні представлені

¹Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 288, 292, 299.

²Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С.209.

³Демографический понятийный словарь/ под ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. С. 214.

родинами, в яких зафіксовані батьки й діти, трипоколінні відображають поколінний зв'язок на кшталт дід, батько, внуки, чотирипоколінні підраховані за формулою: прадіди, діди, батьки й діти.

Таблиця 20

Поколінний склад ієрейських сімей

Кількість поколінь	1758 р.	1768 р.	1775 р.	1782 р.	1793 р.
однопоколінні родини	1	3	3	4	2
двопоколінні родини	20	46	41	43	39
трипоколінні родини	9	18	19	17	20
чотирипоколінні родини	-	-	-	-	-
Кількість родин	30	67	63	64	61

Таким чином, чотирипоколінних ієрейських сімей у репрезентативній вибірці нами не виявлено. Як випливає з таблиці, впротопопії переважають двопоколінні родини. В 1758 році їх було 66,7%, 1768 – 68,7%, 1775 – 65,1%, 1782 – 67,1%, 1793 – 63,9%. Друге місце посіли трипоколінні сім'ї. В 1758 році їх було 30%, 1768 – 26,9%, 1775 – 30,2%, 1782 – 26,2%, 1793 – 32,9%. Найменшою є частка однопоколінних родин. У 1758 році таких було 3,3%, 1768 – 4,4%, 1775 – 4,7%, 1782 – 6,3%, 1793 – 3,2%.

Загалом, із 285 представлених у таблиці родин сто вісімдесят дев'ять (66,3%) були двопоколінними, вісімдесят три (29,1%) – трипоколінними й тринадцять (4,6%) – однопоколінними. Такі результати демонструють схожість кількісних показників двопоколінних родин і сімей нуклеарного типу в протопопії. Це підтверджує тезу про те, що чим менше поколінь, тим простіша структура родини. Олександр Сакало теж відзначає домінування дво- та трипоколінних сімей у родинах духовенства Лубенського полку¹.

Отож, більш ніж половина священницьких сімей складалися з батьків і дітей. Таку ситуацію пояснюємо доволі пізнім віком одруження панотців

¹ Сакало А. Е. Типология и структура семей сельского духовенства Лубенского полка во второй половине XVIII века. *Историческая Демография. Научный журнал.* 2015. № 1(15). С. 4.

протопопії. Як зазначалося вище, священники одружувалися в 27–28 років. Коли так чинили й сини парохів, то на час їхнього одруження священникові могло бути вже за п'ятдесят. Якщо при цьому враховувати ще й те, що 53,6%, священників протопопії померли, не доживши до 60-ти років, стає зрозуміло, що половина панотців так і не побачили внуків або ж померли, коли ті були ще зовсім маленькими. За нашими спостереженнями, з 233 священників протопопії лише двоє – Григорій Павлів із села Городвасильків та Яків Зубков з Усівки дочекалися правнуків.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– жодного неодруженого чи розлученого панотця в протопопії не виявлено. Відсоток одружених ієреїв найбільший і коливається в діапазоні від 76 до 83%. Священників удівців було від 17 до 24%, що загалом істотно більше ніж у інших соціальних групах Гетьманщини. Така ситуація продиктована, насамперед, неухильним виконанням ієреями канонічних вимог щодо шлюбу;

– 14% священників протопопії одружилися у віці до 25 років, 56% – у віковому діапазоні 26–30 років і 30% – уклали шлюб після 30 років. Такий вік є вищим за середній вік вступу в перший шлюб характерний для чоловічого населення протопопії. Головну причину пізнього пошлюблення вбачаємо передовсім у специфіці «працевлаштування» і «професійних» вимогах щодо пресвітерів;

– усі священники були старшими за своїх дружин або ж їх ровесниками. У середньому ієреї були старшими за своїх дружин на 8,2 роки, що відрізняється від картини, характерної для сільських родин Гетьманщини і Пирятинської протопопії, в якій переважали шлюби з різницею у віці від 0 до 5 років. Основна причина такого явища полягала в пізньому віці одруження та відносній вузькості шлюбного ринку для представників цієї соціальної групи;

– середня чисельність ієрейської сім'ї в протопопії склала 4,7 осіб. Особи чоловічої статі переважали, їх було 55,6%, а жінок – 44,4%. Така ситуація типова для сільського соціуму Гетьманщини, але відрізняється від статевого співвідношення в міських родинах;

– в середньому у священницьких родинах Пирятинської протопопії в досліджуваній період частка дітей становила 55,5%, осіб працездатного віку – 43%, а літніх людей – 1,5%. Отримані результати цілком узгоджуються з аналогічними показниками щодо родин інших соціальних груп протопопії;

– серед священницьких сімей переважали родини нуклеарного типу – 63,5%, друге місце посідали мультифокальні – 20,7%, третю позицію займали родини розширеного типу – 12,3%, родини самотніх осіб становили – 3,5%. Безструктурних ієрейських сімей ми не виявили. Такі дані суголосні показникам з інших соціальних груп цієї ж протопопії;

– поміж священницьких родин протопопії 66,3% були двопоколінними, 29,1% – трипоколінними й 4,6% – однопоколінними. Отож, більш ніж половина священницьких сімей складалася з батьків і дітей. Такі показники цілком укладаються в картину змальовану іншими дослідниками щодо поколінневої структури сімей Гетьманщини.

Сім'ї парафіяльних священників: родинні взаємини

Репродуктивна поведінка парохів. Аналізуючи стосунки в родині, необхідно пам'ятати, що сім'я в ранньомодерному соціумі розглядалася як єдина законна можливість реалізації природної, сексуальної потреби людини, остаточна мета якої – народження дитини. Християнські норми спонукали чоловіка до продовження роду. Досить згадати хоча б хрестоматійні рядки зі Святого Письма: «Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодівайте нею» (Буття 1:28).

Розмірковуючи про головні чесноти християнської родини, котрі походять від таїнства шлюбу, відомий інтелектуал Інокентій Гізель писав: «Перше – це дітонародження, щоб рід людський на славу Божу законно множився у благословенному народженні і благословенному вихованні, щоб і кожен з подружжя побожних батьків спасся дітонародженням...»¹. Таким чином, продовження роду – одна з найважливіших складових сімейного життя в досліджуваній період.

На думку науковців, репродукційна функція родини у XVIII столітті відповідала режимові природної плідності, який був показовою прикметою ранньомодерного суспільства. Сімейне життя не передбачало контролю за процесом розмноження у вигляді свідомих дій щодо запобігання вагітності. Тож, за таких обставин кількість дітей залежала виключно від фізіологічної потенції подружжя.

Щоправда, наразі цю тезу піддають сумнівам, ряд учених стверджує, що контрацептивні засоби не лише були відомими, а й використовувалися

¹ Гізель І. Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богові людину. *Гізель І. Вибрані твори в 3-х томах.* Т. І. Київ–Львів: Свічадо. 2012. С. 164.

людьми того часу¹. І все ж, наявний у нашому розпорядженні документальний матеріал не підтверджує їх застосування священиками Пирятинської протопопії чи їхніми дружинами.

Звичайно, сексуальні можливості – річ індивідуальна. Утім, відомий демограф Християн Паллі вважав, що впродовж XVII–XVIII століття жінка, яка виходила заміж у 19 років, до менопаузи, тобто до 50 років, народжувала в середньому 8–9 дітей². За підрахунками французьких демографів, жінки, яких віддали заміж у віці 20–24 років, зазвичай народжували 7–8 дітей, а тривалість інтимних стосунків у родині не перевищувала 20 років³.

Низка учених зауважує, що здатність до зачаття та народження залежить не лише від віку жінки чи чоловіка, а й від тривалості подружнього життя. За умови незастосування контрацептивних засобів подружжям вагомим фактором, що впливає на цей процес, є так звана міжгенетична пауза. Цим терміном означають інтервал який переживає жінка між пологами. Як правило, її пов'язують із часом вигодування дитини грудним молоком, протягом якого знижується ймовірність нової вагітності. Зауважимо: багато лікарів-гінекологів не поділяють цю думку.

Розглядаючи демографічні показники, характерні для ранньомодерної європейської родини, польський дослідник Анджей Вичанський підкреслював, що хибно було б вважати буцімто діти народжувалися тоді щорічно. За його підрахунками, перша дитина з'являлася зазвичай через рік після укладання шлюбу, поява ж наступних нащадків відбувалася з більшими інтервалами. Так, друга дитина з'являлася через 21 місяць після першої, третя – через 24 місяці після другої, четверта – через 25 місяців після третьої, у подальшому перерва зростала до 36 місяців, а перед останніми пологами доходила до 4 років⁴. Ці підрахунки апелюють до думки про значний вплив міжгенетичної паузи на репродуктивні процеси в родині.

¹Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: DiG, 2009. S. 342.

²Паллі Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР*. Сб. статей / под. ред. А. Г. Вишневого. Москва: Статистика, 1977. С. 218.

³Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 123.

⁴Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku. Europa i świat w początkach epoki nowożytnej / red. A. Mączak. Część I. Warszawa, 1991. S. 16.

За таких обставин число народжень було тим більшим, чим довше тривало подружнє життя, а час існування шлюбу ставав головним фактором, який визначав кількість дітей у родині. На думку Станіслава Боровського, число потомства в разі максимального тривання подружнього життя наближалось до граничної плідності та становило 12 народжень на одну матір. Якщо шлюб тривав 12 років, то подружжя в середньому мало шестеро дітей, а зв'язки, що тривали до 5 років, увінчувалися народженням не більше трьох дітей¹.

Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що визначення віку батьків на час народження першої й останньої дитини та з'ясування частоти народження дітей може слугувати показником інтимних стосунків у сім'ях ієреїв Пирятинської протопопії. Зрозуміло, головним джерелом, де зафіксовано факт народження дитини, є метричні книги. Утім, як зазначали попередньо, стан їхньої збереженості по протопопії поганий. Отож, обрахунок означених вище показників ми провели на основі даних, узятих із сповідних розписів. Логіку наших підрахунків продемонструємо на прикладі священницьких родин села Яцини.

Так, відповідно до даних сповідного розпису 1758 року священникові Ісаю Савичові виповнилося 82 роки. Його діти мали такий вік: Лук'ян – 50, Іван – 34, Павло – 25, Федір – 20, Кирило – 18, Олексій – 16 років². Віднявши від року складання розпису вік його фігурантів, отримуємо дати народження кожного з них. Отож, Ісає Савич народився у 1676, Лук'ян – у 1708, Іван – у 1724, Павло – у 1733, Федір – у 1738, Кирило – у 1740, Олексій – у 1742 роках.

Визначивши різницю між датами народження дітей та батька, встановимо, вік останнього на час появи нащадків. За нашими обчисленнями, на момент народження старшого з синів Ісає Савич мав 32, а наймолодшого Олексія – 66 років.

Двоє синів Ісаї Савича – Лук'ян і Павло продовжили батькову справу та душпастирствували в цій же парафії. Згідно з тим же сповідним розписом 1758 року вік дітей отця Лук'яна такий: Яків – 18, Данило – 16, Омелько – 13, Кирило – 8, Іван – 6, Марфа – 4 роки³.

Наступний сповідний розпис, що зберігся по цій парафії, датований 1768 роком. Він фіксує число дітей у Лук'яна і містить запис про його

¹Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 124.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 1.

вдівство¹. Тож, виконавши арифметичні дії, тотожні описаним вище, ми дізналися, що на момент з'яви на світ Якова священику Лук'янові Ісаєву виповнилося 32 роки, а Марфа народилася коли йому було сорок шість.

Його брат Павло Ісаєвич згідно з розписом 1768 року мав двох дітей: трирічного Захара й однорічну Ганну². У розписі 1772 року Ганни вже немає, певно вона померла, проте записаний однорічний син – Михайло³. Розпис 1775 року фіксує в отця Павла трьох нащадків: дев'ятирічного Захара, трирічного Михайла та однорічну Марину⁴.

Десятого січня 1779 року до Пирятинського духовного правління надходить рапорт від Лук'яна Ісаєва, у якому повідомлялося про смерть його брата Павла та зазначалося, що по ньому лишилося двоє дітей – Захар і Михайло⁵. Тож вважаємо, що Павлові було 32, коли народився Захар, а на час народження Марини священикові набіг 41 рік.

У квітні 1780 року новим ієреєм на парафії став Федір Григорович Миргородський, який у січні цього ж року взяв за дружину дочку отця Лук'яна⁶. У розписі 1782 року зазначено, що дітей у тридцятидворічного Федора та двадцятидев'ятирічної Марфи немає⁷. Згідно з даними сповідного розпису 1790 року священику Федорові Миргородському виповнилося 40 років. Його діти мали такий вік: Марко – 8, Марфа – 6, Варвара – 4, Василь – 2 роки⁸.

Відомість про кількість церков і священнослужителів 1792 року містить інформацію про смерть отця Федора⁹. Таким чином, під час народження первістка Федорові Миргородському було 32, а найменший Василь з'явився на світ, коли батькові виповнилося 38 років.

Щоб мати змогу узагальнити за описаною вище методикою підрахуємо батьківський вік іще 21 пароха. Результати представимо у вигляді таблиці 21. Таким чином отримаємо дані про репродуктивний вік 25 священиків, що становить понад 10% від досліджених нами ієреїв протопопії й слугує достатньою репрезентаційною вибіркою.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 9.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 445. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 2.

⁷ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 27.

⁸ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1044. Арк. 36.

⁹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1106. Арк. 4.

Таблиця 21

Репродуктивний вік парохів

№ з/п	Іменування пароха	Вік на час народження першої дитини	Вік на час народження останньої дитини
1.	Андрій Григорович Святогора	28	34
2.	Андрій Костецький	34	57
3.	Артем Васильович Піскуновський	24	45
4.	Василь Іваницький	33	46
5.	Григорій Якович Зубков	26	39
6.	Іван Миколайович Фальковський	30	41
7.	Ісая Савич	32	66
8.	Леонтій Михайлович Михайловський	37	46
9.	Лук'ян Ісаєвич	32	47
10.	Максим Григорович Сергієнко	25	48
11.	Павло Ісаєв	32	41
12.	Павло Петраковський	28	52
13.	Петро Ненадський	31	47
14.	Петро Прокопович Мельник	29	47
15.	Роман Стефанович Ковальський	24	46
16.	Самійло Іванович Бутовський	29	41
17.	Сидір Марков	24	43
18.	Трохим Іванович Яцевич	32	51
19.	Федір Григорович Миргородський	32	38
20.	Федір Данилов	27	44
21.	Федір Павлович Петраковський	28	39
22.	Яків Андрійович Маценко-Петраковський	32	43
23.	Яків Васильович Зубков	29	50
24.	Яків Данилов	30	45
25.	Яків Матвіїв	23	40
Середні показники		29,1	45,4

Як впливає з таблиці, на час народження першої дитини священикам протопопії в середньому виповнювалося 29 років. Цей показник цілком узгоджується з обрахованим нами в попередньому підрозділі шлюбним віком який становив 27–28 років. Такі результати підтверджують тезу дослідників про те, що перша дитина в ранньомодерній родині з'являлася переважно через рік після шлюбу.

В останнє панотці протопопії ставали батьками у 45–46 років. Цей вік уповні корелюються з обрахованою нами тривалістю життя парохів

протопопії. Нагадаємо, що близько 35% священників протопопії померли не доживши до п'ятдесяти, а понад 53%, – до шістдесяти років. Також причиною припинення появи дітей міг бути не лише вік батька, який безпосередньо впливав на його репродуктивні можливості, а й вік матері.

Переважній більшості паніматок на час появи останньої дитини перевалило за тридцять п'ять років, що значно зменшувало їхні шанси завагітніти, особливо з огляду на високу частоту народжень у попередні роки. За нашими підрахунками дружини ієреїв у Пирятинській протопопії народжували в середньому раз на два – три роки¹. Отож, у віковому проміжку 20–35 років жінка могла народити 5–7 дітей.

Опираючись на зазначені в таблиці дані, стверджуємо, що середні показники репродуктивного віку, а отже й тривалість інтимного життя священників у протопопії становила 16–17 років. Найдовшим – тридцять чотири роки – воно виявилось в уже згаданого нами пароха Ісаї Савича з села Яцини. Найкоротшим – шість років – у священника з тої ж парафії Федора Миргородського та попа з села Савинці Андрія Святогори. В обох випадках причиною стала рання смерть батюшок. Зокрема, піп Андрій помер у 35 років².

Відзначимо: досліджень, присвячених тривалості дітородного віку подружжя та шлюбу на теренах Гетьманщини. украй мало. Наприклад, Юрій Волошин обрахував, що в малоросійських слободах Стародубського полку найбільшу частку (20,6 %) склали подружні пари, тривалість репродуктивного віку яких становила 15–19 років³. Він же, обрахувавши коефіцієнт народжуваності поміж мешканців Пирятинської протопопії, доходить висновку, що жінки тут народжували за життя до 8 дітей⁴. Деякі менші показники, отримані нами, пояснюємо більш пізнім віком укладання шлюбу парохами протопопії.

За підрахунками В'ячеслава Кручиненка у селах Миргородського полку 73,2 % шлюбів тривали від 5 до 19 років; із них: 22,7 % склали

¹ Дмитренко В. А. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії. *Краєзнавство*. 2009. №3–4. С. 202–207.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 26.

³ Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. С. 203.

⁴ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 283.

шлюби тривалістю 5–9 років, 24,2 % тривалістю 10–14 років і 26,3 % союзи протяжністю 15–19 років¹.

Принадно зауважимо: у статті В. Кручиненка мова йде про тривалість шлюбу. На наш погляд, це не зовсім правильно, бо система запропонованих ним розрахунків реконструює саме тривалість репродуктивного віку подружньої пари, адже припинення здатності народжувати дітей не позначає закінчення шлюбу як такого. Тож заявлені дослідником показники є маркером не так тривалості шлюбного союзу, як означенням часу можливості зачати та народити потомство. Саме в такому сенсі ми й використали представлені в його роботі показники.

Отримані нами цифри перегукуються з даними цих науковців і дозволяють стверджувати: репродуктивна поведінка панотців Пирятинської протопопії майже не відрізнялася від прокреаційної позиції їхньої пастви. До того ж відзначимо, що вони близькі до підрахунків Цезаря Кукльо, згідно з якими у Варшаві XVIII століття переважали пари, котрі народжували дітей упродовж 15–20 років².

Отож, можемо говорити про загальну схожість цього показника серед населення Центральної та Східної Європи. Усвідомлюємо, що застосована нами методика підрахунку недосконала, бо відсутність щорічного ряду сповідних розписів і помилки в записах залишають місце для дискусій щодо реальної кількості дітей у родині, частоту їхньої появи на світ та вікові показники батьків на час народження останньої дитини. Отже окреслена тема потребує подальших розвідок й уточнень.

Стосунки в родинах ієреїв. Передовсім наголосимо, що питанням ідеальних/бажаних взаємовідносин у родині приділено чимало місця в християнських канонічних писаннях. Досить пригадати бодай рядки з послання апостола Павла, у яких подана модель шлюбних стосунків чоловіка та жінки: «Жінки, коріться своїм чоловікам, як Господові, бо чоловік є голова жінки, як і Христос глава Церкви, і Він же Спаситель тіла. Але як Церква підкоряється Христу, так і жінки своїм чоловікам у всьому. Чоловіки, любіть своїх жінок, як і Христос полюбив Церкву і віддав Себе за неї, щоб освятити її, очистивши водяною купіллю через слово; щоб поставити її перед собою славною Церквою, яка не має плями, чи пороку,

¹Кручиненко В. В.Тривалість шлюбів у миргородському полку XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2018. № 3–4. С. 96.

² Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: DiG, 2009. S. 285.

чи чогось подібного, але щоб вона була свята і непорочна. Так повинні чоловіки любити своїх жінок, як свої тіла: хто любить свою жінку, любить самого себе. Бо ніхто ніколи не мав ненависті до своєї плоті, а годує і гріє її, як і Господь Церкву, бо ми члени тіла Його, від плоті Його і від костей Його. Тому залишить чоловік батька свого і матір свою і пристане до жінки своєї, і будуть двоє одна плоть. Тайна ця велика; я говорю відносно Христа і Церкви. Отже, кожен з вас нехай любить свою жінку, як самого себе; а жінка нехай боїться свого чоловіка» (Послання до Єфесян 5: 22–33).

Там же віднаходимо й настанову дітям: «Шануй батька свого і матір – це перша заповідь з обітницею: щоб тобі добре було і щоб ти на землі був довголітнім» (Послання до Єфесян 6:2-3). Цей припис – рефрен п'ятої заповіді Божої; він неодноразово повторюється в Біблії.

До теми сімейних взаємин зверталися й представники київської духовної еліти. Зокрема, Інокентій Гізель закликав чоловіка та дружину жити мирно, в повазі й любові, не зраджувати, не принижувати, не ображати й не бити одне одного. Подружжя мало разом господарювати, не відмовляти один одному у виконанні подружнього обов'язку, але й не вимагати його виконання насильно, народжувати дітей, виховувати та забезпечувати їх.

Автор трактату «Мир з Богом чоловіку...» детально прописує права, заборони й обов'язки членів родини. Так, чоловікові належало наполегливо трудитися для забезпечення потреб сім'ї. Він не мав права знущатися над жінкою, але водночас мусив виховувати її, несучи відповідальність за її поведінку. Дружині ж належало в усьому допомагати мужеві. Вона не повинна була керувати чоловіком, сперечатися з ним, а також витратити майно родини без його дозволу.

Батьківський обов'язок передбачав виховувати в дитини християнські чесноти, повагу до людей, працьовитість, контролювати її поведінку, навчати певному ремеслу. Водночас Інокентій Гізель підкреслював, що, наставляючи дітей, батьки не повинні надмірно втручатися в їхнє життя. Діти ж, зі свого боку, зобов'язані слухатися й поважати батьків, а коли ті постарішають чи занедужають, лікувати та утримувати їх до смерті¹.

Зрозуміло, що представлені вище думки щодо зразкових родинних взаємин належать до площини «високої» чи то пак краще сказати

¹Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ–Львів: Свічадо, 2012. С. 175–176.

«книжної» культури, коло носіїв і споживачів котрої в досліджуваний період було досить обмеженим.

У зв'язку з цим постає закономірне питання: чи знали ці твори, а отже й ідеї висловлені в них, фігуранти нашого дослідження? Представлена в другому розділі інформація щодо рівня освіченості священників протопопії дозволяє сумніватися в тому, що панотці в перерві між душпастирськими трудами і роботою в господарстві читали твори Інокентія Гізеля чи писання ще когось з церковних інтелектуалів київського кола.

І все ж, відзначимо, що маємо справу з освіченими людьми, які до того ж, як ми показали це раніше, переважно навчалися в «Київських Атенах». Отож, ми не виключаємо їхнього, бодай фрагментарного, на рівні усної традиції знайомства з поглядами могилянських професорів на родинні взаємини.

Крім того, як уже акцентували вище, питання стосунків у родині розглянуто й в основоположній християнській літературі – книгах Нового Заповіту. Священники, у силу своїх «професійних» обов'язків, знали їхній зміст. Значить, панотці, нехай побіжно, були обізнані з канонічними приписами щодо бажаних правил і норм поведінки у християнських родинах. Інша річ, наскільки вони дотримувалися цих приписів в особистому житті.

Водночас відзначаємо побутування народної традиції, яка теж виробила певну систему поглядів на сімейне життя. Ставлення до жінки в популярній культурі двояке; з одного боку, вона причина гріхопадіння й людських нещасть, а з іншого, мати, яка приводить у цей світ дітей. Отож, як пише Климентій Зіновійв:

Тєды кгды (б) хто рє(к), створи(л) Бгъ на згибє(л) роду
лю(д)скому жєны: но нѢ(ст), лє(ч) для чиста плоду¹.

У будь-якому випадку жінку вважали особою, котра поступається чоловікові розумовими здібностями, а отже за божими настановами має перебувати в його підпорядкуванні. У такій системі координат на чоловіка покладається обов'язок її виховувати:

Многіє убо то(г)даа прє(з) жєнь погибоша
мужіє: что себє и(м) в(ъ) ѡбла(ст) дадоша.

Щасливъ то(и) хто жєнѢ зло(и) сА не подаваєть:

¹Климентій Зіновійв Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. С. 98.

и що я(к) бѣстїи по рѣбра(х) чáсто даваѣтъ.
Будѣ(т) таковы(и) то(л)ко, мѣ(т) вѣ(р)хъ на(д) жѣною:
на(д) злою тварїю и нá збы(т) проклятою¹.

Цитований вірш – гарна ілюстрація того, що таке виховання могло супроводжуватися й побиттям, у чому члени тодішнього соціуму не бачили чогось надзвичайного. Низка сучасних дослідників у своїх розвідках переконливо доводить: насильство – звичне явище в ранньомодерних родинах².

У той же час народна традиція застерігає від надмірності, бо фізичне насилля не мусило переступати певної межі та призводити до смерті дружини чи когось із членів сім'ї:

Не токмо бо грѣхъ ѿ(т)ца и мѣ(р) убити:
але и жону, із(ъ) ки(м) прися(г) вѣкъ ко(н)чити.
Прето (ж) і жонь своихъ убиват(ъ) не дѣ(р)за(и)те:
але на су(д) бжи(и) всѣ собѣ памята(и)те³.

Тож відзначаємо виразний когнітивний дисонанс у розумінні засад подружнього життя, зафіксований у «книжній» і популярній культурі. Та якщо рівень засвоєння панотцями норм високої культури викликає певні застереження, то з уявленнями власної пастви щодо норм сімейного проживання батюшки, які виростили, виховувалися й жили серед неї, напевне, були добре знайомі.

Безперечно, головними джерелами, які відображають родинні взаємини, уважаємо документи особового походження. До них належать: епістолярій, щоденники, спогади тощо. Жодного такого документа, створеного священиками протопопії, ми не виявили. Тому чи не єдиним інформатором у цій царині виступають матеріали судових справ, що їх розглядали церковні установи. Зрозуміло, торкаються вони передовсім девіантної, насильницької сторони родинного життя. Тож відповідно і фіксують почуття, події, ситуації, пов'язані з не найкращими проявами людських взаємин.

¹Климентій Зіновійв Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. С. 105.

²The Dark Side of Families: Current Family Violence Research. Beverly Hills, 1983. 384 pp.; Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 243–264.

³Климентій Зіновійв Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. С. 70.

Огляд фондів Пирятинського духовного правління (консисторії), що знаходяться в Державному архіві Полтавської області, дозволив виявити 21 справу, які фіксують конфлікти всередині ієрейських родин. Усвідомлюємо, що представлені документи є лише верхівкою айсберга та не вичерпують усіх конфліктних моментів, котрі виникали упродовж сімейного життя подружжя. Водночас, вони презентують основні суперечності, довкола яких розгорталосся родинні протистояння.

Наявність такого виду документів особливо важлива з огляду на те, що родинне життя традиційно належить до потаємних сфер і не виноситься на публіку. Загальна тенденція доби – намагання залагодити суперечки в колі родини, без публічного розголосу. На це опосередковано вказує той факт, що в переважній більшості випадків, які ми простежили, конфлікти завершилися примиренням сторін. Отож і члени духовного правління, покликані розв'язати суперечки, очевидно, сприймали їх як внутрішні сімейні справи які найкраще залагодити миром, віддзеркалюючи тим самим думку суспільства в цьому питанні.

Перегляд означених вище документів дозволив з'ясувати, що в них згадано 17 священників. Отож, понад 7% ієреїв протопопії не змогли самотійно врегулювати сімейні чвари, і вони перейшли в публічну сферу, вилившись за межі родини.

Для з'ясування питання між ким і ким найчастіше відбувалися конфлікти в родинах ієреїв дані про фігурантів узагальнимо в таблиці 22, відсоткові значення в якій заокруглимо.

Таблиця 22

Сторони учасники конфлікту в родинах священників

№	Учасники конфлікту	Кількість справ	%
1.	чоловік vs дружина	2	10
2.	син vs мати	3	14
3.	син vs батько	3	14
4.	брат vs брат	3	14
5.	зять vs тесть	3	14
6.	зять vs теща	7	34
Сукупно		21	100

Таким чином, найбільший відсоток склали конфлікти, головні учасники яких – зять-священик і теща. Найменше, усього дві справи, які до того ж стосуються одного й того ж випадку, становлять конфлікти де

центральною дійовими особами виступають чоловік-ієрей та його дружина. Кількість справ, де відзначені інші члени родини, розподілилися порівно.

Здавалося б, такий результат виразно ілюструє добре відображену в бурлескному фольклорі взаємну «любов» зятя та тещі. Втім, згаданий вище конфлікт між чоловіком і дружиною виявився найтяжчим за своїми наслідками, адже потягнув за собою вбивство жінки.

Фігурантом справи став ієрей Лук'ян Федоров із села Грабарівка. У своїх свідченнях він спочатку повідав, що ненароком штовхнув свою дружину, котра, зачепившись за поріг, упала в кімнаті. Звідки на її тілі з'явилися чисельні синці й від чого вона померла, священник нібито не знає. Таким чином панотець намагався представити подію як нещасний випадок. Однак, коли члени духовного правління зажадали від нього скласти «очисну» присягу, він відмовився.

Відзначимо, що інститут присяги широко застосовувався в тодішньому правосудді. Виголошена у судовій установі присяга прирівнювалася до повноцінної доказової бази і фактично замінювала процес розслідування та доведення. З її допомогою людина могла повністю виправдати себе. Поряд із підозрюваним мали присягати його родичі, колеги або сусіди тим самим підтверджуючи невинуватість звинувачуваного. Щоправда, присяга не застосовувалася за умов очевидності вчиненого¹.

Подальше розслідування, яке тривало з 19 березня 1792 до 6 вересня 1793 року, довело провину попа Лук'яна. Він був звинувачений у «непомірному побитті дружини своєї», котре викликало смерть останньої, і позбавлений сану².

Що ж являла собою ця родина? Лук'ян Федоров народився десь 1747-го року, походив із сім'ї духовенства; його батько служив у цій же парафії та був, вочевидь, єдиним сином у родині³. Про те де навчався Лук'ян, інформації немає. Досягнувши тридцяти років був висвячений на парафію й певний час служив там разом із батьком. Одружився у 1768 році, у двадцятиоднорічному віці. Його дружина Анастасія

¹Крупка О. В. Присяга у кримінальному праві та кримінальному процесі Київщини і Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 24. С. 7–12.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1116. Арк. 1–17.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

Микитівна на два роки молодша¹. Тож на момент описаних вище подій, а сталися вони в листопаді 1791 року, подружжя прожило разом двадцять три роки. Отцеві Лук'яну на той час було 44, а паніматці Анастасії 42 роки.

Відповісти на питання, що спричинило напруження між подружжям, на нашу думку, допоможе розгляд обставин, пов'язаних із кількістю дітей та часом їхньої появи в родині. Так, розпис 1789 року, складений самим Лук'яном Федоровим, фіксує в його сім'ї чотирьох дітлахів: дванадцятирічного Петра, десятирічну Феодосію, семирічну Агафію та дворічну Олену². Звідси випливає, що Петро народився 1777 року. Це підтверджують і дані сповідного розпису 1778 року, де в родині священника записаний однорічний син³.

Пара побралася ще в 1768 році, отже впродовж десяти років або ж зовсім не мала дітей, або ж немовлята помирали відразу після народження. У будь-якому випадку такий стан речей не сприяв нормальним родинним стосункам, адже, як показав у своєму дослідженні Ігор Сердюк, тогочасний соціум загалом не толерував бездітним парам, а винуватцем безплідності переважно проголошував жінку⁴.

Становище могло погіршуватися ще й тим, що мова йшла про сім'ю чинного та майбутнього пароха. У цьому випадку про розлучення, котре теоретично було можливим у разі бездітності одного з подружжя, не йшлося, а пересуди, можливо і кпини з боку жителів села, могли суттєво погіршити репутацію та завадити Лук'янові посісти батьківську парафію.

Коли ж діти в родині нарешті з'явилися, батька імовірно не задовольняла їхня стать. На думку дослідників, у ранньомодерному суспільстві хлопчики були більш бажаними, аніж дівчатка. Зокрема, такі стереотипи в народній культурі зауважує Микола Сумцов⁵, а Ірина Ворончук простежує ту ж тенденцію на прикладі шляхетських родин Волині⁶. Зрозуміло, що висловлені нами міркування – це лише припущення, втім, із огляду на роль, яку відігравав «дитячий» фактор при визначенні статусності особи в ранньомодерному суспільстві, вважаємо їх цілком вірогідними.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 989. Арк. 28.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 1.

⁴ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. С. 113–33.

⁵ Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*. 1889. №10. С. 29–30.

⁶ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 121–122.

За нашим переконанням, певний інтерес викликають мотиви поведінки осіб, опосередковано залучених до цього конфлікту. Показова позиція членів духовного правління, котрі навіть за наявності чисельних синців на тілі покійної все ж пропонують священникові скласти «очисну» присягу. Таким чином, апріорі вважають ієрея як чоловіка правим, а інцидент – нещасним випадком. Та й вислів у резолюції про «непомірне побиття» нашттовхує на думку, що побиття дружини без обтяжливих наслідків не сприймалося колегами отця Лук'яна як не гідне його сану. Це вкотре підтверджує думку, що ранньомодерний соціум допускав обмежене/дозоване фізичне насилля батька щодо дружини і дітей у родині. Просвітницькі ж ініціативи офіційної влади, покликані обмежити його, як і напучування церковних владик, вочевидь, слабо втілювалися в повсякденне родинне життя і світосприйняття.

Прикметно й те, що жоден із дітей ієрея не спробував запобігти насиллю батька над матір'ю; такий факт безумовно засвідчує домінування патріархального принципу в родині. Звертаємо увагу: на час, коли сталося вбивство найстаршому з дітей – Петрові було чотирнадцять років. Та й ненабагато молодші за нього Феодосія і Агафія цілком могли усвідомлювати, що відбувається.

Судячи із матеріалів справи, їх навіть не опитали; проте, члени правління потурбувалися про майбутнє Петра. У той час він обіймав посаду дячка, хоча, як зазначено в справі, «за малограмотністю до здійснення дячківських обов'язків зовсім непридатний»¹. І все ж, було прийнято рішення залишити Петра на цій посаді, вживши заходів, щоб він «у співі і читанні та інших справах, належних до посади майстерним був»². Доля ж його молодших сестер членів правління певно не цікавила.

Загальний огляд змісту справ дозволяє твердити: у семи з них причина протистояння – матеріальні чинники, у решти – чотирнадцять – неприязне ставлення рідних один до одного. Аналізуючи матеріальне підґрунтя конфліктів, виявили, що в двох випадках ішлося про розподіл спадку, а в інших суперечки точилися довкола прибутків від душпастирської діяльності.

Прикладом конфлікту, коли члени родини не поділили спадок називаємо протистояння між чорнухинською козачкою Феодосією Петраковською та її донькою Анастасією. Феодосія скаржилася, що,

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1116. Арк. 16.

² Там само. Арк. 16.

прийшовши до її двору, та самовільно забрала частину речей, нажитих нею спільно з покійним чоловіком. Активну участь у цьому «гвалтовному наїзді» взяв отець Кирило, чоловік Анастасії. Він не лише супроводжував дружину, а й перешкоджав Феодосії відстояти своє майно та допомагав виносити пожитки з помешкання¹. На заваді не стала й чимала відстань між населеними пунктами у яких мешкали Феодосія та її зять. Кирило трудився священником у селі Піски, від якого до Чорнух близько 24 км. Навіть роздільне проживання не запобігло конфлікту між родичами.

Як свідчать документи, спадщину ділили не лише зять із тещею. У 1794 році через неї в Пирятині сварилися вдова-попадя Марія Бойчевська з сином-священником Семеном Бойчевським². Цей конфлікт був тривалішим і супроводжувався вигнанням паніматки з хати, позаяк обоє його учасники проживали в одному містечку.

Узагальнюючи ситуації пов'язані з розподілом церковних прибутків поміж родичами відзначимо, що п'ять зафіксованих епізодів дають таку картину: суперечки батька й сина – 1, тещі й зятя – 2, тестя й зятя – 1, матері й сина – 1 випадок. Так, основу конфлікту священника Іллі Ольшанського з сином Пилипом складає небажання останнього віддавати частину прибутків на утримання вісімдесятип'ятилітнього батька³.

У протистоянні зятя та тестя спостерігаємо зворотній бік медалі: шістдесятивосьмирічний Федір Данилович не забажав поділитися прибутками із тридцятитрирічним Якимом Лук'яновичем⁴. Пікантності цій ситуації додає той факт, що буквально за два роки до цього отець Федір наважився конфліктувати з власницею села Анастасією Кохно через її небажання бачити Якіма священником у селі й таки домогся його рукопокладення⁵. Втім, вочевидь отець Федір уважав, що отримати помічника на парафію – це одна справа, а ділитися з ним прибутками – геть інша. Ймовірно, він гадав, що Яким і так зобов'язаний йому своєю кар'єрою, можливо, таким чином доводив, хто в приході головний, а може, просто привласнивши прибутки, прагнув «відбити» гроші, витрачені на поставлення зятя.

Протистояння зятя з тещею, як і сина з матір'ю, судячи із матеріалів справ, розгорталися вже після смерті чоловіків останніх. Наприклад,

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 1–7.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1200. Арк. 1–6.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1204. Арк. 1–4.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 1–5.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 1–4.

удова-попада Ганна Кодякова звинувачувала свого сина Трохима в небажанні передати їй 16 рублів, які ієрей зобов'язався щорічно виділяти на утримання матері та двох молодших братів із своїх прибутків. Скаргу, до речі, склав зять Ганни, що свідчить про залучення до протистояння й інших членів родини¹.

Конфлікт, що розгорівся в селі Мелехи, між Євдокією Доброгорською та її зятем-ієреєм Іваном Славянським, теж пов'язаний із звинуваченням батюшки в невиконанні взятих ним зобов'язань. У скарзі, складеній сином паніматки, зазначалося, що Євдокія особисто вмовила свого сина Івана поступитися правом рукопокладення на користь Славянського. Про це останній в присутності свідків у приміщенні духовного правління склав розписку. У ній він зобов'язувався передавати четверту частину своїх прибутків на утримання вдови-попаді. Протистояння супроводжувалося взаємними образами, застосуванням фізичної сили.

У матеріалах справи зазначено, що піп Іван, нібито вдершись до дому Євдокії, побив її та спробував відібрати розписку. Натомість батюшка звинувачував Євдокію в матірній лайці на свою адресу, а її сина – у самовільному дзвонінні в церковні дзвони та побитті його дружини². Чим завершилося протистояння, на жаль, невідомо. Скоріш за все конфлікт із відкритого переріс у «холодну війну», бо Іван Славянський продовжував трудитися на парафії, а Євдокія Доброгорська разом із сином так само мешкали в дворі панотця.

Аналіз конфліктів, спровокованих неприязню родичів, дозволив виявити таку картину: протистояння батька й сина – 2, тещі й зятя – 5, тестя й зятя – 2, матері й сина – 1, брата й брата – 3 епізоди. У таких протистояннях надзвичайно складно виокремити першопричини ворожнечі. Потерпіла сторона, як свідчать матеріали справ, зазвичай наголошує, що побиття чи образа відбувалися «без найменшої у тому моєї провини».

Очевидно, у низці випадків маємо справу з прихованим матеріальним підґрунтям негативного ставлення членів родини один до одного. Наприклад, у 1780 році священник села Митченки Леонтій Михайловський скаржився на свого брата Микиту через те, що той торгує «міцним вином». Ієрей стверджував: це заважає йому проводити

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 1–5.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 1–4.

богослужіння, бо деякі парафіяни «напившись вештаються біля церкви й різні перешкоди чинять й лаються». Крім того піп заявив про крадіжку в нього деяких церковних речей. Щоправда, відкрито брата в цьому не звинувачував, списуючи покражу на котрогось з п'яних прихожан¹. Зрозуміло, за таких обставин ієрей міг втрачати прибутки, адже навряд чи п'яні віряни поспішали б нести подаяння в церкву, а отже, й був незадоволений поведінкою брата.

І все ж однозначно стверджувати, що конфлікт спричинила лише турбота про моральність пастви або зниження прибутків ієрея через пияцтво парафіян не можна. У зверненні Леонтій підкреслює: Микита не належить до церковного притчу, але це не так, адже в сповідному розписі 1779 року, він значиться дячком у братовій церкві². Прикметно й те, що за два роки до описаних подій Микита сам подавав скаргу на Леонтія, звинувачуючи того в побитті його дружини³. І хоча справа закінчилася мировою угодою сторін, брати, як бачимо, не помирилися.

Певно, в основі неприязні, лежали не лише матеріальні, а й глибші особисті мотиви. Припускаємо, що брати могли конфліктувати на ґрунті спільної душпастирської діяльності, бо ж не випадково Леонтій прагне вивести брата з церковного кліру. Можливо, Микита, який був лише на рік молодшим за Леонтія, уважав себе більш достойним священницької посади, а може, навпаки піп був незадоволений тим, як дячок виконує свої обов'язки.

Відсутність дітей у сім'ї Микити, попри те, що одружився він набагато раніше за брата, теж, імовірно, породжувала сварки, посилюючи неприязнь, адже священник дітей мав⁴. Внаслідок конфлікту Микита таки позбувся дяківської посади. У розписі 1782 року його віднесено до розряду військових, а дячком значиться якийсь Яків Ягідка⁵. Лише в 1789 році, через три роки після смерті брата-священника, він знову обійме дяківську посаду. Дітей у нього так і не буде⁶.

Ту ж гаму чуттєвих причин протистояння в родині – від особистої до «професійної» можемо побачити й на інших прикладах. Спостерігаємо подібне в конфлікті між ієреєм Григорієм Ільницьким із села Білоусівка та

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 1–11.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 610. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 857. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 740. Арк. 43–44.

⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 996. Арк. 55.

його зятем-дяком Кирилом Тимофіївим. Дяк звернувся до духовного правління зі скаргою на батюшку, котрий нібито примушує свою дочку Марію покинути його.

За словами Кирила, священник обіцяв доньці 100 рублів, щоб та пішла в монастир або ж втекла від чоловіка, при цьому дорікаючи їй тим, що вона вийшла заміж без батьківського благословення¹. Важко сказати чим дяк так завинив перед ієреєм, адже пара щойно побралася. Припускаємо, що тесть та зять не зійшлися характерами, а може, панотець таким способом розчищав дорогу до дяківської посади своєму старшому синові Якову. Це ймовірно, бо на парафії вже було троє священників і четверо дячків, отож усі «хлібні» місця були занятимі².

Гостроти ситуації додає той факт, що піп Григорій сам був зятем і впродовж тривалого часу ділив парафію з тестем Григорієм Семеновим та ще одним його зятем Фомою Савицьким. Переживши їх обох, він таки дочекався рукопокладення свого сина Якова ієреєм у парафію через шість років після зазначених вище подій³.

Огляд окремих справ дозволяє твердити: діти часто переймали силову модель розв'язання конфліктних ситуацій від своїх батьків. На такі думки наштовхує ситуація, пов'язана зі згаданим вище ієреєм Кирилом Верещакою із села Піски. Як уже згадувалося, він у 1770 році, ділячи спадок із своєю тещею Феодосією Петраковською, не погребував силою.

Через двадцять три роки вже сам панотець став об'єктом насилля з боку сина Івана. Той, трудячись дяком у батьківській церкві, полюбляв «міцного вина споживать», а напившись, часто розпускав руки⁴. Отож, насилля в родині могло й не мати якихось конкретних причин, а бути узвичаєною практикою, котру діти сприймали підсвідомо, як норму поведінки і цілком прийнятний спосіб розв'язання проблем, а підрісши, втілювали в життя засвоєне в дитинстві.

Зрозуміло, що ми не окреслили всіх імовірних причин родинних негараздів, адже документи церковних установ, як і судові справи того часу, вкрай рідко відображають мотиви вчинків учасників конфліктів. Утім, наголосимо, що часто універсальним приводом до насилля між родичами було пияцтво.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 558. Арк. 1–3.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 538. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821. Арк. 8.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 538. Арк. 1.

Переглянувши означені вище справи констатуємо: у дванадцяти із них зафіксовано факти перебування однієї з сторін у стані алкогольного сп'яніння на момент вчинення протиправних дій. У відсотковому співвідношенні це понад 57% від загалу. Тож фактично кожен другий конфлікт у священницьких родинах протопопії відбувався, так би мовити, «на п'яну голову». Загалом, на поширеність зловживання алкоголем у ранньомодерному соціумі та на пияцтво як вагому причину родинних негараздів вказує чимало науковців¹.

Канонічне право повсякчас наголошує на неприпустимості священнику зловживати спиртним. Наприклад, сорок друге Апостольське правило оповіщає: «Єпископ, або пресвітер, або диякон, що має пристрасть до ігор чи пияцтва, або нехай припинить, або нехай буде позбавлений сану»². Церковна влада Київської митрополії боролася з пияцтвом з-поміж ієреїв Пирятинської протопопії.

Наприклад, священника Дем'яна Яковліва із села Короваї у 1778 році відсторонили від священнодіяння й заслали на монастирські роботи для «исправления от пянства». На жаль, ми не знаємо чи вдалося таким чином перевиховати Дем'яна, але знаємо, що такі заходи мали й зворотній бік: після цього на парафії залишився душпастирствувати лише його сімдесятидворічний батько, котрий, як записано в матеріалах справи, «за старістю неналежно виконує свої обов'язки»³.

У цьому випадку видворення пияка-священника в монастир призвело до втрати годувальника й утруднило життя старого батька позбавивши його помічника та суттєво обмеживши джерела до існування, бо, за розпорядженням із протопопії, на парафії почергово священнодіяли ієреї з довколишніх приходів, які, зрозуміло, значну частину прибутків за відправлені треби залишали собі.

Безсумнівно, пияцтво – важлива причина виникнення конфліктів у родинах панотців Пирятинської протопопії. Заходи владик із відсторонення та перевиховання пияків не завжди сприяли гармонізації сімейного життя й полегшення долі решти членів родини. Особливо, коли позбавлений права священнодіяти за пияцтво ієрей продовжував мешкати

¹Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум*. 2007. Вип. 7. С. 243–264.

² Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 1.

в парафії, як це було у випадку з усівським панотцем Григорієм Зубковим і дячком Яковом Зубковим. Брати, незважаючи на застосовані до них санкції, продовжували пиячити та конфліктувати як між собою, так і з односельцями та родичами¹.

Узагальнюючи викладене вище можемо твердити:

– родинне життя панотців протопопії майже не відрізнялося від взаємин у сім'ях їхніх парафіян. Явною для тогочасного суспільства, ознакою «нормальності» функціонування подружньої пари була кількість дітей у родині й частота народжуваностей. На час народження першої дитини священникам протопопії в середньому виповнювалося 29 років;

– якщо співставити цю дату зі шлюбним віком панотців, котрий становив 27–28 років, то виходить, що перша дитина з'являлася на світ через рік після шлюбу, що в цілому характерно для родин ранньомодерного часу;

– в останнє панотці протопопії ставали батьками у віці 45–46 років. Звідси показник репродуктивного віку, а отже, і тривалість інтимного життя священників становила 16–17 років. За цей час у їхніх родинх народжувалося 5–7 дітей. Отримані цифри перегукуються з даними інших науковців та дозволяють стверджувати: репродуктивна поведінка панотців Пирятинської протопопії не відрізнялася від прокреаційної позиції їхньої пастви;

– огляд конфліктних ситуацій у родинх панотців засвідчує що відбувалися вони на ґрунті суперечок довкола матеріальних цінностей, особистої неприязні та в контексті «професійної» діяльності, позаяк члени родини часто обіймали всі посади в приході. Зафіксовані також випадки протистоянь між усіма родичами незалежно від ступеня спорідненості. Найбільше, втім, сварилися зяті й тещі. Важливою причиною виникнення конфліктів у родинх панотців було пияцтво;

– відзначаючи вплив на родинне життя священників норм як «книжної», так і народної культур уважаємо, що остання явно домінувала. Священик у стосунках із дружиною, дітьми, іншими родичами обирав узвичаєну в соціумі модель поведінки, почасти ігноруючи, а почасти, імовірно, по-своєму трактуючи і настанови владик, і певні канонічні приписи.

¹ Дмитренко В. А. Родина священників XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка, Пирятинської протопопії). *Історична пам'ять*. 2009. №2. С.81–86.

РОЗДІЛ ІV. «ПРОФЕСІЙНИЙ» ВИМІР ЩОДЕННЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА

Номінування на парафію: законодавчі вимоги та місцеві реалії

Номінування, наречення або ж ставлення – це возведення особи в сан священнослужителя. У попередніх розділах уже зазначали, що в православній церкві допускається ставлення/висвячення лише на конкретну парафію.

У працях істориків, присвячених питанню номінування, неодноразово підкреслювалося: в Україні XVIII століття на цей процес впливала низка факторів. По-перше, офіційні норми, виражені в канонічних правилах, законодавчих актах і розпорядженнях місцевих владик. По-друге, роль парафіян та власників населених пунктів, які фактично утримували ієреїв, а значить, висловлювали свою волю при виборі панотця. По-третє, практика спадковості роду діяльності: діти в традиційному суспільстві, зазвичай, продовжували справу своїх батьків. Отож, у цьому підрозділі розглянуто, як означені вищечинники перепліталися в повсякденних варіаціях номінування на парафію в протопопії.

Офіційні норми отримання парафії. Насамперед зауважимо, що нормативні приписи щодо віку, рівня освіченості, сімейного статусу майбутніх ієреїв і їхнє втілення в реаліях Пирятинської протопопії висвітлені нами в попередніх розділах. У цьому підрозділі розглядаємо лише питання, пов'язані зі спадкуванням та виборністю кандидатів у священники.

Питання взаємопов'язаності особистих якостей претендента і його родинних зв'язків та походження знаходимо ще в Правилах святих апостолів. Зокрема, сімдесят шосте правило проголошує: «Не личить єпископу на догоду братові, або синові, чи іншому родичеві, поставляти в достоїнство єпископське кого захоче. Бо не є праведним робити спадкоємців єпископства, і власність Божу давати у дар людській пристрасті. Бо не можна Церкву Божу віддавати під владу спадкоємців.

Якщо ж хтось вчинить подібне, поставлення нехай недійсним буде, сам же нехай відлученням покараним буде»¹.

Подальші постанови Соборів теж підкреслювали пріоритет особистих якостей кандидата в священнослужителі над будь-якими іншими резонами. Зокрема, двадцять друге правило Вселенського Трульського собору твердить: «У єпископи, чи у який би то не було ступінь кліру за гроші поставлених, а не через випробування та обрання за (достойний) спосіб життя, наказуємо виключати, так само і тих, ким вони поставлені»².

У тридцять третьому правилі цього ж собору записано: «Ми також дізналися, що у Вірменській країні до кліру приймають тільки тих, котрі походять із священничого роду, в чому чинять за звичаями юдейськими, які так робити визначили. ... Тому постановляємо: віднині нехай не буде дозволено бажаючим поставити когось до кліру звертати увагу на його походження; але, випробовуючи, чи достойні вони, згідно з визначеними у священних правилах постановами, бути зарахованими до кліру, нехай поставляють їх у служителів Церкви, походять вони із священничого роду, чи ні»³.

Як бачимо, у канонічних приписах походження зі священницької родини при отриманні парафії не виключалося, проте, акцентувалася його вторинність порівняно з особистими якостями претендента на священницький сан. Засуджувалася практика купівлі церковного сану чи здійснення хіротонії з корисливих мотивів. Відповідальність за неправомірне поставлення ніс як кандидат, так і той, хто рукопокладав його.

У законодавстві Російської імперії XVIII століття також прописані положення щодо спадкування й виборності при ставленні на парафію. Зокрема, у пункті 8 розділу «Миряни як учасники духовного наставляння» Духовного регламенту задекларована прерогатива поміщиків і парафіян висувати кандидата в священника для своєї церкви. Підкреслено, що їхня воля має відображатися в «донесенні», яке засвідчить, що кандидат в іереї людина «життя доброго і непідозріла». Втім, останнє слово залишалося за

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

² Там само.

³ Там само.

єпископом, котрий своїм благословенням визначає, чи достойний номінант парафії¹

У 27 розділі «Про пресвітерів, дияконів та інших причетників» Додатку до Духовного регламенту констатовано, що в багатьох місцях піп не допускає в священно- та церковнослужителі чужих, а тримає місце тільки для своїх синів або родичів, навіть коли ті зовсім не здатні до церковного служіння. Це призводить до порушення порядку богослужіння, сваволі, покривання розкольників.

Виходячи з цього, у резолюційній частині документа підкреслювалося, що лише на прохання парафіян і з особистого дозволу єпископа священник одного зі своїх дітей може тримати в своїй церкві на посаді диякона чи паламаря, а решті чад повинен дати гарну освіту й направити в інші церкви або ж у якийсь «чесного життя промисел»².

Отже, в основних документах, що регулювали діяльність православної церкви на території Російської імперії у XVIII столітті, вплив парафіян чи власника маєтностей на вибір священника допускався, призначення панотців виключно за походженням засуджувалося та проголошувався пріоритет єпископа при затвердженні майбутнього душпастиря. Утім тут, як і в більшості законодавчих актів, маємо бажану, чи пак ідеальну модель взаємин єпископів, пресвітерів, які жадали бачити своїх чад ієреями, власників і парафіян при номінуванні священника, основа якої – взаєморозуміння та спільне рішення сторін.

Поданий нижче перелік указів і розпоряджень по Київській митрополії показує, що така ідилія не завжди панувала в повсякденній практиці. Зокрема, указом митрополита Київського Рафаїла (Заборовського) від 2 червня 1732 року священникам суворо заборонено висловлювати свою волю щодо наступника в тестаментях (заповітах). У документі чітко вказувалося: парафія – не власність пароха, тож передавати її у спадок він не може. Призначення наступника залежить виключно від волі єпископа та здібностей претендента. Жодних преференцій для дітей священнослужителів не передбачалося. Також митрополит жорстко виступав проти надмірного впливу мирян на процес

¹Регламент или Устав Духовной Коллегии. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 343.

²Прибавление к духовному Регламенту. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 707.

призначення пароха. Указ закликав духовні правління критично ставитися до різноманітних клопотань вірян щодо призначення їм душпастирів¹.

Показово, що через десять років той же архієрей іще раз змушений був наголосити: що священники не сміють свої парафії самочинно передавати родичам або ж зятям як посаг за доньками, а мають присилати кандидатів на затвердження до владики у звичайному порядку². Отже, припускаємо, що попереднє розпорядження владики ігнорували на місцях.

Спостерегли й інші крайнощі в практиці номінування. Свідченням цього є указ Синоду від 24 квітня 1735 року, спеціально присвячений ситуації з виборністю й ставленням ієреїв у трьох малоросійських єпархіях: Київській, Чернігівській, Переяславській. В указі констатовалося, що місцеві архієреї призначають попів і дияконів у міські та сільські парафії без згоди старшини, власників і парафіян.

При цьому головним критерієм для них є «учительність» номінантів. Останні ж, обійнявши парафію, недбало виконують свої обов'язки, не знаходять спільної мови з власниками маєтностей, конфліктують з парафіянами і свавільно скуповують ґрунти, що призводить до розорення козацьких домогосподарств та неможливості відправляти військову службу. В указі наголошувалося: єпископи при рукопокладенні зобов'язані керуватися нормами Духовного регламенту й «в міста і села попів й дияконів без згоди прихожан насильно не присилати»³. Приписи цього наказу, на думку дослідників, яку ми поділяємо, зберігали чинність фактично впродовж усього XVIII століття.

Подібні судження віднаходимо й у пам'ятці політико-правової думки того часу – «Правах, за якими судиться малоросійський народ». Артикул третій шостої глави цього документа проголошує: «В якому місті, містечку чи селі священника не стане, або ж нова церква де збудована буде, належить старшині, фундаторам і парафіянам, а у приватних маєтностях власникам і парафіянам негайно, не довше ніж за третину року вибрати в пресвітера, за загальною згодою людину достойну... а по обранню, надіслати письмове підтвердження достоїнності того претендента архієрею єпархії для

¹Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*. 1989. №3. С. 402–403

²Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 124.

³О не пострижении в Малороссии попов и диаконов без согласия старшин и владельцев, и о даче венечных памятей в тех городах, где кто жительство имеет. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 9. 1733–1736. С. 511–512.

висвячення; Архієрей без такого обрання й письмового свідчення нікого насильно номінувати на ту парафію права немає»¹.

«Права», як відомо, не набрали чинності. Усе ж склад комісії, яка працювала над їх розробкою, дозволяє твердити, що в них відображені погляди тодішнього істеблішменту Гетьманщини – заможного козацтва, духовенства та верхівки міщанства. Прикметно, що двадцять одна особа, котра репрезентувала в комісії духовенство, представляла настоятелів монастирів, членів консисторій, протопопів, але – жодного єпископа.

Утім, архієреї теж прагнули зберегти за собою останнє слово в справах номінації на парафії. Наступники Рафаїла (Заборовського) на Київській кафедрі, відкрито не заперечуючи права парафіян і власників обирати собі майбутнього душпастиря, усе ж бажали впливати на процес ставлення, не вдовольняючись роллю статистів, які рукопокладенням освячували вибір мирян.

Історики вже відзначали такі потуги, аналізуючи діяльність Київських митрополитів Тимофія (Щербацького)² чи Арсенія (Могилянського)³. Ми поділяємо думку про малу ефективність їхніх зусиль, висловлену й переконливо чисельними фактами доведену Максимом Яременком⁴. Єпископського права хіротонування майбутнього священика виявилось замало, щоб зламати виборче начало, тож особа, яка прагнула стати ієреєм, як і раніше, залишалася «слугою двох панів». Вона, з одного боку, мусила враховувати інтереси власника населеного пункту та парафіян, шукаючи їхнього схвалення, з іншого – не розгнівити своїми діями Єпископа.

Вкотре розрубати цей «Гордіїв вузол» спробували синодським указом від 7 травня 1797 року. Перший його пункт зобов'язував єпархіальних Архієреїв «висвячувати в сан Священства тільки вихованих семінаристів надаючи перевагу їм перед невченими, хоча б парафіяни й настійливо прохали за них», а тринадцятий наголошував: «При поставленні в священно й церковнослужителі, хоча б хто і погоджений був

¹ Права за якими судиться малоросійський народ 1743 / упоряд. та автор нарису К. А. Вислобоков. Київ, 1997. С. 78–79.

²Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. Киев, 1912. С. 320–323.

³Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). Киев, 1907. С. 123–125.

⁴ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 127–128.

від парафіян, рукопокладати його не інакше, як від Духовного правління й від благочинного буде чесна його поведінка засвідчена»¹.

Проте й цей указ вочевидь не ліквідував практику виборності духовенства, цю думку підтверджує низка рішень місцевих владик, спрямованих на реалізацію розпорядження Синоду. Зокрема, митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні), який посів Київську кафедру в 1799 році, тобто через два роки після появи згаданого указу, зумів домогтися надання парафій без згоди мирян лише могилянським студентам, у решті ж випадків письмова згода парафіян залишалася необхідною умовою для номінування². Тож офіційна відмова від виборності священників не означала скасування подібної практики на місцях, особливо там, де вона була вкорінена й звична.

Повсякденні варіації номінування на парафію. Перегляд справ, пов'язаних із рукопокладанням, а їх у період із 1758 по 1783 роки виявлено 38, засвідчує, що, клопочучись до єпископа про призначення нового священника на парафію, миряни чітко зазначали кого саме вони бажають бачити своїм духовним наставником. У цей же часовий відрізок нами зафіксовано 69 випадків зміни ієрея в парафіях протопопії.

Співвіднівши ці показники, стверджуємо, що мінімум як у 55,1% випадків парафіяни протопопії користувалися правом закріпленим у синодському указі 1735 року, й безпосередньо висловлювали свою волю щодо майбутнього духівника, подаючи владиці бажану кандидатуру та складаючи з ієреєм-обранцем договір про плату за треби. Вважаємо, що такий показник може корелюватися виключно у бік зростання, адже, як ми зазначали у розгляді джерельної бази дослідження, далеко не всі матеріали справ із правління Пирятинської протопопії збереглися.

Не гербували своїм правом подання кандидатури на ієрея й власники сіл, а спроби знехтувати їхньою думкою викликали рішучий спротив. Підтвердженням цього вважаємо скаргу, спрямовану до правління Пирятинської протопопії Анастасією Кохно на місцевого парафіяльного священника Федора Данилова. Анастасія – дочка значкового товариша Лубенського полку Федора Кохна. Він, будучи власником села Кохнівка,

¹О наблюдении Епархиальным Архиереем за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян всемерно старались отвращать от оногo. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. 1796–1797. С. 606–608.

²Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ. 2017. С. 114.

збудував там власним коштом церкву, а потім, коли дочка виходила заміж, передав їй село як посаг.

Суть претензій Анастасії до отця Федора полягала в тому, що «він без волі моєї задумав зятя свого презентувати в священники»¹. Пікантності ситуації додавав той факт, що Федір Данилов таки звертався за дозволом, але не до Анастасії, а до її чоловіка – значкового товариша Григорія Яковенка, котрий підтримав панотця в його починаннях. Однак жінку цей аргумент не переконав бо «він (чоловік) до володінь моїх не має жодного стосунку»². Анастасія Кохно вимагала не призначати зятя, а почекати, доки вона сама підбере достойну кандидатуру. Замість старого й немічного попа Федора вона просила прислати до парафії тимчасового священника.

Принагідно зауважимо, що конфлікт отцю Федорові таки вдалося владнати. Ієреєм став його зять – Яким Лук'янович. І все ж аналізований випадок – гарна ілюстрація ревного відношення власників до свого права висувати/підтримувати кандидатуру в парафіяльні священники. Одночасно, це чудовий приклад того, наскільки складний шлях номінанта до парафії, коли цьому противився власник села чи миряни. При цьому наголосимо, що крім родинних зв'язків із отцем Федором, Яким Лук'янович міг аргументувати своє бажання ще й походженням із сім'ї священника, необхідним для номінації віком і наявністю освіти, адже перед цим він навчався в Переяславській семінарії³.

Разом із тим відзначаємо, що з тридцяти восьми номінантів, зафіксованих у вже згаданих справах про рукопокладення, двадцять вісім, тобто 73,7% були родичами своїх попередників. У шістнадцяти випадках – сини, а в дванадцяти – зяті. Тож і «спадковість» священницьких хлібів було звичним явищем у протопопії.

Утім, наведений вище приклад демонструє, що родинні зв'язки не виключали необхідності залучитися підтримкою прихожан і/або власника (власників) поселення перед рукопокладенням. Отримані по протопопії результати підтверджують тезу Максима Яременка проте, що в Київській митрополії XVIII століття «навіть за т. зв. «спадкування» парафії діяв принцип вибору пароха вірянами»⁴.

¹ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 1.

² ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 3.

³ ДАПО. Ф.801. Оп. 1. Спр. 271. Арк. 1.

⁴ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 130.

І все ж у цьому контексті важливо з'ясувати, яку роль відігравали родинні зв'язки при номінації на парафію та з посеред кого парафіяни робили свій вибір. Ми встановили, що впродовж другої половини XVIII століття було 107 випадків зміни ієреїв на парафіях у протопопії.

Дані про родинні зв'язки ієреїв-наступників із попередниками узагальнені та представлені нами у вигляді таблиці 23.

Таблиця 23

Родинні зв'язки ієреїв-номінантів у Пирятинській протопопії

Ступені спорідненості	Кількість	%
Сини ієреїв	34	31,8
Зяті ієреїв	30	28,1
Племінники ієреїв	3	2,8
Брати ієреїв	4	3,7
Особи непов'язані кровними вузами	36	33,6
<i>Сукупно</i>	107	100

Отож, констатуємо: священники-номінанти, які не мали родинних зв'язків із попередниками, домінували над синами місцевих ієреїв. Це, на перший погляд, свідчить про те, що при призначенні парохів у протопопії синівський статус номінанта не відігравав вирішальної ролі. І все ж, якщо поєднати всіх осіб, які мали родинні взаємини із попереднім ієреєм, то їхня чисельність перевищить кількість номінантів-чужаків. Як бачимо, сила сімейних зв'язків була вагомим аргументом при ставленні на парафію.

Найбільш цікава в цьому контексті третя за чисельністю група священників-номінантів – зяті ієреїв. Ми підраховали, що до неї належав кожен третій ієрей із ста семи досліджених. З одного боку, таких осіб можемо розглядати як чужаків у місцевому соціумі, а з іншого – необхідність одружитися перед рукопокладенням робила такого кандидата майже «своїм», особливо якщо врахувати той факт, що між одруженням і хіротонією частенько минав не один рік. Переконані, що значна кількість таких осіб поміж панотців протопопії додатково підтверджує важливість наявності спорідненості між новим ієреєм і його попередником, а отже, підкріплює тезу про притаманний ранньомодерному українському соціуму патерналізм і спадковість.

Розглянемо різні варіанти впливу родинних зв'язків на призначення нового душпастиря на конкретних прикладах. Зокрема, у парафії села Яцини з шести синів священника Ісаї Савича традицію богослужіння

продовжили троє старших: Лук'ян, Іван та Павло. Наприклад, Лук'яна Ісаєва (Ісаєвича) рукопокладено на половину батьківської парафії, коли йому виповнилося тридцять років. Певний час батько і син спільно виконували душпастирські обов'язки. Однак, досягнувши похилого віку, батько передав управління своєю частиною парафії третьому сину – Павлові.

У зв'язку з цим незрозуміло: чому саме Павло – третій, а не Іван – другий син – успадкував батьківську частину парафії? Адже Іван Ісаєв, згідно з даними сповідних розписів, був паламарем і допомагав татові відправляти службу. Відповідь, можливо, варто шукати в тих же розписах. Вони свідчать що, одружився він у двадцять один рік¹. Вірогідно, раннє як для майбутнього священика, одруження не дозволило йому продовжити навчання; також припускаємо, що він не схильний до науки, а можливо, маємо справу з певним конфліктом у родині. Як там би не було, цей приклад свідчить, що принципу старшинства при спадкуванні парафії дотримувалися не завжди.

Утім недодержання цього принципу могло бути наслідком не лише родинного конфлікту чи неуцтва котрогось із синів. Ось, наприклад, у селі Приходьки парафію перебрав молодший із синів місцевого священика Івана Криницького – Лев. Його старший брат – Василь увесь цей час також мешкав у батьків, адже був нежонатий². Аналіз джерел не дозволяє говорити про конфлікт між батьком і старшим сином. Не можемо й стверджувати, що Василь був неосвіченим, адже він обіймав посаду канцеляриста в Лубенській полковій канцелярії. Тож припускаємо, що не всі священицькі діти воліли заробляти на життя духовними трудами. Можливість цивільної кар'єри, та ще й в козацькій адміністрації для декого була привабливішою. У таких випадках батьки, очевидно, враховували інтереси та побажання своїх дітей.

Разом із цим непоодинокими були ситуації, коли ніхто із дітей священика не здобував сану. Наприклад, із чотирьох синів гурбинського священика Сидора Маркова жоден не став священиком. Але при цьому троє з них обіймали посади церковнослужителів. Як показав перегляд розписів, цьому заняттю вони присвятили все своє подальше життя. У цьому випадку, мабуть, доцільно говорити про те, що матеріальний стан

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 18.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 11.

родини не дозволив забезпечити відповідну освіту дітям або ж спадкоємці просто не мали здібностей до навчання.

Відзначаємо, що «право спадкування» місця священника в парафії зберігалося за синами ієреїв у протопопії навіть у разі передчасної смерті батька. Таку практику гарно ілюструє ситуація, пов'язана з ієреєм села Харківці – Петром Ненадським. Його батько помер коли синові не виповнилося й двадцяти років¹, але це не завадило Петрові через вісім років стати парохом у батьківському приході.

Акцентуємо, що впродовж усього цього часу священник у парафії був². Прикметно, що він підтримав клопотання мирян про рукопокладення Петра, а в подальшому між ними не зафіксовано жодних конфліктів. Відзначимо також, що в поданому вірянми листі до владики про рукопокладення Петра зазначалося, що він є сином померлого панотця їхньої парафії. Наведений приклад не поодинокий, отож, можемо говорити про певні ментальні стереотипи щодо права наслідування, що притаманні суспільству того часу.

Відзначаємо поширеність у Пирятинській протопопії явища успадкування парафії, так би мовити, по жіночій лінії. Як показали цифри, наведені в таблиці, зяті-ієреї не були рідкістю в той час. Що ж спонукало обидві сторони до родичання? Напевне, кожен шукав у такому союзі власну вигоду.

Наприклад, 9 січня 1780 року від парафіян села Яцини до духовного Пирятинського правління надійшло прохання призначити настоятелем церкви Федора Миргородського, на той час – тридцятирічного студента Київської академії (клас філософії). Прохання парафіян ініціював і підтримав попередній священник Лук'ян Ісаєв, адже колишній студент погодився перед рукопокладенням одружитися з його дочкою – Марфою³.

Таке прохання не викликало б подиву, якби не дані сповідних розписів, які фіксують у родині священника двох дорослих синів – Данила та Омеляна. До того ж, Данило Лук'янович, згідно із записами, виконував обов'язки диякона при батьківській церкві⁴, тож досить дивно, що батько не спробував передати парафію саме йому. Перегляд архівних матеріалів цієї парафії не виявив свідчень конфлікту між священником та парафіянами, що мав би подібні наслідки для синів пароха. Відповісти на це питання,

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 2–7.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 547. Арк. 1.

можливо, допоможе увага до віку людини, зафіксована у сповідному розписі. Відповідно до запису на 1780 рік Марфі виповнилося двадцять сім років, солідний вік як для нареченої тої доби. Отже, ймовірно, таким чином батько прагнув влаштувати особисте життя доньки, пожертвувавши при цьому інтересами синів.

Родичання між новопризначеним священиком та сім'єю попередника могло слугувати вирішенню проблем і конфліктів, що траплялися між ними. Такі роздуми викликані прикладом священика Григорія Зубкова з села Усівка. Сповідний розпис за 1796 рік фіксує утворення нової сім'ї між номінантом на парохі Корнієм Бойчевським і Меланією – дочкою попереднього священика Григорія Зубкова. Сам отець Григорій записаний теж священиком, але з поміткою, що він відсторонений від служби та здійснення обрядів. Враховуючи, що йому було п'ятдесят два роки, мова навряд чи могла йти про звільнення за старістю¹.

Проведені дослідження показали, що на отця Григорія парафіяни подавали чисельні скарги. Одна з них – про побиття усівської козачки Устини Яценкової, датована 1794 роком². Мабуть, що саме вона й коштувала Григорієві Зубкову посади. Однак отець Григорій на цьому не зупинився. Викравши хрестильницю, він самовільно охрестив новонароджену дочку дворянина Афанасія Щегельського³. Відзначився і його брат, дячок цієї ж церкви Яків Зубков, який, викравши з церкви підсвічник, здав його єврею-корчмарю, а отримані гроші – пропив⁴.

Якщо врахувати, що обидві справи датовані 1795 роком, а обидва рапорти на них підписані Корнієм Бойчевським, то можемо припустити існування конфлікту між новопризначеним парохом і родиною його попередників Зубкових. У цьому контексті дані сповідного розпису, наведені вище, очевидно, можна трактувати як спробу розв'язати ці проблеми. Принагідно відзначимо, що у цьому випадку такі намагання були частково успішними: той же сповідний розпис фіксує Якова Зубкова на посаді дячка, а молодший брат Леонтій лишився паламарем⁵.

І все ж, найпоширенішим варіантом, мабуть, слід вважати видання заміж за новопризначеного пароха своєї доньки вдовою-попадею. Типовим тут є приклад Марфи Миргородської – вдови вищезгадуваного попа

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1299. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1160. Арк. 1–2.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1229. Арк. 1.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1299. Арк. 1.

Федора з села Яцини. Сповідний розпис за 1793 рік фіксує попадю Марфу Лук'янівну вдовою з трьома дітьми. Замість померлого священика в парафію призначають сорокарічного Діонісія Скабовського¹, який тут затримався ненадовго.

Уже в 1798 році в парафію направляють нового священика Арсенія Дацевича. У тому ж році, перед рукопокладенням, він одружується з Марфиною дочкою. Таке одруження, незважаючи на занадто молодий вік нареченої(їй виповнилося лише чотирнадцять років), дозволило знову повернути парафію під контроль родини. Зміст сповідного розпису, де вдова-попадя зазначена першою, перед священиком як голова домогосподарства з формулюванням «Теща моя», дозволяє припустити, що чималу роль у цьому відіграла саме Марфа Лук'янівна².

Уважаємо, що обидві сторони від такого родичання отримали певні дивіденди. Немісцевий номінант на парафію здобував підтримку з боку рідні попередників, що сприяло його входженню в місцевий соціум і зменшувало ймовірність виникнення конфліктних ситуацій. Сім'я попередника, зберігала свій вплив на парафію, забезпечувала неосвіченим чи малоосвіченим своїм членам місця церковнослужителів при новому ієреї, й у підсумку могла розраховувати на збереження свого статусу й отримання частини прибутків. У будь-якому випадку значне число священиків-зятів у протопопії свідчить про те, що претенденти таки прагнули породичатися з родиною попередника, а отже, родинні зв'язки впливали на поставлення особи на парафію.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

- церковні приписи чітко акцентували пріоритетність при призначенні номінанта на парафію його належні особисті якості, а не походження, зв'язки чи гроші;
- законодавство XVIII століття, подаючи ідеальну модель номінування пресвітерів на парафію, наголошувало, що в її основі має лежати взаєморозуміння претендентів, єпископів, власників поселень та парафіян. Отож, вплив парафіян чи власника маєтностей на вибори священика допускався, призначення панотців виключно за походженням засуджувалося й проголошувався пріоритет єпископа в затвердженні майбутнього душпастиря котрий повинен був орієнтуватися на особисті якості претендента, зокрема на рівень його освіти;

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1141. Арк. 29.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1375. Арк. 58.

–спроби церковних ієрархів обмежити впливи парафіян та власників на процес отримання парафій, як свідчать результати дослідження, наштовхувалися на чинні традиції й не дали бажаних для владик результатів у досліджуваній протопопії;

– наведені нами приклади номінування священиків на парафію в Пирятинській протопопії дозволяють відслідкувати широку палітру внутрішньо родинних взаємин, які так чи так впливали на процес рукопокладення. Водночас констатуємо, що головним пріоритетом було збереження контролю над парафією у межах сім'ї, яке часто досягалося через родичання з номінантом.

– ані спадкування, ані виборність не мала переваги в протопопії при призначенні нового пароха. Вони існували одночасно, переплітаючись, заперечуючи і доповнюючи одна одну, тож пріоритет у їх застосуванні залежав від конкретних життєвих обставин.

Ціна священницьких трудів

Словник церковно-обрядової термінології подає таке визначення поняття треба: «Треба – назва богослужіння, яке здійснюється при потребі й на прохання одного чи кількох осіб за особливих обставин їхнього життя: таїнство, молебен, освячення, благословення»¹. Як бачимо, цим терміном позначають не лише релігійні таїнства, а й інші церковні практики, які відправляють ієреї, виконуючи душпастирську місію.

Законодавче регулювання оплати треб. В ідеальній християнській моделі священницький труд розглядається передовсім як місія та призначення, за яке душа панотця отримає вічне спасіння в Царстві Небесному. Втім, окрім високого покликання, існує ще й земний вимір життя людини, тож питання матеріального забезпечення священнослужителів було прописано ще в Правилах святих апостолів. Зокрема, четверте правило проголошує: «Перші плоди інших овочів та фруктів нехай посилаються додому єпископові та пресвітерам, але не до вівтаря. Звісно, якщо єпископ та пресвітери розділять їх з дияконами та іншими причетниками», а в сорок першому правилі записано: «закон

¹ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 130–131.

Божий постановив, аби ті, котрі служать вівтарю, від вівтаря і харчувалися»¹.

Таким чином, можливість матеріальної винагороди священникові від мирян за духовні труди встановлена ще в перші роки існування церкви та сприймалася мирянами як канонічно оформлена даність. Втім, і в Правилах, і в подальших розпорядженнях церковних владик конкретний розмір оплати не вказаний. Навпаки, неодноразово підкреслювалася добровільність подаяння та її залежність від матеріальних статків вірянина.

Наприклад, Київський митрополит Петро (Могила) у «Требнику» наголошував, що в разі смерті парафіянина, за похорон якого ніхто не міг заплатити, парох здійснює погребіння власним коштом, дотримуючись при цьому всіх необхідних процедур². Отже, відповідно до змісту християнського вчення й церковних приписів відмовити прихожанинові у виконанні треб на підставі його неплатоспроможності священник не міг.

Пастир і паства сприймалися як єдина християнська спільнота, усі спірні питання в якій мали вирішуватися шляхом домовленостей, базованих на принципах братерської любові, тим паче, що майбутній душпастир мав бути «не срібролюбив». Поділяємо думку, висловлену вже не раз згадуваним тут науковцем Петром Знаменським, про те, що найголовнішим «джерелом доходів духовенства були різні добровільні подаяння за треби»³.

У Синодальний період історії православної церкви її життєдіяльність регулювали норми Духовного регламенту 1721 року та Додатку до нього 1722 року. Ці документи, створені під впливом ідей камералізму й просвіченого абсолютизму, покликані були дисциплінувати священнослужителів та перетворити церкву на складову загальнодержавного механізму, підпорядкованого безпосередньо імператорові. Зрозуміло, що такий раціоналізм передбачав і державне регулювання оплати праці священника.

Зокрема, пункт 21 розділу «Про пресвітерів, дияконів та інших причетників» зазначеного Додатку недвозначно твердив, що священникові варто вдовольнятися добровільними пожертвами за хрещення, вінчання,

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

² Требник Петра Могили: у 2 Т. Київ: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви, 1996. Т. 1. С. 541.

³ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 670.

погребіння тощо, та наголошував, що панотці не повинні торгуватися з парафіянами за відправлені треби й вимагати надмірної платні за свої послуги, передовсім, за відправлення сорокоустів. Єпископи мушили «укроцять» священників, які не приборкують своїх фінансових апетитів¹.

Наступний пункт цього ж розділу проголошував намір унормувати чисельність парафіян при церквах і встановити щорічну плату з мирян для утримання священнослужителів. Останні ж, за задумом законодавця, мали вдовольнитися встановленою винагородою та не вимагати більшого. Добровільні подаяння не виключалась, але вони не повинні були збігатися в часі з відправленням треб, а надаватися через кілька тижнів після них².

Отже констатуємо: конкретних сум оплати послуг ієреїв означений вище документ не зазначав. Його положення мали декларативний характер, але містили намір унормувати грошове питання й закликали священників не вимагати надмірної плати від парафіян. У подальшій законотворчості Синод положення, викладені у 22 пункті, так і не конкретизував.

Лише в Синодському указі від 18 квітня 1765 року «Про визначення плати священно- і церковнослужителям за духовні треби», виданому за часів правління Катерини II, було виголошено ціну питання. В указі зазначалося, що «у парафіях брати: за молитву породіллі дві, за хрещення немовляти три, за весілля по десять, за поховання осіб похилого віку десять, а за поховання немовлят по три копійки. За сповідь і причастя Святих Тайн не брати нічого, а за молебні і поминання батьків давати кожному з ласки і по можливості»³.

Це була так би мовити мінімальна собівартість послуг, визначена для посполитих і незаможних осіб. Ті ж, хто за своїми статками могли дати більше, мали право це робити добровільно. Ієреям і церковнослужителям категорично забороняли вимагати понад зазначеного в указі. Встановлені розцінки офіційно діяли до 1801 року, коли було оприлюднено закон «Про

¹Прибавление к духовному Регламенту. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 706.

²Там само. С. 706.

³О денежных сборах за поставление священно и церковнослужителей и за выдаваемые от Архиреев антимины. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 17. 1765–1766. С. 117.

звільнення селян від обов'язку обробляти церковні землі та про подвоєння плати за виконання мирських треб покладеної в 1765 році»¹.

Привертає увагу те, що в указі відсутній повний перелік треб, які практикувала церква, а отже, й не врегульовано виплати по них. Зокрема, не вказано суму сплати за вінчання повторним шлюбом або ж охрещення/перехрещення дорослої людини. Нечітким є формулювання про оплати поминальних відправ, наприклад, того ж таки сорокоуста. Нагадаємо, що саме ця треба в Додатку до Духовного регламенту наведена як показовий приклад зловживань священиків.

Отож, указ 1765 року встановив офіційний тариф на оплату треб, однак не врахував усі можливі варіанти в цьому питанні та не означив чітких розцінок цілої низки треб, поширених у тогочасному соціумі. Фактично вартість таких треб, як і раніше, встановлювалася у результаті домовленості між ієреєм та мирянами й залежала від їхньої доброї волі.

Договори про оплату треб. В архівних фондах нами виявлено 38 справ про рукопокладення на парафію нового душпастиря в Пирятинській протопопії в період з 1758 по 1783 роки. Чотири з них датовані 1758–1765 роками, тобто передували появі згаданого вище указу. Усі вони містять договір ієрея з парафіянами щодо норм оплати треб. Таким чином, констатуємо поширеність договірного регулювання оплати треб у протопопії до виходу Синодського указу 1765 року.

Структура всіх чотирьох договорів ідентична: преамбула, основна та заключна частини. У кожному випадку укладання договору супроводжувало рукопокладення священика, адже договір додавався до інших документів, які правниче оформлювали процес поставлення настоятеля на парафію. Преамбула містила клопотання мирян – усіх прихожан – до владики про призначення майбутнього душпастиря. У випадку належності села певному господареві, наприклад, власницею Пізняків була Марія Милорадович, додавалося її персональне прохання².

Основна частина включала перелік треб і оплати за них. У заключну – вписувалося запевнення в непорушності умов договору, котрий скріплювався підписами священика та представників громади, як правило, козацькою елітою села чи представником власника. Панотець, зазвичай, розписувався власноруч, а от за громаду підписи часто ставив

¹Об освобождении крестьян от обязанности обрабатывать церковные земли и о удвоении за исполнение мирских треб положенной в 1765 году. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 26. 1800–1801. С. 605–606.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 10.

фактичний укладач угоди. Приміром, вищезгаданий договір мирян села Пізняки з ієреєм Гаврилом Бороховичем склав і підписав чорнухинський козак Омелян Сковорода¹.

Кошторис по означених вище чотирьох договорах узагальнений і представлений нами у вигляді таблиці 24

Таблиця 24

Вартість треб у Пирятинській протопопії, 1758–1765 роки

Назва треби	Пирятин, Свято- Троїцька церква	Савинці, Михайлівська церква	Поставмуки, Покровська церква	Пізняки, Вознесенська церква
Хрещення немовляти	3 коп.	2 коп.	2 коп.	1 коп.
Вінчання першошлюбно	20 коп.	10 коп.	10 коп.	12 коп.
Вінчання другим шлюбом	40 коп.	25 коп.	20 коп.	20 коп.
Вінчання третім шлюбом	60 коп.	–	–	–
Вінчання осіб не своєї парафії	за домовленістю	–	–	–
Єлеопомазання	–	–	–	30 коп.
Поховання дорослого	10 коп.	10 коп.	10 коп.	10 коп.
Поховання дитини	5 коп.	5 коп.	5 коп.	5 коп.
Сорокоуст	3 руб.	2 руб.	2 руб.	2 руб.
Панахида велика	10 коп.	10 коп.	10 коп.	8 коп.
Запис у пом'яник/суботник	–	–	2 грн.	40 коп.
Заупокійне богослужіння	–	–	–	10 коп.
Освячення дому	15 коп.	–	–	10 коп.
Освячення колодязя	–	–	–	5 коп.
Освячення пасок	–	–	–	1 коп.
Сповідь	1 коп. з дорослого, денежка з дитини	1 коп. з дорослого, денежка з дитини	1 коп. з дорослого, денежка з дитини	1 коп. з дорослого, денежка з дитини

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 10.

Отож, у поданих вище договорах зазначено 16 треб. Вісім із них, а саме: хрещення немовляти, вінчання першим і другим шлюбом, сповідь, поховання дорослого чи дитини, сорокоуст і велика панахида – наявні в усіх угодах. Решта – відображені спорадично в одному/двох договорах. Оплата за поховання дорослого/дитини та сповідь однакова в усіх документах і становить 10/5 копійок і 1 копійка з дорослого та денежка з дитини відповідно.

Найдорожчою із означених треб був сорокоуст. Сорокоуст, або ж сорочини чи чотири десятини – заупокійне богослужіння, яке відправляють у 40-й день після смерті людини¹. Плата за нього у трьох із чотирьох випадків – 2 рублі.

Не надто різнилася й ціна великої панахиди. Панахида – заупокійне богослужіння, яке здійснюють над тілом померлого під час похорону, а також після смерті померлого — на 3-й, 9-й, 40-й дні після смерті, у роковини смерті та народження, у дні тезоіменництва тощо. На відміну від похоронної відправи («відспівування») може влаштовуватися через значний час після смерті померлого. Панахида велика або ж парастас – це заупокійне богослужіння, що його відправляють за душі усіх померлих². У трьох із чотирьох випадків оплата за неї складала 10 копійок.

Хрещення немовляти оцінювалося теж майже нарівно, в середньому 2 копійки. Найсуттєвіші відмінності спостерігаємо в оплаті вінчання. Тут різниця за першошлюбне вінчання варіюється від 2-х до 10-ти копійок. А вартість вінчання повторним шлюбом коливається у ціновому діапазоні від 20 до 60 копійок.

Порівняємо структуру та зміст цих угод із подібними домовленостями в інших протопопіях. Як приклад, розглянемо договір, укладений 1749 року ієреєм Андрієм Воронецьким із парафіянами церкви Святого Михайла в містечку Вороніж. Зараз це селище міського типу Шосткинського району Сумської області, а на той час центр Воронізької сотні Ніжинського полку. Церкви містечка перебували в складі Воронізької протопопії (хрестового намісництва) яке входило до Київської митрополії³.

¹ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології.. Львів: Свічадо, 2001. С. 122.

² Там само. С. 91.

³ Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. С. 15–16.

За своєю структурою договір аналогічний до тих, що їх укладали ієреї Пирятинської протопопії. Щодо сум, уміщених у ньому, то вони такі: хрещення немовляти – по 2 копійки від кожного з хрещених батьків, освячення дому, колодязя чи іншої споруди – 10 копійок. Першошлюбне вінчання молодят своєї парафії коштувало 10 копійок, коли ж наречений був із іншої парафії, але переходив жити в прийми, то мав заплатити 30 копійок. У разі ж виходу когось із подружжя на проживання в іншу парафію ціна за вінчання зростала до 60 копійок.

Оплата за вінчання молодят не своєї парафії чи повторне вінчання вдів і вдівців не прописувалася, а встановлювалася за домовленістю сторін. Поховання дорослої особи вартувало 10, а дитини 5 копійок. Панахида оцінювалася теж у 10 копійок, а от за сорокоуст разом із панахидою треба було сплатити 4 рублі. Молебень за здоров'я оцінювався в 10 копійок, а освячення пасок – у денежку. Окремим рядком прописувалося, що особа котра бажала бути похованою в церкві, мала сплатити за це 10 рублів. До речі, нижче наголошувалося, що гроші за таку послугу слід передавати не священикові, а ктиторам¹.

Інший приклад пов'язаний із договором, укладеним ієреєм Михайлом Малецьким з парафіянами села Черняхівка у 1745 році. Зараз це село Ніжинського району Чернігівської області, яке в той час входило до Ніжинської першої сотні Ніжинського полку. Церква села належала до Івангородської (Іванівської) протопопії Київської митрополії.

У документі вказані такі розцінки: сорокоуст – 3 рублі, поховання дорослого гривня, а дитини – 5 копійок; за вінчання першошлюбне – гривня, другошлюбне – 2 гривні, третьошлюбне – 3 гривні; за сповідь і освячення пасок – одна копійка з дорослого та денежка з дитини. Велика панахида коштувала гривню, а мала – п'ять копійок. Кум і кума за хрещення мали сплатити по 1 алтину кожен. Платня за інші треби визначалася формулою: «хто що з доброходства свого дасть»².

Порівняння цих сум із кошторисом на треби в церквах Пирятинської протопопії дає підстави говорити про їхню подібність. Зокрема, збігається ціна за поховання дорослого та дитини. Близькими є розцінки на хрещення, вінчання молодят своєї парафії, освячення дому та відправлення панахиди.

¹ Морозова А. З історії ставлення парафіяльного священика в середині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. С.41.

² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 674.

Звісно, ми помітили відмінності в цінах за сорокоуст, освячення пасок, вінчання повторним шлюбом тощо, втім уважаємо, що оплата головних треб у різних протопопіях Київської митрополії була подібною й відрізнялася лише незначними місцевими варіаціями. Тож, стверджуємо: священнослужителі та миряни митрополії випрацювали спільне бачення норм оплати за треби ще до появи Синодського указу 1765 року, що, звичайно не виключало спроб їхнього перегляду й конфліктів довкола цього.

Щодо решти 34 справ про рукопокладення душпастиря в Пирятинській протопопії, які з'явилися вже після указу 1765 року, то відзначаємо, що договори про норми оплати за відправлені треби віднайдені у 28 з них, а це становить 82%. Така масовість дозволяє стверджувати: практика укладання договорів у протопопії збереглася, хоча таку форму взаємин ієрея з мирянами і не передбачав Синодський указ, адже саме він покликаний був регулювати питання сплати за треби. І все ж у цій ситуації перемогла традиція.

Структура договорів, порівняно з попередніми роками, не змінилася. Цікаво, що у випадку поставлення на парафію двох священників (так званих половинних настоятелів) угода підписувалася з кожним із них окремо. Наприклад, у 1773 році половинним настоятелем Успенської церкви в селі Вечірки був рукопокладений син попереднього священника Роман¹. Того ж року ієреєм у цій же парафії став і його брат Григорій². Угоди про плату за треби були укладені з кожним із них персонально, щоправда зміст їх ідентичний. У низці договорів, як і в укладених до 1765 року, міститься зауваження про збереження за майбутнім ієреєм ґрунтів, лісу та сіножаті, якими користувалися його попередники.

Огляд розцінок дає підстави стверджувати, що норма оплати за треби, порівняно з попередніми роками, не надто змінилася. Зокрема, в усіх 28 угодах лишилася стабільною плата за поховання дорослого та дитини. Вона, як і раніше, становила 10 і 5 копійок відповідно. Незмінною була й ціна сповіді – копійка з дорослого та денежка з дитини. Хрещення немовляти теж залишилося на рівні двох копійок. Щоправда тут відзначився чорнухинський ієрей Іван Чемпилович, у якого це таїнство коштувало 4 копійки³.

¹ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 348. 9 арк.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 350. 16 арк.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 6.

Вінчання першим шлюбом у переважній більшості угод (24 угоди з 28) становило 10 копійок. У решті угод ціна зазначена вища. Найдорожчим це таїнство було в договорі Семена Бойчевського, священника Свято-Троїцької церкви міста Пирятин. Там за нього треба було заплатити 30 копійок¹. Вартість вінчання другим і третім шлюбом, як і в попередніх угодах, коливалася у діапазоні від 20 до 60 копійок. У шістнадцяти договорах повторне вінчання оцінене 20 копійками. Це становить 57% від загального числа, що свідчить про домінування саме такої оцінки цього таїнства. Розцінка у 60 копійок зустрічається лише раз у вже згаданій угоді Семена Бойчевського. Тож її можемо вважати винятком із норми². Значна частка договорів (20 з 28) передбачала перспективу вінчання осіб не своєї парафії. Цей пункт не містив конкретних сум, а констатував, що питання вирішуватиметься за домовленістю сторін.

Усі договори, датовані 1765–1783 роками, містять згадку про сорокоуст. Він, як і раніше, залишався найдорожчою потребою у протопопії. Ціна за нього коливалася від двох до чотирьох рублів. Лише в одному договорі священника Романа Стефанова з парафіянами села Бубни плата за цю потребу встановлена на рівні 1 рубля 50 копійок³.

Ціна за панахиду, порівняно з попередніми часами, не змінилася і складала 10 копійок. В усіх угодах зафіксовано запис у пом'яник або ж як варіант – суботник. Пом'яник – це книжечка, зошит або записка, у які вписують імена живих і померлих осіб для поминання на Літургії, а також померлих осіб для поминання на панахиді. Він буває приватним – для запису мирян і церковним (синодик) – для запису священно- та церковнослужителів⁴. Ціна суботника у 27 договорах встановлена на рівні 50 копійок. Винятком є договір уже згадуваного нами чорнухинського священника Івана Чемпиловича, у якому за цю потребу треба було сплатити 1 рубль⁵.

У договорах 1765–1783 років, як і в угодах, укладених до 1765 року, зазначені ціни на посвячення будинків, колодязів і пасок. Освячення дому коливається у межах 10–30 копійок, колодязя – від 5 до 10 копійок, паски – у межах однієї копійки або ж денежки. Утім вони зафіксовані не в усіх

¹ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 4.

²Там само. Арк. 4.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 495. Арк. 8.

⁴Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 102.

⁵ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 642. Арк. 6.

угодах. Приміром, освячення дому прописане в 24 (86 %), колодязя в 5 (18 %), паски в 14 (50 %) з 28 договорів.

Зазначимо, що в договорах цих років з'являються дві нові треби, не зафіксовані в попередніх угодах. Перша з них – молитва за породіллю. Вона фіксується в 7 випадках і коштує 1 копійку. Другою потребою було елеопомазання. Це таїнство зцілення душі й тіла хворої людини, яке відбувається через богослужіння, під час якого частини тіла людини помазуються святим елеєм¹. Згадку про нього віднаходимо щоправда лише у двох договорах. Його ціна складала 20 копійок.

Співставлення цін за треби зафіксовані в угодах із офіційними розцінками дозволяє говорити про відмінності між законодавчими нормами і повсякденними практиками. Лише у ціні за поховання дорослої людини та вінчанні молодят спостерігаємо суголосність закону та повсякденних реалій. Поховання ж дитини коштувало вище офіційно встановленої норми, а от хрещення, навпаки, було дешевшим.

Звертаємо увагу, що, встановлюючи ціну за сповідь та елеопомазання, місцеві ієреї прямо порушували букву закону, адже за ці таїнства оплата не передбачалася. Думаємо, що фіксація конкретних цін на інші треби теж суперечила указу, адже там відзначалася добровільність сплат за них. У той же час такі записи можуть свідчити про намагання пастви обмежити апетити панотців і їх слід розглядати як спробу врегулювати можливі конфліктні ситуації на місцевому рівні спираючись на досвід попередніх років.

Отож допускаємо, що поява указу 1765 року майже не вплинула на практику оплати треб у Пирятинській протопопії. Певним винятком можемо вважати лише наявність в угодах молитви за породіллю, прописану в указі. Збіг цін за поховання та вінчання – це наслідок не законодавчого впливу, а результат дотримання попередньої цінової політики. На користь такої думки свідчить поінформованість вищих ієрархів із фактом невідповідності цін, зазначених в угодах, із встановленими законодавчо. Нагадаємо, що угоди між мирянами і священиками додавалися до справ про рукопокладення, тож не знати ситуації церковне керівництво не могло. Проте, в протопопії не виявлено жодного випадку, коли б така несумісність завадила рукопокладенню майбутнього душпастиря.

¹ Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 127.

Припускаємо, що причини такої поведінки владик слід шукати в матеріальній зацікавленості, адже новопризначений ієрей мав сплатити кошти за отримання поставної грамоти. Як засвідчують джерела, такі виплати часто здійснювалися постфактум: священник реально призначався на парафію, заробляв гроші й вже потім розраховувався за поставну грамоту. Крім того, як зазначалося вище, угоду підписували обидві сторони, тож й сприймалася вона як результат «загальної нашої згоди»¹. Отже, в очах Єпископа, виглядали легітимними і мали в майбутньому гарантувати злагоду на парафії.

У цьому контексті доречно питання: чи існувала спадкоємність у ціновій політиці при призначенні нового священника? За досліджуваний період, нами виявлено два випадки укладання договорів при заміні священників в одній і тій самій парафії. У першому йдеться про настоятелів Михайлівської церкви села Грабарівка. Священником там був рукопокладений Дмитро Баканович². Через шість років, після смерті попередника, новим душпастирем став колишній диякон цієї церкви Федір Данилов³. Співставлення цін в угодах обох ієреїв засвідчує їхню цілковиту тотожність.

У другому епізоді маємо справу з священниками Свято-Троїцької церкви міста Пирятина – Андрієм і Семеном Бойчевськими. Угода з отцем Андрієм датована 1764, а з його братом Семеном 1776 роками. Договір Андрія Бойчевського нараховував 11 треб⁴. Натомість, у договорі Семена до них додані запис у пом'яник/суботник та елеопомазання⁵. Щодо ціни, то вона змінилася лише відносно трьох треб. Як-от, на 10 копійок зросла вартість першошлюбного вінчання, на копійку подешевшало хрещення немовлят та подорожчало посвячення дому: з 15 піднялося до 50 копійок⁶. Таким чином вважаємо, що священники загалом дотримувалися цінової політики своїх попередників, дозволяючи собі лише незначні корективи.

Доходи ієреїв протопонії. Зрозуміло, що ціна за треби безпосередньо впливала на статки ієреїв. Які доходи міг отримати ієрей за свої труди, розглянемо на прикладі священника Федора Миргородського з села Яцини. Він обійняв парафію 16 квітня 1780 року. На той момент вона

¹ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 2.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 260. 11 арк.

³ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 494. 6 арк.

⁴ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 15–16.

⁵ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 4.

⁶ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 15–16.

налічувала сто два двори, у яких проживало 1111 мешканців. Отець Федір був одноосібним ієреєм приходу. При вступі на посаду парафіяни склали з Федором Миргородським угоду, в якій зафіксували свої обов'язки перед ним.

Домовленість передбачала збереження за священником земельних угідь, якими користувалися його попередники, встановлювала розмір натуральних подаянь, що виражалися в наданні попові від кожного двору певної кількості зерна пшениці, вівса й гречки й окреслювала розмір грошових виплат за здійснення треб.

Зокрема, за хрещення слід було заплатити три, а за сповідь одну копійку. Вінчання молодят своєї парафії коштувало для нареченого десять копійок, а для нареченої тридцять. Якщо ж наречений був з іншої парафії він мав заплатити один рубль, а з нареченої плата бралася за домовленістю. Поховання літньої особи коштувало десять, а дитини п'ять копійок. Встановлювалася винагорода за поминання сорока днів у розмірі 2 рублів. Велика панахида й молебні за здоров'я та упокій оцінювалися в 10 копійок. Плата за освячення нового дому, ікон, колодязів визначалася в 10 копійок, а освячення пасок коштувало 1 копійку від двору¹.

Використавши матеріали метричної книги за 1781 рік, ми підрахували помісячну та загальну кількість відправлених ієреєм таїнств хрещення й вінчання та здійснених погребінь. Так, за січень Федір Миргородський охрестив одинадцять дітей, здійснив чотири вінчання та поховав трьох осіб. У наступні місяці фіксуємо таку ситуацію: у лютому – чотири особи охрещено й чотири поховано, у березні – шістьох хрещено та шістьох поховано, у квітні – двох хрещено, десять пар обвінчано і трьох осіб поховано, у травні – двох охрещено, чотири пари вінчано і трьох поховано. У червні – п'ятьох осіб охрещено й одну поховано. У липні – сімох охрещено й чотирьох поховано, у серпні – четверо осіб охрещено, а трьох поховано, у вересні – хрещено сімох немовлят, у жовтні – вісім осіб охрещено, одна пара повінчана, двох поховано, у листопаді – чотирьох охрещено, дві пари вінчані, один похований, у грудні – п'ятьох хрещено та одного поховано².

На підставі викладеного вище можемо дійти висновку, що найбільш інтенсивно певні треби проводилися священником у січні, березні, квітні, травні, жовтні та листопаді. У той же час у лютому, червні, серпні, вересні

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 680 .Арк. 12.

²ЦДІАК України. Ф. 127 Оп. 1012 Спр. 676. Арк. 175–183.

і грудні кількість здійснених обрядів і таїнств була незначною. Таким чином, за рік ієрей охрестив 65 немовлят, обвінчав 21 пару й поховав 31 особу.

Зрозуміло, що такий нерівномірний помісячний розподіл дійств безпосередньо відображався й на прибутках пароха. Найбільш вдалим у цьому сенсі були місяці з великою кількістю весіль, так як таїнство вінчання оплачувалося найдорожче з усіх трьох наведених чинів. Урахувавши вищезазначені тарифи, констатуємо, що найбільший прибуток Федір Миргородський отримав: у квітні – 4 рублі 36 копійок, січні – 2 рублі 83 копійки, травні – 1 рубль 91 копійку та листопаді – 1 рубль 2 копійки. Для порівняння: доходи у вересні становили 21 копійку, а в червні та грудні – 25 копійок. Отож, лише у січні, квітні, травні та листопаді прибуток священика за ці три головні дійства в житті православної людини був понад рубль, решту місяців він не підіймався вище п'ятдесяти копійок.

Підбиваючи підсумки, відзначаємо, що в 1781 році сумарний прибуток за церковні таїнства й обряди, уписані до метричної книги, становив 13 рублів 52 копійки, з яких дев'ять рублів склала плата за вінчання, два рублі шістдесят копійок – за поховання і один рубль дев'яносто дві копійки – за хрещення.

Доходи від інших треб, прописаних у договорі, можемо обрахувати гіпотетично, виходячи з чисельності парафіян і попередніх обрахунків. Приміром, якщо врахувати, що в парафії на той час мешкало 807 осіб старших семи років, а отже таких, які мали обов'язково сповідатися бодай раз на рік, припускаємо, що священик отримав за здійснення цього таїнства десь 4–5 рублів щорічного доходу. З огляду на кількість дворів за освячення пасок на Великдень ієрей міг покласти до кишені ще 2–3 рублі. Нажаль, визначити дохід за освячення будинків чи колодязів ми не можемо навіть приблизно.

Водночас інформація про кількість померлих у парафії людей дозволяє порахувати, скільки яцинівській ієрей міг отримати за їх поминання. Згідно з християнськими канонами, найважливішою допомогою для спасіння душі покійного є молитва. Зокрема, 42 Правило Апостольських постанов зазначає: «Звершуйте ж поминання спочилих у третій день у псалмах, читаннях і молитвах, ради Воскреслого у третій день, і в десятій день, на спомин тих, що тут спочили, і на сороковий – за древнім зразком, – бо так народ ізраїльський оплакував Мойсея, – і

роковини, за пам'ять спочилого. І нехай роздають з маєтку його убогим для його поминання. Здійснюйте ж третини спочилих у псалмах, читаннях і молитвах...»¹. Отже, заупокійне богослужіння вершилося на третій, дев'ятий, сороковий день після смерті та на її роковини.

Як зазначали вище, 1781 року в парафії померла тридцять одна особа. Тож, якщо за упокій їхніх душ ієрею замовляли молитви на третій, дев'ятий і сороковий день, то родичі мали викласти відповідно договору мінімум 30 копійок. Отже, священник отримав би 9 рублів 30 копійок. Утім, існував іще й сорокоуст. Якщо припустити, що його замовляли за кожного небіжчика, то матимемо ще 62 рублі річних надходжень до бюджету священника, адже, нагадаю, що ця відправа коштувала в парафії 2 рублі.

Такі розцінки на похорон і поминальні відправи перегукуються з даними, наведеними Оленою Замурою. Вона стверджує, що поховання та поминання жительки Переяславського полку Костомашихи, яка, ймовірно, не відзначалася знатним походженням чи заможністю, відбулося в березні 1756 року й коштувало рідним 2 рублі 38 копійок без урахування коштів витрачених на поминальний обід і подавання жебракам². Узагальнюючи наведені вище розрахунки, вважаємо, що отець Федір за 1781 рік міг заробити на требах від 29, без урахування сорокоусту, до 90 рублів.

Маємо й інші свідчення про прибутки панотців протопопії приблизно в цей же час. Як-от, 27 січня 1772 року до Пирятинського духовного правління звернувся священник Миколаївської церкви села Кохнівка Яким Лук'янович, який скаржився на тестя-ієрея Федора Данилова, котрий неправомірно розподіляє доходи від треб. Рукопокладений у 1770 році він, згідно з умовами договору, мав отримувати половину прибутків із парафії.

Панотець у скарзі розписав, за які саме відправи мав отримав кошти в минулому році. До переліку ввійшли: сорокоуст – 3 рублі від однієї людини; суботник – 50 копійок; поховання та поховальні відправи – 10 коп. + 40 коп. + 15 коп. + 40 коп. + 45 коп. + 80 коп. + 5 коп. + 70 коп.; вінчання – 1руб. 50 коп. + 80 коп. + 1руб. 55 коп. + 50 коп. + 25 коп. + 80 коп.; хрещення немовлят – 4 коп. + 4 коп. + 4 коп.³. У підсумку маємо 13 рублів 60 копійок. Хоча за підрахунками самого отця Якіма

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

² Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С. 169.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 3.

викладеними в скарзі він заробив 17 рублів 59 копійок¹. Отож, удвох панотці мали дохід понад тридцять п'ять рублів.

У 1772 році двоє священників із села Мелехи відмовилися ділити прибутки з третім – вікарним ієреєм Євтихієм Топольським. Останній подав скаргу на своїх колег до митрополита Гавриїла супроводивши її реєстром їхніх доходів за відправлені треби. У ньому зазначалося, що за 1771 рік Кирило Данилевський із половини парафії отримав 13 рублів 35 копійок, а Іван Славянський – 11 рублів 70 копійок. Отож, удвох панотці заробили двадцять п'ять рублів і п'ять копійок².

У представлених вище прикладах оприлюднені нами суми прибутків пирятинських панотців перевищують доходи ієреїв, наведені Петром Знаменським. Він уважає, що в XVIII столітті священник, у парафії якого налічувалося 100 дворів, де мешкало близько 600–800 осіб, за відправлені треби мав отримати 11 рублів 40 копійок річного прибутку³.

Розуміємо, що подібні розрахунки умовні й не охоплюють усіх можливих варіантів грошових надходжень, або ж навпаки завищують їх. Таких висновків доходимо після аналізу змісту єдиного збереженого до наших днів щоденника парафіяльних ієреїв Київської митрополії Андрія та Федора Кирнецьких. У ньому є відомості як про грошову, так і про натуральну плату за треби. Наприклад, 10 липня 1788 року за поховання дівчинки Меланії Андрій Кирнецький отримав від її батька 10 копійок і рушник з «концями тканими»⁴.

У щоденнику натрапляємо й на інші записи про матеріальну винагороду за душпастирські труди. Одним із її різновидів вважаємо присутність попа на поминальному обіді. Документ також містить і згадки про безоплатне виконання треб ієреєм, як-от: «и погребена тамо без всякого награждения»⁵. Хоча священники Кирнецькі трудилися в Глухівській протопопії переконані, що подібна практика не була чужою й панотцям Пирятинської протопопії.

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 336. Арк. 4.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 7.

³ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 688.

⁴ Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / упор. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. С. 61.

⁵ Там само. С. 51.

Для розуміння того, багато чи мало заробляли панотці протопопії, поглянемо, наскільки їхні прибутки корелюють із доходами чоловіків інших соціальних верств та професій Гетьманщини. Нажаль, узагальнювального дослідження з цієї проблематики не має, лише окремі науковці подають розрахунки ймовірних доходів жителів Гетьманщини.

Зокрема, за підрахунками Юрія Волошина, платня слуг-чоловіків у Полтаві в 1765–1766 роках коливалася в діапазоні від 2 до 7 рублів на рік. У середньому вона становила 4 рублі 10 копійок. Учений зазначає, що мала місце й платня в 50 рублів, які, наприклад, купець Степан Момонтов сплатив своєму наймитові¹. Щоправда, ми не знаємо, про який вид робіт чи виконання яких обов'язків ішлося в цьому випадку.

За підрахунками Нікандра Молчановського, у Києві 1752 року бурмістр та райця отримували по 60 рублів річної платні, канцелярський реєнт 40, а канцеляристи та інші урядники від 10 до 16 рублів². Віктор Брехуненко підрахував, що такий собі Х. Михайлов за надання своїй клієнтці адвокатських послуг, спектр яких був широким і охоплював юридичний супровід усіх спірних справ замовниці, упродовж 1747–1748 років мав отримати 50 рублів річної платні без урахування відшкодувань у натуральній формі.

Перелік матеріальної компенсації у цьому випадку теж вражає: «Жити, йому, повіреному моему, той цілий рік квартирою в глухівському білоколовському дворі без винаймання на моїх харчах та паливі і виробити на хуторі моему моїми дровами та всякими харчами горілки дві куфи (80 літрів. – *Авт.*), винникам платити за роботу своїми грошима, та свій хліб, привізши, змолоти в моему млині без десятини» Дослідник наводить і прибутки інших адвокатів Гетьманщини, які коливаються в діапазоні від 30 до 80 рублів³.

Людмила Посохова зауважує, що в 1770–1780 роках річна платня префекта в Чернігівському колегіумі складала 50 рублів на рік, а викладач отримував 40 рублів. У Переяславському колегіумі співвідношення такої платні визначалося у пропорції один до двох, а в Харківському – один до

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 128.

² Молчановский Н. Бюджеты Киева в середине XVIII века. *Киевская Старина*. 1898. № 1. С. 81.

³ Брехуненко В. Адвокатський хліб: заробітки адвокатів у Гетьманщині. *Київські історичні студії*. 2017. № 1(4). С. 60–67.

трьох. Окремі викладачі, наприклад, учитель іноземних мов Харківського колегіуму Герць, як і ректор отримували 100 рублів на рік¹.

Таким чином священики Пирятинської протопопії отримували за відправлені треби значно більше, аніж слуги, наймити чи, приміром, канцеляристи. Утім, їхні прибутки були нижчими за доходи службовців вищої ланки, керівників навчальних закладів чи кваліфікованих працівників (адвокатів, викладачів іноземних мов, філософії та богослов'я, лікарів). Доходи панотців співвідносні з прибутками канцеляристів середньої ланки або ж рядових викладачів колегіумів.

Певне уявлення про статки, що їх міг нажити священик за час виконання своїх обов'язків, можемо скласти на прикладі пирятинського попа Семена Бойчевського. Він, одружившись з Марією Миколаївною в 28 років, став спочатку дияконом, а згодом ієреєм Свято-Троїцької церкви містечка Пирятин. Священицькі обов'язки отець Семен виконував сімнадцять років, а в цілому подружжя прожило разом 24 роки.

Одразу по смерті чоловіка в 1794 році вдова-попадя Марія подала скаргу на сина, який нібито почав активно розпродувати майно, зоставлене їй Семеном. У позові підкреслювалося, що воно було придбане подружжям Бойчевських за – «нажиті спільно гроші»², тобто в період перебування чоловіка на дияконській та ієрейській посаді. Документ містить перелік матеріальних цінностей, серед яких: дерев'яна хата, дві дерев'яні комори і город біля них у містечку Пирятин, розташовані на Лубенському шляху. Поля для рільництва, котрі «в різних урочищах і місцях знаходяться мірою днів до десяти», і така ж кількість сінокісних угідь, шестеро волів, дві корови і чотири коня³.

Тут зауважимо, що встановлення розміру міри «день» – одна з найскладніших проблем історичної метрології. На думку Нелі Герасименко, на території Лівобережної України у XVIII столітті міра землі в один день коливалася від 0,55 до 1 десятини⁴. Таким чином, у

¹ Посохова Л. «Академічна повсякденність» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / відп. ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 175.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 1200. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ Герасименко Н. Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 214–216.

володінні Бойчевських могло знаходитися від 5,5 до 10 гектарів ріллі та така ж площа сінокісних угідь.

Нажаль, встановити, скільки коштували хата з коморами і городом у Пирятині та земельні ділянки ми не можемо. Юрій Волошин, наприклад, зауважує, що вартість дворів у Полтаві, у період із 1734 по 1765 рік, коливалася від 10 до 1000 рублів. Він же наводить такі суми, сплачені за садиби полтавцями: 10, 13, 18, 20, 70 та 170 рублів¹. Відкинувши найвищу та найнижчу ціну з поданої дослідником, припускаємо, що в середньому двір із хатою та підсобними спорудами міг коштувати від 15 до 45 рублів. Микола Сумцов, за 1766 рік, подає такі ціни на нерухомість по Чернігівському полку: рублена хата з сіними від 10 до 25 рублів, хата мазанка – 5 рублів, рублена комора – 3 рублі, мазана клуня – 4–5 рублів, хлів – 50 копійок². Отож, коли виходити із зазначених ним цін, можемо підрахувати, що двір Семена Бойчевського міг вартувати від 16 до 31 рубля.

У документі зазначено грошовий еквівалент вартості худоби. Зокрема, шестеро волів із ієрейського господарства було продано за 100 рублів, із них чотирьох продав син за 70 і двох Марія за 30 рублів. Дві корови син продав за 30 рублів, а пару коней – за 41 руб, іншу пару залишив собі³. Тож за наявну в священицькому домогосподарстві скотину спадкоємці торгували 212 рублів, а загальна її вартість могла становити 253 рублі. В позові вдова згадує й про грошові заощадження, але точної суми не зазначає. Таким чином, загальна сума нажитого священиком рухомого й нерухомого майна може бути оціненою в 300–400 рублів.

З викладеного вище висновуємо таке:

– можливість винагороди за відправлені треби передбачали канонічні норми. У досліджуваній період на законодавчому рівні її закріплено в Додатку до Духовного регламенту та конкретизовано в Синодському указі 1765 року. Проте, законодавчі норми охоплювали неповний спектр треб, які надавала церква, низка положень була неконкретною, тобто вирішували проблемні випадки ієреї і прихожани;

¹ Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. Київ: К.І.С., 2016. С. 38–39.

² Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии. *Киевская Старина*. 1883. №12. С. 696–697.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1200. Арк. 3.

– у досліджуваній протопопії норми оплати треб регулювали договори між священиком і парафіянами. Договірні стосунки склалися ще до появи указу 1765 року та залишалися актуальними й після його появи;

– ціни за треби, зазначені в договорах, не відповідали законодавчим нормам, однак спостерігаємо послідовність цінової політики душпастирів. Це дозволяє стверджувати, що традиція у цьому питанні домінувала над законодавчими приписами;

– грошова винагорода ієрею за відправлені треби могла коливатися в діапазоні від 29 до 90 рублів за рік. За цим показником їхні доходи співвідносні зі статками канцеляристів полкових канцелярій і магістратів середнього рівня чи рядових викладачів колегіумів.

Ієрей і парафіяни: між офіційною нормою та повсякденною практикою душпастирської діяльності

Нормативне регулювання взаємин ієреїв і парафіян. Головна вимога щодо виконання священиками своїх обов'язків була сформульована ще в перші століття існування християнської церкви. Так, 19-те Правило Трульського собору проголошує: «Предстоятелі Церков повинні в усі дні, а особливо в недільні, навчати весь клір і народ слів благочестя, вибираючи з Божественного Писання розуміння та міркування про істину, не переступаючи визначених уже меж і передання богоносних отців»¹. А 58-ме Апостольське Правило акцентує: «Єпископ, або пресвітер, який не дбає про причетників і про людей і не навчає їх благочестя, нехай буде відлучений»². Отож, піклування та навчання християнським чеснотам пастви вважалося найголовнішим обов'язком ієрея.

У подальшому питанню взаємин парафіян і священиків у світлі виконання останніми своєї «професійної» діяльності приділяли чимало уваги. Його, вочевидь, слід розглядати як частину розлогішого дискурсу про співвідношення духовної та світської влади, їхні межі й верховенство, актуальну для всієї історії церкви. Представники Києво-Могилянської духовної традиції, під чийм впливом розвивалося релігійне життя в ранньомодерній Україні, теж зверталися до цієї проблеми.

¹ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

² Там само.

Передовсім це стосується реформаторських ініціатив Київського митрополита Петра Могили та його «Требника», де впорядковано й уніфіковано обрядову систему православної церкви, прописано порядок дій священника при відправленні треб. Це мало б дисциплінувати духовенство шляхом унормування його діяльності й підвищити авторитет ієреїв в очах пастви. Щоправда, більшість дослідників спостерегли незначну поширеність цього видання поміж парафіяльних ієреїв через його дороговизну, а ефективність і тяглість могилянських ініціатив є дискусійною.

Наступники митрополита теж приділяли увагу стосункам ієреїв та пастви. Приміром, уже згадуваний Йоаникій Галятовський у своїх творах наголошував на важливості для пароха бути моральним авторитетом для мирян, подаючи їм приклад своїм життям, акцентував на важливості сповіді для християнина, рекомендуючи особі, яка согрішила, негайно звернутися до сповідника, закликав священників усіляко заохочувати мирян очищати своє сумління, підкреслював роль проповідницьких умінь панотців, здатних одвернути лаїків од злих умислів і врятувати їхні душі¹.

Інокентій Гізель, створюючи образ ідеального, освіченого й дисциплінованого священника, вимальовує такий перелік його зобов'язань щодо лаїків: здійснювати щоденні відправи (утрені, обідні, вечірні) з належним емоційним настроєм; служити літургії по кожному пості та в свята з відповідними приготуваннями, покаючись і отримавши розршення; навчати парафіян азам християнського віровчення (молитви, Символ Віри тощо); сповідувати, причащати, хрестити й погребати тих, хто того потребує, незалежно від статків; навіть попри загрозу власному життю надавати таїнства хворим людям. Усе це парохі мають робити не тільки через любов, але й з обов'язку, бо ж отримують користь від своїх прихожан². Також учений-богослов наголошує: миряни мають шанобливо ставитися до своїх пасторів, поважати клир; не виконання цієї настанови трактується – як смертний гріх³.

У XVIII столітті стосунки мирян та священників зазнали відчутної трансформації, яка відбувалася в руслі й під впливом загальних реформ у

¹ Галятовський І. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови. Київ: Наукова думка, 1985. С. 58–59.

² Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ–Львів: Свічадо, 2012. С. 170.

³ Гізель І. Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богові людину. *Гізель І. Вибрані твори в 3-х томах*. Т. І. Київ–Львів: Свічадо, 2012. С. 65–66.

Російській імперії. З одного боку, розуміння головного призначення душпастирів у порівнянні з попередніми роками ніби й не змінилося, бо вони, як зазначалося в Додатку до Духовного регламенту, «... поставлені пастирями та отцями в народ»¹. З іншого, ж ціла низка нововведень сприяла стандартизації та бюрократизації церковного життя, робила виконання багатьох треб обов'язковими, обставляючи їх здійснення низкою вимог, перетворювала священника на службовця з відповідним колом обов'язків і тим змінюючи його взаємини із паствою.

З-поміж таких реформаторських ініціатив відзначимо відродження та впровадження практики ведення метричних книг парафіяльними ієреями. Про обставини їх уведення та ефективність функціонування на теренах Київської і Переяславсько-Бориспільської єпархій ми вже писали у своїй монографії². Тут же підкреслимо, що відтепер панотець мав не лише хрестити, звінчати чи поховати особу, а й зробити про це відповідний запис і щорічно відзвітувати про кількість та порядок надання таких треб.

Упродовж досліджуваного нами періоду влада неодноразово видавала накази, які покликані були регламентувати порядок хрещення, вінчання та поховання. Зокрема, 1765 року єпархіальне керівництво нагадувало панотцям, що при хрещенні дитини восприєміник мусить бути один, а не двоє чи більше, що було узвичаєним явищем та застерігало: недотримання цієї вимоги призведе до позбавлення ієрея сану, а протопопа оштрафують³. Про те, що проблема неготовності хрещених опікуватися своїми духовними чадами була актуальною на той час може свідчити й сюжет з «Розмови громадянина з селянином та півцем чи дячком церковним» авторства Феофана Прокоповича. У ньому майбутній хрещений батько, котрому належало наставляти дитину в праведному житті та молитві, на запитання панотця, чи вміє він Богу молитися й чи знає «Отче наш», відповів тому «коротко і вузлуvато..., що піп і слова не зміг уже сказати йому»⁴. Далі за сюжетом священник заборонив йому бути восприєміником, а дячок висловив припущення, що тепер на панотця

¹ Прибавление к духовному Регламенту. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 707.

² Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 36–49.

³ ДАПО. Ф. 801 Оп. 1. Спр. 53. Арк. 26–29.

⁴ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 86.

чекатимуть великі неприємності, бо ображений кум скаржитиметься на нього до консисторії.

Того ж 1765 року був виданий Сенатський указ «Про знищення віничних пам'яток і грошового збору з них і про проведення слідства перед вінчанням». У ньому зазначалося: молодята мусять попередити священика про свій намір одружитися за тиждень до дати весілля. На ієрея покладався обов'язок за цей час провести щодо них розслідування. Спираючись на свідчення очевидців, він мав установити, чи не існує якихось перешкод, наприклад, кровної спорідненості, для такого шлюбу. Відомості про свідків (поручителів) молодят, факт і результати розшуку слід було потім занести до другої частини метричної книги разом із записом про вінчання¹. Тож, окрім здійснення таїнства вінчання, передбаченого його саном, ієрей повинен був тепер займатися ще й проведенням слідства, що сприймалося паствою не завжди позитивно.

Та й запроваджена Петром I у 1723 році та продовжена в часи Катерини II практика виділення окремої землі за межею населеного пункту під кладовище, як обов'язкове місце поховання покійників, теж, очевидно, вплинула на погребальну практику священиків². У другому розділі ми вже відзначали поширену в цілому в Гетьманщині та в протопопії практику поховання покійників при церквах і в інших місцях. Отож, ці зміни теж, імовірно, сприймалися неоднозначно.

Не менш важливою новацією було запровадження норм обов'язкового очищення сумління та причастя. У Духовному регламенті передбачалося, що щонайменше раз на рік кожен християнин мав висповідатися й причаститися у свого священика³. Більш детально практику регламентації сповіді та її документування на теренах Київської митрополії розглядали В. Дмитренко⁴, О. Романова⁵, М. Яременко¹.

¹Об уничтожении венечных памятей и денежного сбора с оных и о произведении обысков прежде венчания вступающих в брак. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 17. 1765–1766. С. 189–190.

²Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С. 158.

³Регламент или Устав Духовной Коллегии. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 341.

⁴Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. С. 49–59, 70–76.

⁵Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. №4. С. 122–148.

Тут лише вкотре наголосимо: така примусовість не відповідала згаданим вище настановам Йоаникія Галятовського та Інокентія Гізеля. Якщо згадати й припис священикові доносити на осіб, які не сповідалися, чи повідомляти про злочинні задуми з'ясовані під час очищення душі, то стає очевидним: турбота про спасіння душі по суті підмінялася контролем, а це не нормалізувало стосунки між ієреєм і лаїками.

Ще однією новелою стало обмеження прихожан у виборі ними душпастиря для прийняття християнських треб. Зокрема, указом київського владика Варлама (Ванатовича) від 1723 року протопопів, намісників і управителів зобов'язували слідкувати за парафіянами, щоб вони у Великий Піст, сповідувалися виключно у своїх парафіях. Таку вимогу пояснювали тим, що миряни часто шукають собі духівника на власний розсуд, піклуючись більше про комфорт, ніж про спасіння душі. Сповідь в іншого священика чи монаха допускалася лише зі згоди «свого» пароха, який мав письмово посвідчити цей факт².

В указі з Київської духовної консисторії 1731 року теж проголошувалося: «священники в приходах своїх парафіян із чужих приходів в духовенство і обряди церковні не приймали. А хто з священників наважиться такі обряди подати крім випадків смертельної потреби, ті самі будуть відлучені від своєї церкви і парафії а також оштрафовані»³. А в Синодському указі за травень 1795 року вказано факт незаконного вінчання якимось священиком Київської єпархії осіб не зі своєї парафії без запису в метричну книгу й містилася заборона на подібні дії, супроводжена погрозою позбавлення сану⁴.

Зрозуміло, що подібні інновації не впроваджувалися автоматично після появи імператорських чи єпископських указів. Саме священники мусли втілювати їх у своїх парафіях, комунікуючи з паствою, від якої, як це показано в попередніх підрозділах, вони суттєво залежали. Наявність попередньої традиції, загальна осторога до нововведень та невисокий рівень освіченості як парохів, так і вірян, думається суттєво впливали на душпастирську діяльність ієрея, особливо на тлі нововведень, підкріплених, на відміну від попередніх століть, силою державного примусу, породжуючи складний клубок взаємин, про які скажемо згодом.

¹ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 81–111.

² ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 206. Арк. 2–3.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 206. Арк. 3.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1173. Арк. 43.

Час виконання треб. Для з'ясування питання про те, скільки часу витрачав ієрей на подання треб парафіянам, звернемося до даних метричних книг і сповідних розписів. Зокрема, проаналізуємо записи в метричній книзі села Яцини за 1781 рік¹.

Число днів, упродовж яких Федір Миргородський подавав треби яцинівським прихожанам, узагальнені й представлені нами у вигляді таблиці 25. До неї занесені дати, коли відправлялися треби; якщо в один день відбувалося кілька однакових актів, то в дужках, поряд із датою показано їхню кількість.

Таблиця 25
Дні виконання треб ієреєм Федором Миргородським

Місяць	Види треб			Днів разом
	хрещення	вінчання	поховання	
Січень	2, 11, 15(2), 17(2) 18, 19, 30(2)	17, 24, 31(2)	9, 13, 30	11
Лютий	3, 5, 14, 18	–	5(2), 20, 26	6
Березень	4(2), 14, 15, 20, 21	–	4, 5, 16, 17(2), 19	9
Квітень	1(2)	11(4), 18(4), 25(2)	6, 18, 22	6
Травень	4, 7	2(2), 16, 26	19, 31(2)	7
Червень	10(2), 13, 23, 25	–	3	5
Липень	4, 18, 20, 23, 24, 25, 29	–	11(2), 14, 19	10
Серпень	2, 4, 19, 26	–	8, 10, 14	7
Вересень	1, 2, 5, 9, 13, 14, 30	–	–	7
Жовтень	2(2), 8, 14, 28(3), 29	26	2, 18	7
Листопад	4, 9, 11, 24	1(2)	10	6
Грудень	9(3), 21, 24	–	11	4
За рік	52	11	27	85

Як випливає з таблиці, у 1781 році Федір Миргородський приділив трьом основним требам 85 днів. Максимальне число, одинадцять днів, він затратив на це в січні, а мінімальне – чотири в грудні. У середньому щомісяця на виконання цих треб у нього йшло сім днів тобто, фактично щочетвертого дня священик хрестив, вінчав чи ховав парафіян. Найбільше часу, п'ятдесят два дні, припало на хрещення немовлят, удвічі менше священик затратив на поховання; вінчанню молодят уділив одинадцять днів.

¹ ЦДІАК України. Ф. 127 Оп. 1012 Спр. 676. Арк. 175–183.

Аналізуючи вміщені в таблиці результати, констатуємо: у той самий день одна й та ж треба могла надаватися кілька разів. Збіги спостерігаємо щодо всіх трьох треб. Звичайно, якщо мова йде про хрещення чи поховання, то таку ситуацію пояснюємо головно збігом обставин. У випадку ж із вінчаннями ситуація дещо інша. З огляду на низку обмежень, установлених церквою щодо дня вінчання й той факт, що про нього домовлялися заздалегідь, вважаємо проведення кількох вінчань в один день свідомим вибором панотця. Те, що такий стан ми спостерігаємо на прикладі шести із одинадцяти днів, коли це таїнство звершувалося, потверджує наші припущення.

Водночас відзначаємо, що виконання різних за змістом треб, зазвичай, розведено в часі. Зокрема, із 85 днів лише в шести спостерігаємо їхнє перетинання. Наприклад, маємо чотири дні, у які священник і хрестив немовлят і погребав покійників. І по одному дню, коли він хрестив і вінчав або ж хоронив і пошлюблював. Жодного дня, впродовж якого священникові довелося б відправляти усі три треби, не виявили. Прикметно, що збіги вінчання з хрещенням або ж погребом віднаходимо лише в січні та квітні, тобто тоді, коли одруження відбувалися найінтенсивніше.

Зауважуємо також, що фіксація дня здійснення треби в метричній книзі не завжди збігалася з реальною датою її проведення. Теоретично, за законодавчою вимогою, священник мав робити запис у книгу у той день, коли уділяв требу. Проте, а на цьому наголошує низка дослідників, ієреї часто здійснювали записи постфактум коли мали для цього час, або забували це зробити. Наприклад, Ігор Сердюк наводить красномовний випадок, який трапився зі священником містечка Сокілка. Той, охрестивши надвечір дитину, одразу ж пішов відправляти вечірнє богослужіння, а потім «по вечерни ж и после на память ему, Стефанову, неединожды не пришло той записи учинить, и то он по иерейской совести праведно поведал»¹.

Таким чином, питання, чи відповідають записи в метричній книзі реальному стану речей, залишається відкритим. І все ж вважаємо, що отримані нами показники переконливо засвідчують тісну взаємодію між парохами і паствою у справах хрещення, вінчання та поховання, природню для ранньомодерного соціуму. Тож ієрей, у процесі виконання своєї

¹ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. С. 183.

«професійної» місії мусив інтенсивно комунікувати із парафіянами, а це не завжди обходилося без конфліктів.

Конфлікти щодо подання треб у протопопії між парафіянами й ієреями. Акцентуємо: предметом нашого розгляду стануть такі треби, як хрещення, вінчання, поховання, сповідь та причастя. Цей вибір зумовлений низкою обставин. По-перше, означені треби були головними в житті тогочасної людини. Найчастіше миряни зверталися до пирятинського протопопи із проханнями призначити нового священика на парафію замість померлого чи старого та немічного, неспроможного до подання треб. По-друге, як уже зазначили у своєму дослідженні, саме на ці треби влада звертала пильну увагу впродовж XVIII століття, документуючи та регламентуючи їх, а отже, ми маємо належні джерела для їхнього розгляду.

Нами виявлено 42 конфліктні ситуації між ієреєм і парафіянами щодо подання треб. Вони зафіксовані в справах, поданих до Пирятинського духовного правління за досліджуваний період. Ми систематизували їх за требами, що стали предметом суперечок, й узагальнили у вигляді таблиці, відсоткові значення – заокруглили (таблиця 26).

Таблиця 26

Треби щодо яких виникали конфлікти між ієреями і мирянами

Найменування треби	Кількість конфліктів	%
Таїнство хрещення	4	10
Таїнство вінчання	15	36
Поховання й поминальні відправи	9	21
Сповідь і причастя	9	21
Кілька треб одночасно	5	12
Сукупно	42	100

Як впливає з таблиці, найконфліктнішим виявилось таїнство вінчання, а найспокійнішим – хрещення. Однакова кількість суперечок розгорялася довкола сповіді і євхаристії та поховання й поминання. Ми спостерегли, що значна частина скарг пов'язана не з порушеннями у поданні конкретної треби, а із систематичними негараздами в стосунках між ієреєм та паствою.

За нашими підрахунками, фігурантами цих суперечок були 48 священиків, що становить 20,6% від усіх визначених нами душпастирів

протопопії. Уважаємо такий показник досить високим, адже практично кожен п'ятий ієрей мав проблеми з парафіянами на ґрунті подання треб.

Усвідомлюємо: віднайдені нами конфлікти не відображають усієї повноти ситуації, тому що багато парафіян, очевидно, не мали ні матеріального, ні інтелектуального (були неграмотними) ресурсу, щоб оскаржувати неправомірні дії панотців. Отож констатуємо: попри наявність нормативної бази, яка регулювала здійснення треб і побутування договірних відносин у цьому питанні, проблема требоподання в протопопії таки існувала й породжувала конфлікти.

Позірний огляд справ уможлиблює твердження: вагома причина багатьох конфліктних ситуацій – грошове питання. Зокрема, у 1770 році священник села Денисівка Петро Голубовський відмовився вінчати жителя села Золотухи Семена Денисова з дочкою денисівського козака Петра Іващенка Марією, допоки наречений не заплатить йому 7 рублів. У скарзі до протопопа зазначалося, що попередньо сторони сторгувалися на 3 рублях, однак згодом, напередодні весілля, панотець забажав більше¹.

Роком пізніше парафіяни містечка Городища теж жалілися на свого батюшку Стефана Григор'єва в протопопію через те, що той вимагає гроші понад встановлені угодою за хрещення, вінчання й похорон, а коли йому не платять, не погребєє покійників по кілька днів. Прихожани дорікали отцю Стефанові, що зволікання з хрещенням через неплатоспроможність лаїків призводить до смерті нехрещених немовлят².

Аналогічних апеляцій чимало й в інших справах. Поряд із скаргами на надмірні грошові стягнення з боку панотців зустрічаємо й інші матеріальні підґрунтя конфліктів. Наприклад, у березні 1778 року священник із села Кулажинці Михайло Вербовський відмовився вінчати своїх парафіян Якова Бондаренка та Пелагею Попівну. З огляду на це Яків звернувся до протопопа за дозволом на проведення вінчання панотцем Дем'яном із села Короваї³.

Мотиви відмови попа в скарзі не пояснені, але припускаємо, що вони мали цілком матеріальне підґрунтя. Пелагея жила в дворі отця Михайла, адже була дочкою його попередника Кирила, котрому Вербовський доводився зятем⁴. У разі її заміжжя ієрей втрачав потрібні в господарстві робочі руки й, мабуть, мусив віддати частину майна чи землі як посаг за

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 286.. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 1.

нареченою. Така перспектива, вочевидь, не задовольняла отця Михайла тож він і використав своє «службове становище».

У 1794 році до Пирятинського духовного правління надійшла скарга від поміщика Петра Вольховського на священника села Георгіївка Івана Завойку. Поміщик звинуватив останнього в тому, що, маючи майнові суперечки із парафіянами, він відмовлявся надавати їм духовні треби. Зокрема, купивши в Павла Лисяка вола за 10 рублів з полтиною й замордувавши тварину важкою роботою, піп Іван почав вимагати повернути гроші, мотивуючи це тим, що буцімто Павло продав хвору животину. Коли ж селянин відмовився це зробити, то панотець на Благівіщення не лише не помазав його, а й вигнав із церкви зі словами «іди геть скотину з церкви допоки не повернеш мені грошей ні сповідатися ні причащатися не будеш»¹. Селянку Євдокію він також не допустив до причастя через те, що вона нібито заборгувала йому 70 копійок за поховання чоловіка².

Купивши коня в Єлисея Скляренка, панотець віддав тому лише завдаток, а решту пообіцяв сплатити через тиждень. Обіцяної суми він так і не дав, а, покористувавшись конем три місяці й довівши його до плачевного стану, спробував повернути тварину попередньому власникові, вимагаючи завдаток. Єлисей відмовився від такої пропозиції, помста панотця за це не забарилася. Коли в Єлисея померла дитина, отець Іван не схотів хоронити її, тож селянин змушений був звертатися до іншого душпастиря³. Наостанок полковник Петро Вольховський зазначав, що панотець примушує селян виконувати різноманітну роботу на його користь, яка не пов'язана з його душпастирською діяльністю чи потребами церкви.

У червні того ж року подібна скарга надійшла від парафіян села Бубни на іерея Стефана Рознатовського. Прихожани закидали панотцеві відмову сповідати перед Великим Постом жінок, які не захотіли йому прясти⁴.

Не зважаючи на вагомість матеріальних чинників у виникненні конфліктів, зводити всю палітру протистоянь лише до них ми не можемо. Часто причинами непорозумінь ставали офіційні нововведення, описані нами вище. Зокрема, в аналізованій скарзі бубнівських парафіян

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1198. Арк. 2.

² Там само. Арк. 5.

³ Там само. Арк. 4.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 1.

зафіксовано й таке: коли в жителя села Онисима Пономаренка померло одне з новонароджених немовлят, ієрей спочатку дав дозвіл викопати яму для погребіння в огороді того ж Пономаренка, а потім відмовився ховати і звелів копати нову яму¹.

Думаємо, що така зміна в рішенні панотця безпосередньо пов'язана з вимогами хоронити померлих лише на спеціально облаштованих кладовищах. Для обивателів же, як це показала в своєму дослідженні Олена Замура, цілком звичним було поховання небіжчика на городі чи «в гумнах під грушкою»². Таким чином, дотримання панотцем офіційних приписів могло бути сприйнято прихожанами, необізнаними із новелами законодавства, як особиста забаганка священика, що порушувала усталену традицію, і послужило причиною для скарги.

Не менш дразливими виявилися й вимоги сповідатися, причащатися, вінчатися та отримувати інші треби виключно в «свого» священика, що їх влада намагалася реалізувати впродовж усього XVIII століття. Для прикладу, в 1771 році значковий товариш Іван Шостак та священик села Голці Іван Борзаковський скаржилися на парохів села Ковалі, котрі повинчали дочку Шостака, вона ж – парафіянка отця Івана. Дівчина буцімто втекла від батьків із чорнухинським сотенним писарем Іваном Самойловичем та вийшла заміж без їхнього благословення.

У відповідь, священики Трохим Яцевич і його колега Трохим Кодяков твердили: щойно задзвонили до уранішньої служби, наречена сама прийшла в церкву з женихом і свідками. Ієреї наголошували, що неодноразово перепитали про добровільність вінчання, й отримали позитивну відповідь від нареченого та нареченої, а свідки підтвердили відсутність перепон до шлюбу; про згоду/незгоду батьків батюшки не запитували. Ієреї наполягали, що дочка Шостака часто сповідалася в ковалівській парафії, значить вона – їхня прихожанка³. Тут панотці дещо лукавили, адже відстань між селами близько 11 км., тож мало ймовірно щоб дівчина регулярно ходила туди на сповідь. До того ж у віднайденому сповідному розписі 1770 року такої парафіянки нами не виявлено⁴.

За нашим переконанням, ієреї не порушували усталеної в протопопії й описаної нами в попередньому підрозділі практики, закріпленої в

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 1.

² Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. С. 161.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 1–4.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 1–12.

договорах із парафіянами, яка дозволяла вінчати сторонніх осіб із не своєї парафії «по уговору». Та й настанов згадуваного вище Сенатського указу 1765 року про проведення розслідування перед вінчанням і наявність поручителів вони бодай формально дотрималися. Що ж до «батьківського благословення», то нормативні акти XVIII століття, котрі регулювали шлюбні відносини, неодноразово підкреслювали вторинність цієї процедури порівняно з бажанням молодят. Прикметно, що голцівський ієрей Іван Борзаковський не оспорував законність вінчання, лише вимагав від «колег по цеху» поділитися грошима, заробленими за потребу.

У квітні 1773 року до Пирятинського протопопа Іллі Максимовича звернулася Парасковія – вдова секунд-майора Льва Седова. Вона нарікала на вже згадуваних священників із села Ковалі Трохима Яцевича та Трохима Кодякова через те, що вони «без будь-якого наказу залучають мене до свого приходу»¹. Жінка зауважила, що до цієї парафії не належали ані її батько, ані дід. До того ж церква в Ковалях розташована за півтори верстви (це близько 1 км 600 м) від її будинку, тож їй, майже сліпій, із дочками ходити на вранішні богослужіння та для подання треб небезпечно й незручно. Параска Седова прохала дозволу відвідувати богослужіння та отримувати треби в селі Козлівка в ієрея Івана Чернецького, куди, за її словами, ближче добиратися.

Протопіп дослухався до побажань вдови і дозволив їй відвідувати ту церкву, яку вона бажає. Здавалося б прохання та його задоволення продиктовані виключно резонами відстані та зручності. Однак зауважимо: зараз ці села знаходяться в Чорнухинському районі Полтавської області й за підрахунками Google-карти відстань між ними – 3,1 км. Отож, якщо до Ковалів вдові треба було пройти 1,6 км., то шлях до Козлівки навряд чи був коротшим, виходить жіночка дещо лукавила, мотивуючи своє прагнення дистанцією, яку їй треба здолати для отримання душеспасенних треб. Думаємо, що мова йшла про бажання отримати треби в конкретного панотця, до якого вона звикла, та сімейну традицію відвідування певного храму, що її вдова-майорша старанно підтримувала.

Бажанням отримати конкретну потребу від конкретного священника були продиктовані й дії Євдокії Оріховської. Вона звернулася до попа Миколаївської церкви села Мокіївка Леонтія Данилова з проханням відправити сорокоуст за її померлого чоловіка – лубенського протопопа Івана Оріховського. Нажаль, з'ясувати, чому саме цього душпастиря

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 1.

обрала вдова, нам не вдалося. Втім відомо, що отець Леонтій 10 березня 1765 року звертався до Лубенського духовного правління з проханням дозволити йому відправити сорокоуст за померлим протопопом Іваном¹. Очевидно, такі дії панотця зумовило бажання убезпечити себе від імовірних позовів, адже він був парафіяльним ієреєм іншої – Пирятинської протопопії, та й протопіп Іван навряд чи його прихожанин.

Ще складніше було визначити «свій» чи «чужий» ієрей, коли мова заходила про половинних настоятелів однієї парафії. Так, наприклад, трапилося 1795 року в селі Усівка, де священник Григорій Зубков охрестив новонароджену доньку місцевого дворянина Афанасія Щегельського, нарікши її Агрипиною. Скаргу на неправомірність треби подав інший настоятель цієї парафії – Корній Бойчевський. Він наголошував, що отець Григорій знаходиться під заборонаю здійснювати священнодіяства, а хрестильницю – викрав².

Ієрея Григорія справді нещодавно позбавили права священнодіяти через пияцтво. А, до цього моменту він вісім років був настоятелем, а перед тим дияконом в усівській церкві на протывагу щойно рукопокладеному молодому Корнієві. Тож Афанасій Щегельський, певно звернувся до нього як до «свого» душпастиря за звичкою; про заборону священнодіяти дворянин міг і не знати. Корнієві ж, мабуть, ще треба було заробляти авторитет поміж парафіян, щоб стати для них «своїм».

Аналіз справ дає також підстави твердити, що часто причини конфліктів крилися в особистісній площині й були зумовлені рисами характеру учасників чи специфікою розуміння ними своїх обов'язків та прав. Зокрема, козаки села Митлашівка скаржилися на поведінку свого панотця Пилипа Кошмановського, котрий щосуботи в церкві «такі сварки допускає що й в шинку таких немає»³. З подальших пояснень стає зрозуміло, що панотець жорстко та не церемонячись у висловах наставляв свою паству на «путь істинний». Тож ієрей і парафіяни могли по-різному сприймати суть і методи «виховних» заходів, визначаючи межі дозволеного для кожної зі сторін.

На подібне, скаржилися козаки села Голці. Вони звинуватили попа Івана Борзаковського в неодноразовому побитті їхніх дружин за справжні чи вигадані гріхи; а найголовніше – у відмові потім відпускати ці гріхи на

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1221. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 718. Арк. 1.

сповіді¹. Нажаль, брак інформації не дозволяє пояснити, чи ми маємо справу зі специфікою характеру священників, чи з тим, що вони аж занадто перейняли роллю наставників, прагнучи врятувати душі пастви будь-якими методами.

Одночасно й ієреї скаржилися на нестерпну вдачу парафіян. Зокрема, отець Олексій Добронизький із села Лазірки просив перевести з його парафії Семена Савича, власника хутора Семенівщина. За словами священника хуторянин, неодноразово безпричинно «виключно зі злості» бив його, а його Стефана Кирилова, колегу й тестя загалом покалічив. Семен, виправдовуючись запевняв, що причина його нестриманості не в особистій неприязні до панотця чи скандальній вдачі, а в тому, що піп Олексій, попри домовленість, намагався «зідрати» із нього 10 рублів за вінчання сина².

Не менш бурхливими були взаємини між козаком і панотцем у селі Повстин. У травні 1763 року Семен Смачний звернувся до протопопії з проханням дозволити перейти від ієрея Микити Данилевського до іншого священника цього ж села Прохора Вігілянського. Своє бажання він мотивував так: піп Микита «маєт на мня давню злобу чрез ругань між жонами нашими»³. Козак повідомляв, що Данилевський у 1762 році вигнав з двору його кумів, які прийшли переговорити про хрестини, й відмовився хрестити дитя, тому йому довелося звернутися до попа Прохора.

Коли ж 6 березня 1763 року померла його дружина, панотець не захотів погребати її й заборонив іншим церковнослужителям сприяти Семенові в цій справі. Піп Прохор тоді хворів і не зміг допомогти Смачному, а тому він змушений був «жінку свою сукупно з родичами поховали самочинно при церкві Святомиколаївській»⁴.

Остання обставина викликає сумнів, чи лише неприязню було зумовлено небажання погребати дружину Семена. Можливо, панотець не хотів порушувати офіційну заборону ховати покійників у церкві та коло неї, а козак наполягав саме на такому місці останнього спочинку для своєї благовірної.

Також твердимо, що за скаргами парафіян на дії священника могли стояти й негаразди в родині самого панотця. За таких обставин лаїки виступали інструментом у руках однієї зі сторін, використання якого

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 87а. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 23–24.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1.

⁴ Там само. Арк. 14.

дозволяло досягти бажаного результату. На такі думки наштовхують обставини конфлікту в селі Приходьки.

Так, 10 березня 1775 році до Пирятинського духовного правління надійшла скарга від жителів цього села на тамтешнього священика Лева Криницького. Парафіяни дорікали панотцеві, що він зневажає на недорід і тяготи воєнного часу, а вимагає з них вищу платню за відправлення треб порівняно зі встановленою в договорі, укладеному у 1764 році коли він обійняв парафію. Скаржники зазначили, що за хрещення дитини піп бере по чотири й більше копійок супроти встановлених двох; а ще, самочинно визначає хрещених батьків, відмовляючи тим, хто його розгнівив, тобто не виконував «загадувану ним роботу».

За вінчання піп «торгується наче на ярмарку за якусь скотину», під час якого витребує понад 3 рублі замість 20 копійок із молодят своєї парафії й 2 рублів із сторонніх осіб, прописаних у договорі. Панотця звинувачували в тому, що коли до нього приходять домовлятися за ціну весілля, він ігнорує прохачів і зволікає з часом, повідомляє розмір оплати в день вінчання. Таким чином позбавляючи молодих можливості домовитися з іншим ієреєм.

За поховання від родичів небіжчика панотець буцімто вимагав по 2–3 рублі «або скільки в кого заманеться», а при небажанні платити лишає покійників не похованими понад два дні. До того ж, отримавши від митрополита книгу для збору коштів на відбудову церкви, він не вписує до неї жертвувальників і відмовляється звітувати за зібрані гроші перед обраними громадою людьми. Скаржники вимагали одібрати в панотця незаконно присвоєні гроші та розрахуватися ними із майстрами, які лагодять церкву, а в парафію прислати нового пастиря або ж приписати їх до іншої парафії¹.

Отже, перед нами стандартний перелік обвинувачень у грошових зловживаннях при поданні треб, який ми описували вище. Виняток із нього – звинувачення в присвоєнні грошей, зібраних на ремонт церкви. Перевірити правдивість таких закидів, нажаль, неможливо. Церква в селі справді потребувала серйозного ремонту, про що рапортував у протопопію сам ієрей, щоправда, він сумнівався в доцільності ремонту, а пропонував будувати нову².

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 1–8.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 1–3.

Прикметно, що вже в 1776 році, тобто через рік після подачі згаданої вище скарги, панотець спільно з парафіянами звертаються до митрополита Гавриїла (Кременецького) з проханням побудувати нову церкву замість старої. Нову збудовану церкву освятили 1779 року¹. Можливо, піп Лев справді мав розбіжності з парафіянами в питанні ремонтувати чи будувати новий храм?

Однак привертає увагу й інше. Поміж 43 скажників найперше підпис поставив Олександр Криницький – брат отця Лева та за сумісництвом відставний камер-лакей двору її Імператорської величності. У сповідний розпис 1768 року, складений Левом Криницьким, Олександр не вписаний на відміну від іншого брата Василя – значкового товариша Лубенського козачого полку². Припускаємо, що Олександр Криницький трудився далеко від батьківщини, можливо, й у Петербурзі.

Думаємо, що після повернення Олександра додому між братами виникли непорозуміння. Хоча інший брат, Василь, скаргу на Лева не підписував. Складно сказати, що саме розсварило братів. Імовірна причина могла критися в тому, що Олександр після повернення, вважаючи себе соціально вищим за брата, повчав того чи втручався в справи парафії. Та й за віком він був старшим за Лева. Наше припущення збігається зі спостереженнями інших дослідників. Зокрема, Максим Яременко наводить аналогічні приклади зверхнього ставлення представників козацької еліти до своїх родичів-ієреїв³. Цікаво, що після смерті Лева його брати Олександр і Василь уже спільно просували бажану їм кандидатуру на місце померлого родича.

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– дисциплінування священників і лаїків у процесі подання треб, розпочате в могилянський період, було продовжене у XVIII столітті. Нововведення торкнулися всіх основних треб, присутніх у житті тогочасної людини (хрещення, вінчання, причастя, сповіді, поховання). Вони поволі стандартизували й бюрократизували церковне життя, а це впливало на взаємини ієрея та пастви, робило обов'язковим у часі й просторі виконання багатьох треб, обставляло низкою вимог їх здійснення та слугувало на місцевому рівні благодатним підґрунтям для непорозумінь, сварок;

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 658. Арк. 1–6.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 1.

³ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 95.

– наявність попередньої традиції, загальна осторога до нововведень, невисокий рівень освіченості як парохів, так і вірян суттєво впливали на душпастирську діяльність ієрея, особливо коли врахувати той факт, що новації, на відміну від попередніх, підкріплювалися силою державного примусу, позбавленого водночас матеріальної підтримки;

– аналіз часу, затраченого священиком на подання треб, дозволяє твердити, що в середньому щомісяця на це йшло сім днів. Отож, кожного четвертого дня священик хрестив, вінчав чи відспівував парафіян. Якщо сюди додати ще й дні у які ієрей сповідав, причащав, правив молебні, служив літургії, то матимемо результатом щоденну, тісну взаємодію пароха та пастви;

– частими були конфлікти між ієреями та парафіянами щодо подання треб. Найбільше – довкола таїнства вінчання. Спостерегли також велике число суперечок, пов'язаних із сповіддю, причастям, похованням. У значній частині справ спостерігаємо скарги на комплексні негаразди між ієреєм і паствою щодо уділення треб. Фігурантами суперечок стали 48 священиків, що становить 20,6% від усіх визначених нами душпастирів протопопії. Таким чином, кожен п'ятий ієрей мав проблеми з парафіянами на ґрунті подання треб;

– основними причинами суперечок вважаємо такі: дисбаланс між офіційними вимогами й усталеним порядком речей, грошові – пов'язані з намаганням отримати понаднормові доходи, матеріальні – коли відмова подавати требу, ставала засобом тиску з метою досягнути позитивного вирішення ситуації, особистісні – зумовлені рисами характеру учасників або життєвими обставинами, негаразди в родині – коли скаргу лаїків використовували для боротьби з родичем-ієреєм.

Взаємини між ієреями протопопії

Перегляд матеріалів справ із Пирятинського духовного правління дозволяє твердити: ієреї протопопії добре знали один одного та взаємодіяли між собою як у «професійній» діяльності, так і особисто. Тож, аналізуючи стосунки між ними, погодимось з думкою Юрія Волошина про те, що уявлення про протопопію як певну церковно-адміністративну

цілісність й відчуття належності до неї, існувало, передовсім, «на папері та в головах місцевого духовенства»¹.

На процес взаємодії священників протопопії помітний вплив справили процеси модернізації церкви в Російській імперії XVIII століття. Зокрема, запровадження колегіального управління на місцях, де духовні правління разом із протопопами здійснювали виконавчу владу, сприяло «втягуванню» парафіяльних ієреїв у спільну діяльність для вирішення проблем у межах протопопії. Тут відзначимо, що «присутствіє» – одна з складових духовного правління – комплектувалася саме з місцевих парохів, її склад час од часу змінювався, а найважливішим є те, що у виборі кандидата до цього органу мали право брати участь усі священники протопопії. Це безперечно свідчить про особисте знайомство священників один із одним.

Уявлення про те, якою була географія залученості ієреїв до «присутствія», складемо на основі даних про його склад за 1775 рік. Згідно з джерелами, до нього входило чотири особи: протопіп Ілля Максимович і священники – Влас Яновський, Григорій Козловський та Андрій Костецький. Означені вище отці мешкали в таких населених пунктах: Ілля та Григорій – Пирятин, Влас – Бондарі, Андрій – Харківці. Тож Ілля та Григорій, які проживали в одному містечку, могли бачитися й щодня. Відстань же між Пирятином і селом Бондарі становить майже 42, а до Харківців – 9 км. Отже, вона чимала для щоденного спілкування. Втім, спільна робота в «присутствії» потребувала комунікації панотців, що вочевидь і відбувалося.

Важливим фактором, який сприяв контактуванню ієреїв поміж собою, була практика особистого ознайомлення священника з указами і розпорядженнями, складання документації, котру треба було надсилати у протопопію та проведення перевірок з укладанням рапортів, що набуває поширення в цей час. Наприклад, як відзначено вище, священник щорічно мав присилати виписки із метричних книг і сповідних розписів до протопопії. Тож як мінімум раз на рік він змушений був відвідати Пирятин. Враховуючи відстань від окремих парафій до резиденції протопопа, наприклад: Савинці – 56 чи Митлашівка – 78 км., вважаємо, що панотцеві було проблематично подолати її за світловий день та ще й

¹ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 2023. С. 23.

повернутися додому. Такі міркування продиктовані тим, що на думку дослідників, довжина відстані «день у дорозі», залежно від засобу пересування, могла дорівнювати від 25 до 70 км¹. Тож ієрей мусив зупинитися десь на постій і міг зробити це в когось зі священників.

Огляд джерел дозволяє твердити, що в протопопії побувала практика відвідин ієреями один одного «у справах». Зокрема, саме з такою метою березоворудський парох Федір прибув до свого тезки ієрея миколаївської церкви села Кохнівка². Водночас, до того приїхав і мелеховський піп Євтихій Топольський. Відзначимо, що відстань від Кохнівки до Березової Рудки близько 60, а до Мелехів понад 90 км. Отже, обидва гостя явно збиралися залишитися на ніч у господаря. Щоправда, ці гостини не миналися без пригод, але про них ми розповімо нижче.

Залучення ієреїв до перевірок стану справ у «чужих» парафіях теж передбачали контакти із місцевими панотцями. Приміром, малютинський священник Павло, їздив у село Білоусівка для огляду тамтешньої церкви та склав рапорт у правління про її стан і наявні речі³. Відзначимо, що документ прикрашають і підписи місцевих панотців. Отже, припускаємо – викладене в ньому задовольнило обидві сторони і перевірка та спілкування минули без ексцесів. Принагідно зазначимо, що відстань між цими поселеннями понад 90 км. Отже й тут перевіряючий підчас виконання свого завдання, мабуть жив у домі місцевих ієреїв.

Уже згадуваний вище член духовного правління Андрій Костецький у 1772 році теж перевіряв наявність книг «церковного круга» в парафіях протопопії⁴. Тож, вочевидь, для отримання необхідної йому інформації мусив спілкуватися з панотцями. Щоправда, аналіз документу дозволяє припустити, що такі контакти могли мати й форму листування.

Перетиналися священники різних приходів і при поставленні нового ієрея на парафію та відправленні треб. Зокрема, в документах про рукопокладення неодноразово згадується присутність на цьому таїнстві панотців із сусідніх приходів. Здійснення ж обрядів у «чужій» парафії була викликана зазвичай «отлучками» тамтешніх ієреїв чи їхньою хворобою. Так, священник Стефан Григор'єв із містечка Городище у зв'язку з від'їздом

¹ Чибирак С. В. Україна, держава: метрологія. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 1 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2018. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.5.4> (дата звернення: 29.07.2023)

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 2.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 8.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 315.

у справах до Києва мелехівських священників здійснив поховальні відправи за кількома померлими прихожанами¹. В документах правління жодних претензій до нього з боку мелехівських колег щодо цього акту не зафіксовано. Тож, вочевидь, відправа проводилася за взаємною згодою та попередньою домовленістю.

Про існування співдружності поміж ієреїв свідчать й інші дані. Так, 25 жовтня 1766 року, біля 10 священників зібралися разом щоб провести в останню путь отця Ігната, настоятеля преображенської церкви підварка Харсіки поблизу Чорнух². Нажаль, наявні в нашому розпорядженні документи не дозволяють ідентифікувати їх. Однак, судячи із характеру запису, така практика була звичайною в протопопії. Тож, попри відсутність прямих доказів, опосередковані обмовки джерел дозволяють твердити – панотці протопопії відчували корпоративну солідарність та взаємодіяли один із одним у своїй «професійній» діяльності.

Втім, окрім професіональних, мабуть існували й особистіні зв'язки. Аналізувати їх за умов відсутності джерел особового походження, котрі б зафіксували внутрішні рефлексії щодо друзів і ворогів, украй складно. Міркувати про них можемо суто гіпотетично. Приміром, у випадку зі згадуваним ієреєм Стефаном Григор'євим із Городища напрошується питання: чому саме він надавав треби мелехівським прихожанам? Продиктоване воно тим, що поряд були й інші парафії, наприклад, у Вороньках чи Пізняках, котрі географічно навіть ближчі до Мелехів. Отже, не виключаємо, що саме приятні особисті взаємини відіграли роль у зверненні по допомогу саме до отця Стефана.

Серед матеріалів Пирятинського духовного правління віднаходимо й чимало звернень священників із проханням надати дозвіл на проїзд у Київ для відправки дітей на навчання в Академію. Прикметно, що разом із своїми чадами, панотці часто відвозили і синів сусідських ієреїв. Наприклад, саме так вчинив священник із села Приходьки Маценко-Петраковський, який поряд із власним доправив у Київ ще й сина свого колеги, ієрея сусіднього села Федора Петраковського, який зобов'язувався виконувати в цей час обов'язки священника на приході. Відзначимо, що попри схожість прізвищ, родичами панотці не були. Що рухало отцем Павлом: уявлення про християнську взаємодопомогу чи корпоративну солідарність, потреба виконати офіційні настанови про обов'язковість

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 2.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2.

навчання дітей ієреїв чи якісь особисті мотиви, можемо тільки здогадуватися.

Таким чином, вважаємо, що взаємини парохів протопопії базувалися, передовсім, на спільній «професійній» діяльності та належності до однієї соціальної групи. Ієреї, вочевидь, усвідомлювали свою приналежність до регіональної корпорації духовенства та діяли згідно встановлених у ній писаних і неписаних правил. Така ситуація зовсім не виключала суперечок між ними. Відзначимо, що на відміну від пересічних взаємин конфлікти між ієреями досить добре задокументовані в джерелах.

Тлумачний словник подає таке визначення поняття конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка¹. Тож, терміни конфлікт, суперечка, розбіжність ми вживаємо як синонімічні, попри їхню певну психологічну, правову чи смислову відмінність.

Інтерес до цієї сторони життя людини посилюється з утвердженням історико-антропологічної методики вивчення соціуму. Конфлікт, зацікавив науковця не тільки у його причинно-наслідковій площині, а й як явище котре відображає цінності, стратегії поведінки, менталітет осіб, втягнутих у нього. Це допомагає краще збагнути механізми та способи взаємодії людей, а отже, зрозуміти людину й суспільство минулого. Саме під таким кутом зору дивимося на конфлікти поміж ієреями й ми.

Серед останніх досліджень, спрямованих на вивчення конфліктів у ранньомодерній Україні, виокремимо праці Віктора Горобця² та Наталії Старченко³, у яких проаналізовані конфлікти у середовищі козацької старшини Гетьманщини та волинської шляхти. Вивченню конфліктів на прикладі соціуму Полтави другої половини XVIII століття присвячено працю Юрія Волошина⁴. Протистоянню на рівні церковної еліти приділено увагу у працях Ігоря Скочиляса⁵ та Максима Яременка¹.

¹ Сучасний тлумачний словник української мови за ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. С. 352.

² Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2016. 288 с.

³ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ: Lauras, 2014. 510 с.

⁴ Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова. *Соціум*. 2010. Вип. 9. С. 219–238.

⁵ Скочиляс І. Брацлавський територіальний конфлікт 1747–1754 рр.: правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування» географічного простору та історична пам'ять. *Соціум*. 2010. Вип. 9. С. 174–218.

Відзначаючи вагомі здобутки згаданих вище дослідників зауважимо, що конфлікти розглянуті ними переважно на рівні еліт, або ж по вертикалі протистояння влади та соціуму. Розгляду ж конфліктної взаємодії у горизонтальній площині в середині окремих соціальних груп належної уваги поки що не приділено. Зокрема, слабо досліджені суперечки між парафіяльними ієреями Гетьманщини.

За період з 1750 по 1799 роки нами виявлено 58 справ, що зафіксували сварки священників поміж собою. Ми свідомі того, що збережені документи не вичерпують усіх конфліктних моментів, що виникали між душпастирями. Однак, вони презентують основні суперечності довкола яких розгорталися протистояння.

Перегляд означених вище справ дозволив з'ясувати, що їх фігурантами стали 72 священника протопопії. Тож, майже 31% ієреїв, фактично кожен третій із 233 нарахованих нами, були втягнуті в різноманітні конфліктні ситуації упродовж досліджуваного періоду. Це високий показник, особливо з огляду на те, що мова йде не про представників маргінесу, а про осіб покликаних утверджувати християнську добродієність посеред парафіян. На нашу думку, такі результати дозволяють стверджувати, що конфлікт був узвичаєним явищем посеред ієреїв. Отже, офіційні вимоги які вимагали від ієреїв бути: чесними, не питущими, не сварливими, не заздрісними, не срібллюбивими тощо, не завжди втілювалися в реалії повсякденного життя.

Для аналізу причин конфліктів дані по них із джерел узагальнимо в таблиці 27, відсоткові значення в якій заокруглимо.

Перш ніж аналізувати причини конфліктів, відзначимо, що запропонований розподіл умовний. Єдину причину протистояння виокремити складно бо суперечки зазвичай носять комбінований характер поєднуючи декілька мотивів.

Наприклад, скарга на поховання священником «не свого» парафіянина є складовою ширшого протистояння пов'язаного з розподілом парафії. Відносно невелика кількість справ де причиною позову названо побиття та образи, теж не показова, бо більшість конфліктів супроводжувалися лайкою, а часто і фізичним насиллям.

¹ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

Таблиця 27

**Причини конфліктів між священиками
Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття**

Причина конфлікту	Кількість справ	%
Здійснення таїнств і обрядів щодо осіб не своєї парафії	19	33
Розподіл парафії та прибутків	18	31
Побиття та образи	12	21
Недотримання порядку богослужіння	5	8
Неповернення боргу	3	5
Крадіжка	1	2
Сукупно	58	100

Отож, здійснення священиком таїнств і обрядів щодо осіб не своєї парафії було однією з провідних причин виникнення конфліктів поміж іереями протопопії. У більшості – 12 з 19 справ, мова йде про вінчання молодят іншої парафії. Типовим прикладом таких суперечок є конфлікт між малютинським іереєм Павлом Суходольським і пирятинським душпастирем Леонтієм Якубовським. Останній дорікав отцю Павлу самоправним вінчанням його парафіянки – вдови Параски Головнихи, із жителем села Малютинці Архипом Шевченком. Піп Леонтій вимагав повернути йому гроші отримані за вінчання та утримуватися від подібних дій у майбутньому¹.

У решті справ фігурують інші треби (поховання, причастя, сповідь, заупокійні богослужіння, тощо). Наприклад, кулажинський іерей Михайло Вербовський та тепловський священик Олексій Стефанович не дійшли згоди щодо того, хто має «преподавать треби християнські» жителям хутора Наталівка, котрий розташовувався на приблизно однаковій відстані від обох сіл², а піп із Приходьок Лев Криницький скаржився на колег із Дейманівки за прийняття до сповіді та подання причастя парафіянам його села³. Перелік вимог у цих зверненнях аналогічний до викладених вище.

Відзначимо, що першість означених вище суперечок не випадкова. Вступаючи на парафію священик, як показано в попередньому розділі, укладав зі своїми парафіянами договір, прописуючи в ньому ціну треб. У разі, коли прихожанин ішов замовляти їх до іншого душпастиря парох втрачав прибуток, що негативно впливало на рівень його життя. Виняткову

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 2.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 2.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 351. Арк. 1.

увагу до вінчання пояснюємо тим, що це було одне з найдорожчих таїнств у кошторисах душпастирів Пирятинської протопопії, яке поступалося лише поховально-поминальним оплатам¹.

Наголосимо, що хоча церковні владики й вимагали від священників здійснювати християнські треби виключно щодо вірян власної парафії на практиці такими приписами часто легковажили. Пояснити цю ситуацію можемо низкою факторів: по-перше, порівняно високою мобільністю населення, що передбачала проживання за межами власної домівки й як наслідок призводила до виконання християнських обрядів (наприклад, сповіді) у «чужого» панотця; по-друге, наявність широкого шлюбного ринку в умовах якого пошук нареченого/нареченої відбувається поза межами пункту проживання; по-третє, відсутність чітких приписів із низки спірних питань, як-от: унормування місця вінчання молодят із різних парафій чи можливість для лаїка сповідатися й причаститися в конкретного панотця про, що ми писали в попередньому розділі.

Друге місце в ієрархії причин конфліктів посідає розподіл прибутків з парафії. Вони розгорталися здебільшого поміж священниками, які душпастирствували в межах однієї парафії, тобто були половинними чи третинними настоятелями, або ж коли один із панотців був вікарним ієреєм.

Типовим прикладом таких суперечностей слугує протистояння Євтихія Топольського з іншими душпастирями цієї ж парафії – Кирилом Данилевським та Іваном Славянським. Конфлікт між ними спалахнув 1772 року, коли Євтихій був рукопокладений вікарним ієреєм у Миколаївську церкву села Мелехи. Отці Кирило та Іван сприйняли це призначення без ентузіазму, тож чесно розподіляти отримані прибутки не поспішали. Конфлікт супроводжувався взаємними звинуваченнями у «професійній» некомпетентності, кривдами та диспутами щодо розміру доходів отриманих від парафіян².

Окрім цього, предметом протистояння ставали й кошти, заповідані парафіянами на потреби храму. Так, у 1766 році священник Покровської церкви містечка Чорнухи Йосип Котляревський подав позов на ієрея Свято-Троїцької церкви села Голці Івана Борзаковського. Він звинуватив отця Івана в порушенні тестементу запорізького козака Василя Нагайця,

¹ Дмитренко В. А. Оплата треб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна практика. *Молодий вчений*. 2017. №8.1 (48.1). С. 11.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 1–3.

котрий заповів порівну поділити 100 рублів на чотири храми: три в Чорнухах і один в Голцях. Отець Іван, який виконував останню волю покійного залишив собі 25 рублів і ще по 25 передав чорнухинським настоятелям Кирилу Мстиславському та Якову Климонтовичу. Котляревському ж віддано було лише 20 рублів¹. Такий вчинок обурило Йосипа, він вимагав пояснень та повернення на потреби своєї церкви іще 5 рублів.

Великий відсоток конфліктів щодо розподілу парафії та прибутків є закономірним. В їх основі лежать ті ж причини, що й в суперечках щодо відправлення треб. Кількість парафіян, якими опікувався священник, напряму визначала рівень його доходів. Рівень дисциплінування лаїків був низький, отож коли на парафії було декілька панотців вони часто самі обирали до кого їм іти. У питанні розподілу ієрейських посад процвітала родинна спадковість та протекціонізм. Отож нового душпастиря часто сприймали вороже, адже він претендував на частину «духовних хлібів». Все вище зазначене, помножене на звичайний людський фактор ставало благодатним підґрунтям для ворожнечі.

До третьої категорії конфліктів віднесені випадки побиття й образ на ґрунті особистої неприязні, коли ієреї не виявляли один до одного інших претензій. Як правило, такі суперечки виникали під час участі у спільних заходах, відвідуванні будинків своїх колег чи офіційних установ тощо.

Наприклад, ієрей Миколаївської церкви Кирило Мстиславський 25 жовтня 1766 року подав до Пирятинського духовного правління позов на священника Миколаївської церкви Стефана Антонієва. Вони обидва душпастирствували у містечку Чорнухи. Конфлікт між ними спалахнув після спільної участі у похованні та поминках ієрея Преображенської церкви підварка Харсіки Ігната Андрієва про котрий ми згадували вище. Кирило Мстиславський скаржився, що після поминального обіду, який не обійшовся без оковитої, отець Стефан заходився лаяти його та намірився побити палицею².

Самими образами не вичерпався конфлікт поміж березоворудським вікарним ієреєм Федором Антоничевим і його мелехівським колегою Євтихієм Топольським. Він виник у будинку священника села Кохнівка Федора Данилова, до якого обидва панотця приїхали у справах. Спершу

¹ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 1–2.

²ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 1–3.

отець Євтихій «словами ущипливо досаждав», а потім накинувся на Федора Антоничева, б'ючи того кулаками та ногами¹.

У всіх таких справах потерпіла сторона виразно підкреслювала, що напад на неї стався «без найменшої в том моеї вини»². Засобами побиття виступали переважно кулаки й ноги і лише у двох справах фігурує палиця («посох»), якою ієреї підкріплювали свою правоту. Щодо образ, то зазвичай у скаргах священники формулюють їх узагальнено, як-от «разними к чести моеї вредительними словами ущипливо досаждав»³. Утім є в позовах і цілком конкретні лайки: «байстрюк», «сcurвий син», «пяниця», «блядун», «наймит». Перші дві покликані були поставити під сумнів законнонародженість особи, якій вони адресувалися, інші – маркували низькі моральні якості.

Зауважимо, що слова «байстрюк», «сcurвий син», «пяниця» віднаходимо у низці справ, у той час як «блядун» і «наймит» зустрічаються лише у двох. Зокрема, блядуном обзивав ієрея Кирила Мстиславського отець Стефан у вище наведеному прикладі⁴. Цим терміном позначають чоловіка, що веде розпутний спосіб життя, має безладні статеві зв'язки та зраджує своїй дружині. Припускаємо, що таке звинувачення виникло не на порожньому місці, бо ж за рік до цього Кирило Мстиславський став фігурантом позову з боку козачки Мотрі Горстичної. Вона звинуватила ієрея у згвалтуванні доньки Христини, яка наймитувала в панотця⁵. На жаль, ми не знаємо чим завершився розгляд справи. Утім, судячи з того, що Кирило Мстиславський залишився на парафії, для нього все минулося. Проте, подія мала розголос, що й дозволило Стефану Антонієву вдатися до таких образ.

Інша лайка «наймит» вживалася у ході згаданого вище протистояння священників села Мелехи. Відзначимо, що слово крім позначення представників певної соціальної групи, часто вживалося в зневажливому значенні як характеристика особи, яка захищає чужі інтереси з корисливою метою. У ширшому розумінні – людина, яка не має коріння та є чужаком⁶. Отож, саме так Іван Славянський іменував вікарного ієрея Євтихія

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1–2.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 2.

⁵ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 2.

⁶ Сучасний тлумачний словник української мови / за ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. С. 425.

Топольського, паралельно радячи тому шукати для себе нову парафію¹. Прикметно, що Славянський, як і його союзник – інший панотець цієї парафії Кирило Данилевський – перебували у родинних зв'язках із своїми попередниками (і той і інший були зятями ієреїв, які душпастирствували на парафії до них), а от отець Євтихій цим похизуватися не міг.

Отже, вважаємо, що більшість образ уживалися священиками абстрактно в якості загальноживаних лайливих слів. Утім, у певних випадках за ними могли стояти цілком конкретні життєві обставини. Аналіз уживаної лайливої лексики дає підстави твердити, що головною метою її використання було підкреслити неналежні моральні якості опонента, а, отже, поставити під сумнів законність його перебування на парафії чи правдивість поданих ним тверджень.

Щодо конфліктів, пов'язаних з порушенням священиками порядку відправ, то у чотирьох з п'яти випадків маємо справу з невідвідуванням одним із ієреїв богослужінь. Наприклад, у 1779 році під Дем'ян Яковлів з села Короваї нарікав на свого батька-священника, котрий не бере участь у службах². Аналіз суті пояснень, що надавала звинувачувана сторона, дає підстави вважати, що такі позови були викликані не так турботою священника про дотримання порядку богослужіння, як намаганням усунути конкурента з парафії.

Схожою за змістом є скарга шкуратівського попа Федора Петраковського на свого колегу з села Приходьки Лева Криницького. Останній, у зв'язку з ремонтом церкви у своїй парафії, мав тимчасово відправляти богослужіння разом із отцем Федором. Однак, за словами останнього постійно пропускав сумісні відправи³. Пікантності цьому конфлікту додає той факт, що незадовго до цього Лев Криницький сам скаржився до духовного правління на шкуратівського ієрея, котрий не повернув йому борг у розмірі 2 рублів 50 копійок⁴. Отож, тут маємо справу не лише з бажанням позбутися небажаного колеги, а й з спробою поквитатися за образу. До того ж, останнє бажання мабуть домінувало, адже перевірка показала, що Лев Криницький на час надходження рапорту, з дозволу протопопа, перебував у Києві.

Лише в одній справі мова йде про реальне порушення ієреєм порядку священнодійства. Пов'язана вона з рапортом, який подав до духовного

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 38.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 1.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 593. Арк. 1.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 1.

правління пирятинський ієрей Семен Стефанів на священика села Давидівка Лук'яна Іваняша. У документі зазначалося, що перебуваючи у Михайлівській церкві села Грабарівка, піп Семен виявив полишену на престолі жертвну чашу зі святими дарами, які не були використані під час служби.

Отець Семен установив, що літургію у церкві служив давидівський священик Лук'ян Іваняш замість грабарівського попа, якого в цей час не було на парафії. Він же й полишив чашу, котра у такому вигляді простояла майже два тижні¹. Подальше розслідування показало, що причиною такої забудькуватості панотця стало надмірне вживання горілки напередодні літургії. До того ж з'ясувалося, що Лук'яна Іваняша й у своїй парафії часто відправляв служби, будучи на підпитку².

Піп Лук'ян ігнорував виклики до духовного правління, продовжував пиячити, а надані йому рапорт і квиток для поїздки в Київську духовну дикастерію загубив у якомусь шинку³. Врешті священика на рік відсторонили від священнодійств на парафії та відіслали на перевиховання до Київського Видубицького монастиря.

В трьох справах представлені конфліктні ситуації котрі виникли через небажання ієреїв повертати позичені гроші.

Лише одна справа стосувалася факту крадіжки. Це позов остапівського священика Антона Голубовського до денисівського ієрея Петра Голубовського про викрадення з поля 20 кіп жита⁴. Утім, враховуючи, що священики були братами, мова може йти не так про крадіжку як про боротьбу за право користуватися батьківською землею.

Підсумовуючи викладене вище, зробимо наступні висновки:

– підрахунок кількості справ про конфлікти (58) і священиків які в них фігурують (72 особи з 223 душпастирів протопопії) дозволяє говорити про те, що конфліктні протистояння були буденним явищем у житті ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття;

– переважна більшість протистоянь виникали на ґрунті «професійної» діяльності душпастирів та носили матеріальний характер. Вони становлять 72% від загальної кількості справ та включають суперечки щодо здійснення таїнств і обрядів із особами не своєї парафії, розподілу парафії та церковних прибутків і порушень священиками

¹ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 1.

² ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 5.

³ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1220. Арк. 36.

⁴ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1–2.

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

порядку відправ. При цьому, у 88% (37 справ з 42) цих справ мова йшла про матеріальні претензії, як-то: повернення коштів за здійснення таїнств і обрядів щодо осіб не своєї парафії (19 справ) та «справедливий» розподіл церковних прибутків (18 справ).

ВИСНОВКИ

Ситуація постмодерну, що нею окреслюють стан, у якому перебуває сучасна інтелектуальна спільнота, привнесла виразний культурний чинник у гуманітарні студії в цілому та в ремесло історіописання зокрема. Стає хрестоматійною теза про релевантність понять «суспільство» та «культура» та про неможливість збагнути одне з них у відриві від іншого. Це вкотре піднімає на поверхню питання про поєднання в історичній науці традиції та новації й актуалізує дискурс про напрями розвитку історичних досліджень. Одним з них є дослідження суспільства XVIII століття, невід'ємною частиною якого були священники. Вони в силу специфіки своєї діяльності комунікували з усіма соціальними групами, були провайдерами нововведень, водночас, зберігаючи традиції. Таким чином панотці ставали учасниками повсякденного життя ранньомодерної людини. Вони і є героями нашої розвідки.

Використані в роботі джерела належать до категорії письмових. Їх, відповідно до усталеної класифікації, об'єднано в кілька груп: актові, або законодавчі; діловодні, або справочинні; облікові, або статистично-описові; матеріали особистого походження, або ego-документи; літературні та фольклорні пам'ятки. Першорядне значення серед них мають діловодні документи та облікові джерела з Пирятинської протопопії, переважна більшість яких зберігається у 801 фондї Державного архіву Полтавської області.

Констатуємо, що дослідження історії Київської митрополії XVIII століття започатковане в другій половині XIX століття. Наприкінці XIX – на початку XX століть з'явилися праці, присвячені життю київських митрополитів цього часу парафіяльного духовенства Київської митрополії. Дослідники зібрали багатий фактичний матеріал з історії Київської митрополії, що не втратив своєї цінності й понині. Вони констатували присутні зміни, яких зазнала архієпископія в цю добу, пов'язавши їх із загальними перемінами у становищі Російської православної церкви в імперський період. Учені ввели в науковий обіг чимало документів, якими послуговуються й сучасні науковці.

Продовження інтересу до вивчення історії церкви спостерігаємо у 20-х роках XX століття. Втім із утвердженням в радянській Україні тоталітарного режиму з його виразною атеїстичною ідеологією вивчення

історії Київської митрополії XVIII століття, як і парафіяльного духовенства призупинилося. До історії церкви цього періоду зверталися переважно науковці української діаспори.

Відновлення інтересу до релігійної тематики в історичних студіях розпочинається з краху комуністичного режиму та перетворення України в незалежну державу. Посутні зміни в парадигмі дослідження Київської митрополії XVIII століття відбулися наприкінці XX – на початку XXI століть у зв'язку з проникненням в українську історичну науку нових ідей та методологій західної історіографії. Загалом, характеризуємо ці зміни як антропологічний поворот в історії.

Наслідком застосування таких підходів стало перенесення фокусу дослідження з церковних інституцій на людей, зростання інтересу до вивчення функціонування церкви на рівні окремих протопопій і парафій, студіювання повсякденного життя білого та чорного духовенства, розгляд нових, раніше не з'ясованих аспектів їхньої діяльності. Зростає інтерес і до дослідження парафіяльного духовенства. Зокрема, до демографічних характеристик ієреїв, складу церковних причтів і проблем спадковості, виборності та ставлення на парафію, з'ясування рівня освіченості і її впливу на кар'єру парохів, опрацювання стану забезпеченості церков, розробку повсякденних релігійних практик тощо.

У досліджуваній період під орудою пирятинського протопопа перебувало 87 храмів, які розташовувалися у 81 населеному пункті. У 78 поселеннях церква була одна; у селі Вороньки діяло 2 церкви, у містечках Пирятин і Чорнухи – відповідно 4 та 3. 25 храмів протопопії були присвячені Пресвятій Богородиці. Шанування Ісуса Христа відобразилося в посвятах 10 храмів. Сім храмів освячені в честь Св. Трійці та два – на честь складного за своїм богословським змістом свята Зішестя Святого Духа. Найбільша кількість храмів – 43 (49,5%) освячені в ім'я святих, отців церкви, праведників, рівноапостольних, преподобних та ангелів. Беззаперечне лідерство за популярністю належить тут культові Миколая Мірлікійського. На його честь названо 16 храмів, що становить 18% від загальної кількості церков протопопії.

Близько 60% церков протопопії в досліджуваній період були відремонтовані чи побудовані заново. Причиною ставало: протікання даху, руйнування фундаменту, пожежі. При виборі місця для церкви враховувалися юридичні (згода парафіян і власника земель) та технічні (віддаленість від житлових і господарських будівель) нюанси. Мінімальна

відстань між церквою та іншими будівлями становила 30 метрів. Головним будівельним матеріалом для церков протопопії була деревина дуба й сосни. Спорудження нової церкви тривало в середньому два роки.

У 87 церквах Пирятинської протопопії трудилося 233 ієрея. Питома вага душпастирів у місцевому соціумі не перевищувала 0,2%. У середньому на одного священика припадало 600 парафіян.

Аналіз вікової структури ієреїв протопопії показав, що переважна більшість належала до працездатних вікових груп. Водночас, відсоток осіб 20–29 років був незначним, а осіб старше 60 навпаки вдвічі більший ніж у представників сільського соціуму, що зумовлено передовсім специфікою «працевлаштування». Більшість священиків були рукопокладені на парафію у віковому діапазоні 30–35 років. Близько 53,6% ієреїв померли, не доживши до 60-ти років. Середня тривалість життя душпастиря – 60,5 років.

114 священиків іменувалися з використанням імені, по батькові та прізвища, а 119 послуговувалися іменем і прізвищевою назвою. Прізвищеві назви у 54,5% ієреїв сформовані суфіксацією через уживання формату -ський, -цький. Лексичною основою 40% прізвищ були особові імена. Священики протопопії використовували 64 імені; найпоширеніші із яких – Іван, Григорій, Василь, Федір, Яків, Петро, Михайло. Більшість душпастирів протопопії рекрутувалася з родин місцевих осіб духовного стану, що підтверджує тенденцію до перетворення духовенства у XVIII столітті на замкнуту спільноту; хоча спостерігаємо й залучення панотців із інших соціальних груп, переважно з козацтва.

Близько 40% ієреїв протопопії відповідали офіційній вимозі наявності богословської чи філософської освіти. 97% священиків протопопії здобували освіту в Київській Академії та Переяславському колегіумі. Владики враховували освітній рівень претендентів, але наявність традиції спадкування парафії та великий вплив мирян на процес номінації змушував їх не зважати на недостатній освітній рівень майбутніх душпастирів. Особливо у випадках відсутності вибору претендентів на посаду.

Домогосподарство було основою господарського й родинного життя священика в ранньомодерний час. Усі пресвітери протопопії володіли власними дворами. Мінімальний показник населеності ієрейських дворів у протопопії склав 3, а максимальний – 30 осіб. Середня населеність

іерейських домогосподарств Пирятинської протопопії в досліджуваний період становила 11,5 особи.

Священицькі домогосподарства протопопії були чисельнішими, ніж двори посполитих, цехових ремісників чи різночинців але поступалися, хоч і ненабагато, козацьким. Одночасно простежується тенденція до зменшення кількості людей у домогосподарствах іереїв із 14 до 9,1 особи.

У іерейських дворах проживало більше чоловіків, що було зумовлено специфікою діяльності парохів. Частка дітей становила 45%, що типово для традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності.

Спостерігаємо перевагу в священицьких дворах осіб, пов'язаних між собою кровною спорідненістю. Таке явище пояснюємо поєднанням нових законодавчих вимог щодо священників із укоріненою традицією наслідування парафії, яке призводило до розширення родинного кола парафіяльного духовенства. Члени такого великого клану нерідко обіймали всі посади на парафії, докладаючи зусиль з недопущення чужинців або їхньої інкорпорації. Саме це й обумовлювало велику кількість родичів у домогосподарствах іереїв.

Жодного неодруженого чи розлученого панотця в протопопії не виявлено. Відсоток одружених іереїв найвищий і коливається в діапазоні від 76 до 83%. Священників-удівців було від 17 до 24%, що загалом набагато більше, ніж в інших соціальних групах Гетьманщини. Така ситуація продиктована неухильним виконанням церковних вимог щодо шлюбного статусу пресвітера. 14% священників протопопії одружилися у віці до 25 років, 56% у віковому діапазоні 26–30 років, 30% уклали шлюб, маючи понад 30 років.

Усі священники були або старшими своїх дружин, або їхніми ровесниками. Найчастіше іереї були старшими за своїх дружин на 8,2 роки, що відрізняється від картини, характерної для родин Гетьманщини і протопопії.

Середня чисельність іерейської сім'ї в протопопії склала 4,7 осіб. Особи чоловічої статі переважали, їх було 55,6%, а жінок 44,4%, що типово для сільського соціуму Гетьманщини. Щодо вікового співвідношення, то діти становили 55,5%, особи працездатного віку – 43%, а літні люди – 1,5%. Тож маємо картину характерну для «молодого» соціуму.

За структурою домінували родини нуклеарного типу – 63,5%, друге місце посідали мультифокальні – 20,7%, третю позицію займали родини розширеного типу – 12,3%, родини самотніх осіб становили 3,5%. Безструктурних ієрейських сімей нами не виявлено.

Серед священицьких родин протопопії 66,3% були двопоколінними, 29,1% – три поколінними, 4,6% – однопоколінними. Отож, понад половину священицьких сімей склали батьки і діти, що природно з огляду на невеликий відсоток літніх людей.

Видимою ознакою «нормальності» взаємин подружжя були діти. На час народження первістка священикам протопопії в середньому виповнювалося 29 років. Якщо співставити цю дату із віком одруження панотців, а це 27–28 років, то перша дитина зазвичай з'являлася через рік після шлюбу. В останнє панотці протопопії ставали батьками у 45–46 років. Отже, показник репродуктивного віку, а значить і тривалість інтимного життя священиків становила 16–17 років. Отримані цифри перегукуються з даними інших науковців та дозволяють стверджувати, що репродуктивна поведінка панотців Пирятинської протопопії майже збігалася з прокреаційною позицією їхньої пастви.

Огляд конфліктних ситуацій у родинах панотців засвідчує, що траплялися вони на ґрунті особистої неприязні, суперечок довкола матеріальних цінностей та в контексті «професійної» діяльності. Зафіксовані випадки протистоянь між усіма родичами, незалежно від ступеня спорідненості. Утім, найбільше сварилися зяті й тещі. Значна кількість конфліктів відбувалася через пияцтво.

Відзначаючи вплив на родинне життя священиків норм як «книжної», так і народної культур уважаємо, що остання явно домінувала. Священик у родинних стосунках спирався передовсім на чинні у соціумі правила та норми поведінки, нехтуючи настановами владик, а почасти й канонічними приписами. У цілому родинне життя панотців протопопії нагадувало сімейні взаємини їхніх парафіян.

Церковні приписи акцентували, що: пріоритетними у справі призначення номінанта на парафію є належні його особисті якості, а не походження, зв'язки чи статки. Законодавство XVIII століття, подаючи ідеальну модель номінування пресвітерів на парафію, наголошувало, що її основою має бути взаєморозуміння претендентів, єпископів, власників поселень і парафіян. Отож, уплив вірян чи господаря маєтностей на вибори священика допускався; призначення панотців лише за походженням

засуджувалося; проголошувався пріоритет єпископа у затвердженні майбутнього душпастиря. Він, єпископ, мусив орієнтуватися на особисті якості претендента, зокрема на рівень його освіти.

Результати дослідження показали, що спроби церковних ієрархів обмежити впливи пастви та власників на процес отримання парафій наштовхувалися на чинні традиції й не дали бажаних для владик результатів у Пирятинській протопопії. Конкретні приклади номінування священників на парафію в досліджуваній протопопії дозволяють відслідкувати широку палітру внутрішньородинних взаємин, які в той чи той спосіб впливали на процес рукопокладення. Водночас, головним пріоритетом було збереження контролю над парафією в руках сім'ї, що досягалося в тому числі й через родичання з номінантом. Відзначаємо, що ані спадкування, ані виборність не мала переваги в протопопії при призначенні нового пароха. Вони існували одночасно, переплітаючись, заперечуючи і доповнюючи одне одного.

Можливість винагороди за відправлені треби передбачали ще канонічні норми. У досліджуваній період вона була закріплена в Додатку до Духовного регламенту та конкретизована в Синодському указі 1765 року. І все ж законодавчі норми охоплювали неповний спектр треб, які подавала церква, низка положень була неконкретною, залишаючи вирішення проблемних випадків на розсуд ієреїв і прихожан.

У Пирятинській протопопії плата за треби регулювалася договорами між священником та парафіянами. Договірні стосунки склалися ще до появи указу 1765 року й продовжували існувати після його появи. Ціни за треби, зазначені в договорах, не відповідали законодавчим нормам, однак спостерігається цінова послідовність. Це дозволяє стверджувати, що традиція в цьому питанні домінувала над законодавчими приписами.

Грошова винагорода іерею в протопопії за відправлені треби могла коливатися в діапазоні від 29 до 90 рублів за рік. За цим показником їхні доходи співвідносні зі статками канцеляристів полкових канцелярій і магістратів середнього рівня чи рядових викладачів колегіумів.

Розпочате в могилянській період дисциплінування священників і лаїків щодо подання треб було продовжено у XVIII столітті. Законодавчі приписи торкнулися всіх основних треб, присутніх у житті ранньомодерної людини (хрещення, вінчання, причастя, сповіді, поховання). Вони поволі стандартизували й бюрократизували церковне життя, що відбивалося на взаєминах іерея з паствою та слугувало на місцевому рівні благодатним

підґрунтям для непорозумінь, сварок. Наявність попередньої традиції, загальна осторога до нововведень, невисокий рівень освіченості суттєво впливав на душпастирську діяльність ієрея, особливо коли врахувати той факт, що приписи підкріплювалися силою державного примусу та водночас не звільняли ієрея від матеріальної залежності від пастви.

Аналіз часу, затраченого священиком на подання треб, дозволяє твердити: щомісяця на це йшло в середньому сім днів. Отож, священик кожного четвертого дня місяця хрестив, вінчав чи ховав парафіян. Якщо сюди додати ще дні, коли ієрей сповідав, причащав, правив молебні, служив літургії, то матимемо картину тісної взаємодії пароха та пастви, типову для ранньомодерної доби.

У протопопії виникали конфлікти між ієреями та парафіянами, пов'язані з поданням треб. Найбільше з них стосувалися таїнства вінчання. Наявна також велика кількість суперечок, пов'язаних із сповіддю, причастям, похованням. У значній частині справ спостерігаємо скарги на комплексні негаразди між ієреєм і паствою щодо всіх треб. Фігурантами суперечок є 48 священиків, що становить 20,6% від усіх визначених нами душпастирів протопопії, тобто практично кожен п'ятий ієрей мав проблеми з парафіянами на ґрунті подання треб.

Ми виокремили такі основні причини, які породжували суперечки: грошові – пов'язані з намаганням отримати понаднормові прибутки, матеріальні – коли відмова подавати требу ставала засобом тиску з метою досягнути позитивного вирішення ситуації, дисбаланс між офіційними вимогами й усталеним порядком речей, особистісні – зумовлені рисами характеру учасників або життєвими обставинами, негаразди в родині – коли скаргу лаїків використовували для боротьби з родичем-ієреєм.

Аналіз справ Пирятинського духовного правління дозволяє твердити, що парафіяльні священики добре знали один одного та взаємодіяли між собою при виконанні розпоряджень і здійсненні душпастирської діяльності. Водночас, це не виключало конфліктів між ними. Підрахунок кількості священиків, які в них фігурують (72 особи з 223 душпастирів протопопії) дозволяє вважати конфліктні протистояння буденним явищем життя ієреїв. Більшість непорозумінь виникали на ґрунті «професійної» діяльності й мали матеріальний характер. Вони становлять 72% від загальної кількості справ та включали суперечки щодо здійснення таїнств і обрядів, розподілу парафії та прибутків і порушень священиками порядку відправ.

Перспективні напрями дослідження охоплюють складання колективного портрету ієреїв Київської митрополії XVIII століття. Для цього необхідно провести аналогічні дослідження по інших протопопіях Київської митрополії. Потребує подальшого вивчення «професійне» повсякдення парафіяльних ієреїв (норми відхилення при здійсненні треб, проведення літургій, проповідницькі практики тощо).

ДОДАТКИ

Додаток А

Поіменна реконструкція панотців Пирятинської протопопії

№ з/п	Назва населеного пункту та церкви	Священники (ініціал(-и) прізвище)	Роки життя	Час перебування на парафії	Примітки
1.	містечко Пирятин, Вознесенська церква	Григорій Корнійович Козловський	1728–?	1776–?	протопіп
		Костянтин Єремійв	1703–?	невідомо	
		Микита Микитович Колосовський	1753–?	невідомо	
		Петро Яременко	1742–?	1780–?	
		Микита Олексійович Вакуловський	1763–?	невідомо	
2.	містечко Пирятин, Преображенська церква (з 1790 р. – Різдва Богородиці церква соборна)	Леонтій Якубовський	1722–?	?–1794	
		Василь Тарасевич	1740–1792	1772–1792	навчений руській грамоті
		Прокіп Данилевський	1756–?	невідомо	
3.	містечко Пирятин, Свято-Троїцька церква	Іван Прокопович Іванов	1707–1764	?–1762	
		Григорій Сарапанович	невідомо	1765–?	
		Андрій Євтихійович Бойчевський	1734–1783	1764–1783	
		Семен Євтихійович Бойчевський	1741–?	1776–?	
4.	містечко Пирятин, Успенська соборна церква (до 1790 р.)	Ілля Максимович	1699– 24.09.1775	?–1775	протопіп
		Семен Ілліч Максимович	1726–1761	?–1761	
		Єлисей Максимович	1709– 10.02.1779	1742–1779	
		Федір Антонійв	1721–?	1765–?	
		Марко Сапега	невідомо	невідомо	
		Данило Конарський	1753–1788	1779–1788	клас богослов'я КМА
		Семен Стефанів	1750–?	1785–?	
5.	містечко Чорнухи, Воскресенська церква	Яків Климонтович	1710–?	невідомо	
		Григорій Стефанович Кодяков	1729–?	невідомо	клас філософії КМА
6.	містечко Чорнухи, Миколаївська церква	Гаврило Борохович	1708–1772	?–1765	
		Кирило Мстиславський	1730–?	невідомо	
		Михайло Дорошенко	?– 27.10.1782	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

		Стефан Сементовський	невідомо	невідомо	клас богослов'я КМА
7.	містечко Чорнухи, Покровська церква	Йосип Максимович Котляревський	1723–?	1749–?	намісник яблунівський, клас богослов'я КМА
Ієремія Яковлів		1703–1775	невідомо		
Іван Васильович Чемпилович		1747–?	1777–?		
8.	с. Антонівка, Покровська церква (до 1785 р. перебувала в Прилуцькій протопопії)	Потап Мозголевський	1727–?	невідомо	
		Яким Стисневський.	1738–1788	невідомо	
		Стефан Несторовський	1766 -	невідомо	
9.	с. Білоцерківці, Введенська церква	Іван Миколайович Фальковський	1726–1774	невідомо	
		Євтихій Топольський	1724–1781	невідомо	
		Іван Філіповський (Копил)	1745–?	невідомо	
10.	с. Білоусівка Покровська церква	Григорій Семенов	1708–1782	невідомо	
		Фома Савицький	1724–1782	невідомо	
		Григорій Ільницький	1725–1785	невідомо	
		Яків Ільницький	1753–?	1783–?	клас богослов'я КМА
		Іван Лаврентійович Раковський	1718–?	невідомо	
11.	с. Білошапки, Георгіївська церква (до 1785 р. перебувала в Прилуцькій протопопії)	Лук'ян Бурковський	1731–?	невідомо	
12.	с. Богданів, церква Зішестя Св. Духа	Михайло Громницький	1720–?	невідомо	
		Афанасій Маєвський	1752–1788	невідомо	
13.	с. Бондарі, Георгіївська церква	Василь Петраковський	?–1763	невідомо	
		Влас Іванович Яновський	1737–1772	1763–1772	клас богослов'я КМА
		Захар Остапович Стизневський	1704–1776	невідомо	
		Афанасій Кирилович Михайловський	1739–1781	1775–1781	
		Михайло Якимович Чумаковський	1747–?	невідомо	
14.	с. Бубни,	Максим Григорович Сергієнко	1713–1776	1732–1776	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

	Різдва Богородиці церква	Роман Стефанович Ковальський	1747–?	1776–?	клас риторики Переяславської семінарії
15.	с. Березова Рудка, Свято-Троїцька церква	Федір Григорович Остряньський	1726–1770	невідомо	
		Іван Петрович Самарський	1735–?	1766–?	
16.	с. Везбохівка, Миколаївська церква (до 1785 р. перебувала в Прилуцькій протопопії)	Семен Житецький	1723–?	невідомо	
17.	містечко Великий Хутор, Петропавлівська церква	Михайло Федоров	1731–?	невідомо	
		Андрій Лозовський	1736–?	невідомо	
		Василь Никорич	1732–?	невідомо	
18.	с. Вечірки, Успенська церква	Стефан Іванович Ковальський	1724–1769	невідомо	
		Григорій Стефанович Ковальський	1745–?	1773–?	клас риторики Переяславської семінарії
19.	с. Вороньки, Різдва Богородиці церква	Йосип Афанасіїв Селецький	1728–?	невідомо	
		Іван Лаврентійович Ямковський	1733–1784	1766–1784	
20.	с. Вороньки, Різдва Христового церква	Григорій Тарасов	?– 24.04.1763	невідомо	
		Дмитро Григорович	1731–?	невідомо	клас риторики КМА
		Федір Йосипович Множинський	1733– 12.01.1784	невідомо	
21.	с. Георгіївка, Георгіївська церква	Іван Завойка	1765–?	невідомо	
		Федір Косьмичевський	1734–?	невідомо	
22.	с. Годуновка, Успенська церква	Андрій Троянський	1750–?	невідомо	
		Василь Романовський	1758–?	невідомо	
23.	с. Голці, Свято-Троїцька церква	Іван Климентійович Борзаковський	1722–?	1748–?	
		Козьма Андрійович Доброгорський	1724–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

		Матвій Іванович Борзаковський	1749–?	невідомо	навчений руській грамоті
24.	с. Городвасиль- ків, Георгіївська церква	Ілля Васильович Ольшанський	1709–?	невідомо	
		Григорій Павлів	1704–1782	невідомо	
		Пилип Ілліч Ольшанський	1750–?	невідомо	
25.	містечко Городище, Преображенська церква	Стефан Григор'єв	1721–?	1753–?	
26.	с. Грабарівка, Михайлівська церква	Федір Данилов	1718–1779	невідомо	
		Лук'ян Федоров	1748–1795	1774–1795	
		Олександр Безбородько	1757–?	1795–?	
27.	с. Гурбинці, Михайлівська церква	Сидір Марков	1720–1781	невідомо	
		Василь Іваницький	1732–1778	1763–1778	
		Єфим Іванович Лебединський	1755–?	1781–?	
28.	с. Давидівка, Георгіївська церква	Іван Андріїв	1688–1775	невідомо	
		Іван Олексійович Бурковський	1727–1775	невідомо	
		Єремія Золотницький	1736–1775	невідомо	клас філософії КМА
		Лук'ян Іваняш	1743–?	1776–?	
29.	с. Дащенки, Миколаївська церква	Григорій Гаврилов	1694–1768	невідомо	
		Василь Григорович	1730–1775	1768–1775	
		Петро Матвіїв	1709–1775	невідомо	
		Гордій Васильович Негаєвич	1721–1789	1754–1789	навчений руської грамоти
		Максим Боглаєвський	1749–1793	невідомо	
		Трохим Сахновський	1758–?	невідомо	
30.	с. Дейманівка, Миколаївська церква	Трохим Сльозницький	1717–1767	невідомо	
		Дем'ян Яковлів	1739–?	невідомо	
		Петро Самійлов	1691–1770	невідомо	
		Самійло Іванович Бутовський	1739–?	невідомо	
31.	с. Денисівка, церква Святого апостола і євангеліста Іоанна	Петро Семенович Голубовський	1730–?	невідомо	
32.	с. Дубовий Гай,	Іван Рознатовський	1744–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

	Миколаївська церква (до 1785 р. перебувала в Прилуцькій протопопії)	Михайло Громенський	1745–1793	невідомо	
33.	с. Золотухи, Михайлівська церква	Іван Андрійв	1706–1775	невідомо	
		Григорій Іванович Чернишов	1735– 16.02.1783	1767–1783	
		Іван Несходовський	1753–?	1784–?	
34.	с. Каплинці, Свято-Троїцька церква	Михайло Прокопович Громницький	1715–1782	невідомо	
		Іван Йосипович Базилевич	1740–1793	невідомо	
		Олександр Данилевський	1764–?	невідомо	
35.	с. Карпилівка, Покровська церква	Прокопій Петрович Мельник	1697–1768	невідомо	
		Петро Прокопович Мельник	1733–?	невідомо	
36.	с. Кейбалівка Святого первомученика і архidiaкона Стефана церква	Стефан Іванович Несходовський	1718–1765	невідомо	
		Мокій Григорович Несходовський	1731–?	1764–?	
37.	с. Ковалі, Михайлівська церква	Трохим Іванович Яцевич	1716–?	1747–?	
		Семен Антонович Кодяков	1711–1775	1758–1775	
		Трохим Семенович Кодяков	1731–1782	1765–1782	
		Павло Григорович Кодяков	1748–?	1777–?	клас філософії КМА
38.	с. Ковтунівка, Варваринська церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Федір Калишевський	1707–?	?–1782	
		Трохим Білоцерківський	1743–?	невідомо	
39.	с. Козлівка, Різдва Богородиці церква	Іван Іванович Чернецький	1733–?	невідомо	
40.	с. Кононівка, Анастасії Римлянки церква (з 1785 р. відійшла до Переяславської протопопії)	Григорій Каленович	1753–?	невідомо	протоієрей

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

41.	с. Короваї, Петропавлівська церква	Яків Матвіїв	1707– 29.11.1782	невідомо	
		Дем'ян Яковлів	1730–?	1767–?	
42.	с. Кохнівка, Миколаївська церква	Федір Данилов	1704–1781	невідомо	
		Яким Лук'янович	1739–?	1770–?	навчався в Переяслав- ській семінарії
43.	с. Кроти, Варваринська церква	Іван Федорович Нагаєвський	1693–1767	невідомо	
		Стефан Іванович Нагаєвський	1729–?	?–1793	
		Каленик Бельський	невідомо	1793–?	
44.	с. Круподеринці Різдва Богородиці церква	Яків Данилов	1708–1777	невідомо	
		Іван Якович Данилевський	1734–?	1774–?	
45.	с. Крутий Берег, Різдва Богородиці церква	Василь Данилович Данилевський	1709–?	1750–?	навчений руській грамоті
		Яків Васильович Данилевський	1751–?	невідомо	
46.	с. Круча, Святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова церква	Леонтій Іванович Дучевський	1721–1764	1750–1764	
		Артем Васильович Піскуновський	1729–?	1764–?	
		Самійло Андрущенко	1759–?	1790–?	
47.	с. Кулажинці, Миколаївська церква	Кирило Анісімов	1693–1765	невідомо	
		Михайло Васильович Вербовський	1734–?	1760–?	
48.	с. Курінька, Воскресенськ а церква	Павло Петраковський	1710–1770	невідомо	намісник хрестовий чорнухин- ський
		Яків Андрійович Маценко- Петраковський	1722–?	1765–?	
		Олександр Якович Петраковський	1750–1783	невідомо	
49.	с. Лазірки, Миколаївська церква	Григорій Стефанів	1679–1770	невідомо	
		Євстафій Кирилов	1716–1775	невідомо	
		Гаврило Смирницький	1742–1782	1776–1782	
		Олексій Федорович Добронизький	1746–1793	невідомо	клас богослов'я КМА
		Василь Шматковський	1758–?	невідомо	
50.	с. Лемешівка, Покровська	Василь Раєвський	невідомо	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

	церква				
51.	с. Лозовий Гай, Миколаївська церква	Матвій Дацевич	1742–?	невідомо	
52.	с. Луговики, Успенська церква	Леонтій Данилов	1718–1772	невідомо	
		Семен Лаврентійович Несторовський	1738–?	невідомо	
53.	с. Малютинці, Іоанно- Предтеченська церква	Павло Суходольський	?–1775	невідомо	
		Андрій Афанасійович Жураховський	1726–1795	1755–1795	клас богослов'я КМА
		Марко Павлович Суходольський	1744–?	1775–?	клас риторики КМА
54.	с. Мелехи, Миколаївська церква	Василь Квачовський	1694–1765	невідомо	
		Кирило Данилевський	1726–?	1765–?	
		Василь Доброгорський	?–1765	невідомо	
		Євтихій Топольський	1724–1781	невідомо	
		Іван Славянський	1744–?	невідомо	клас риторики КМА
55.	слобода Миколаївка, Миколаївська церква	Василь Киричевський	1747–?	невідомо	
56.	с. Митлашівка, Миколаївська церква	Федір Василів	1723–1785	1754–1785	навчений руській грамоті
		Пилип Іванович Кошмановський	1745–?	1776–?	
57.	с. Митченки, Іллінська церква	Михайло Василів	1702–?	невідомо	
		Михайло Якович Ждановський	1746–?	невідомо	
		Леонтій Михайлович Михайловський	1740–1786	невідомо	
		Афанасій Маєвський	1749–1792	невідомо	
58.	с. Мокіївка (Чорнухинська сотня), Миколаївська церква	Леонтій Данилов	1714–1775	?–1722	
		Петро Мартинів	1712–1771	невідомо	
		Іван Дмитрович Чижевський	1737–?	1768–?	
59.	с. Мокіївка (Журавська сотня), Покладення ризи Пресвятої	Іван Яворський	1746–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

	Богородиці церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)				
60.	с. Нехристівка, Свято-Троїцька церква	Петро Радкевич	1686–1769	невідомо	
		Федір Петрович Радкевич	1726–1772	невідомо	
		Олександр Федорович Радкевич	1738–?	невідомо	
61.	с. Овсюки, Свято-Троїцька церква	Стефан Федорович Ворона	1704–1773	невідомо	
		Яків Парфенійович Андрущенко	1735–1783	1765–1783	
		Яків Знайко	1750–?	невідомо	
62.	с. Олексіївка, Вознесенська церква	Лев Сердюков	1757–?	невідомо	
63.	с. Остапівка, Миколаївська церква	Семен Гаврилович Голубовський	1669–1770	невідомо	
		Антон Семенович Голубовський	1714–1782	невідомо	
		Артем Кіндратіїв	1746–?	1776–?	
64.	с. Піддубівка, Святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Яків Биковський	1743–?	невідомо	
65.	с. Пізняки, Вознесенська церква	Петро Кондратієв	?–1763	невідомо	
		Гаврило Борохович	1708–1772	1765–1772	
		Федір Петренко	1739–?	невідомо	
66.	с. Піски, Миколаївська церква	Микола Афанасієвич Верещака	1700–1772	невідомо	
		Кирило Миколайович Верещака	1736–?	невідомо	
67.	с. Перервинці, Введенська церква	Федір Максимович Кияшко	?–1764		
		Василь Федорович Кияшко	1735–?	1765–?	клас риторики КМА
		Василь Павлович Сухонос	1712–?	невідомо	
		Гаврило Максимов	1744–?	невідомо	
68.	с. Повстин, Миколаївська церква	Прохор Григорович Вігілянський	1723–1787	невідомо	
		Микита Іванович Данилевський	1724–1774	1755–1774	
		Олексій Прохорович Вігілянський	1753–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

69.	с. Погреби, Різдва Богородиці церква (до 1785 р. входила до Ніжинської протопопії)	Антоній Прокопович	1720–?	невідомо	
		Пантелеймон Чернявський	1751–?	невідомо	
70.	с. Поставмуки, Покровська церква	Стефан Чепельський	?–1768	невідомо	
		Севастьян Іванович Стефанович	1739–1792	1770–1792	
		Омелян Іванов	1706–1775	невідомо	
		Ілля Максимович	1760–?	невідомо	
71.	с. Приходьки, Покровська церква	Іван Павлович Криницький	1704–1765	невідомо	
		Григорій Леонтієв	?–1767	1765–1767	
		Лев Іванович Криницький	1736–1787	1767–1787	
		Павло Андрійович Маценко- Петраковський	1759–?	1789–?	
72.	хутір Рудка, Покровська церква	Гаврило Якович Смирницький	1745–?	невідомо	
73.	с. Рудівка, Петропавлівська церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Михайло Ващенко	1734–1792	невідомо	
74.	с. Савинці, Димитріївська церква	Андрій Михайлович Святогора	1694-1763	невідомо	
		Григорій Михайлович Святогора	1710-1768		
		Андрій Григорович Святогора	1733–1769	1763–1769	клас філософії семінарії Троїце- Сергієвої Лаври
		Іван Якович Осадський	1736–1782	1769–1782	
		Петро Васильович Мітрадський	1745–?	невідомо	клас філософії КМА
75.	с. Сасинівка, Покровська церква	Андрій Захарович Злотковський	1692–1775	невідомо	
		Трохим Василів	1716–1770	невідомо	
		Іван Андрійович Злотковський	1731–?	невідомо	
		Афанасій Григорович Зайковський	1744–?	1772–?	клас філософії КМА
76.	слобідка Семенів,	Микита Іванович Колосовський	1747–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

	церква Різдва Христового				
77.	с. Сергіївка, Покровська церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Єрофій Чепеловський	1733–?	невідомо	
		Йосип Іванов	1752–?	невідомо	
		Павло Лонгинов	1757–?	невідомо	
78.	с. Сухоносівка, Параскевинська церква	Яків Максимович	1733–1782	невідомо	
		Дем'ян Артемович Піскуновський	1752–?	1782–?	
79.	с. Теплиці, Зішестя Святого Духа церква	Григорій Кирилович	1730–?	?–1765	
		Олексій Стефанович Андрущенко	1721–1792	1765–1792	
		Галактіон Варавиш	1755–?	невідомо	
80.	с. Турівка, Всіх Святих церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Яким Галенковський	1711–?	невідомо	
81.	с. Усівка, Благовіщенська церква	Яків Васильович Зубков	1717–1797	1748–1787	
		Григорій Якович Зубков	1746–?	1787–1795	
		Корній Бойчевський	1773–?	1795–?	
82.	с. Харківці Михайлівська церква	Андрій Костецький	1723–1781	невідомо	
		Петро Ненадський	1735–?	1765–?	
		Максим Андрійович Костецький	1768–?	1795–?	навчався в КМА
83.	підварок Харсіки, Преображенська церква	Ігнат Андрійв	1677–1776	невідомо	
		Яків Ігнатович	1716–1783	невідомо	
		Максим Андрієвський	1738–?	невідомо	
84.	с. Шкурати, Свято-Троїцька церква	Мартин Філіпов	1707–1772	невідомо	
		Федір Павлович Петраковський	1737–?	1770–?	клас риторики КМА
85.	містечко Яблуневе, Успенська церква	Микита Вакуловський	1724–1776	невідомо	
		Петро Федорович Білозерський	1737–?	1767–?	клас богослов'я КМА
86.	с. Яблунівка, Михайлівська церква (до 1785 р. входила до Прилуцької протопопії)	Іван Жобовський	1737–?	невідомо	

«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ППІ З ПОПАДЕЮ»...

87.	с. Яцини, Михайлівська церква	Ісая Савич	1676–1766	невідомо	
		Лук'ян Ісаєвич	1708–1791	1738–1791	
		Павло Ісаєв	1733–1779	1764–1779	навчався в КМА
		Федір Григорович Миргородський	1750–1792	1780 –1792	клас філософії КМА
		Діонісій Скабовський	1753–?	1792–1793	
		Арсеній Дацевич	1772–?	1799–?	

SUMMARY

The postmodern situation, which describes the state in which the modern intellectual community is, brought a distinct cultural factor to humanities studies in general and to the craft of history-telling in particular. It becomes a textbook thesis about the relevance of the concepts “society” and “culture” and about the impossibility of understanding one of them in isolation from the other. This once again brings to the surface the question of the combination of tradition and innovation in historical science and actualizes the discourse on the directions of development of historical research. One of them is the study of the society of the 18th century, in which priests were an integral part. Due to the specificity of their activity, they communicated with all social groups, were providers of innovations, while preserving traditions. In this way, priests became participants in the everyday life of early modern man. They are the heroes of our research.

The sources used in the work belong to the written category. According to the established classification, they are grouped into several groups: legal; clerical matter; accounting, or statistical and descriptive; materials of personal origin, or ego-documents; literary and folklore ones. Of primary importance among them are administrative documents and accounting sources from the Pyryatyn Protopopy, the vast majority of which are stored in the fund 801 of the State Archive of the Poltava Region.

We state that the study of the history of the Kyiv Metropolitanate of the 18th century was initiated in the second half of the 19th century. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, works devoted to the life of the Kyiv metropolitans of that time of the parish clergy of the Kyiv Metropolitanate appeared. The researchers collected a wealth of factual material from the history of the Kyiv Metropolitanate, which has not lost its value to this day. They ascertained the current changes that the archdiocese underwent during that period, connecting them with general changes in the position of the Russian Orthodox Church during the imperial period. Scientists introduced many documents into scientific circulation, which are also used by modern scientists.

We observe the continuation of interest in the study of church history in the 1920s. However, with the establishment of the totalitarian regime in Soviet Ukraine with its distinct atheistic ideology, the study of the history of the Kyiv Metropolitanate of the 18th century, as well as of the parish clergy, stopped. The

history of the church of this period was mainly addressed by scholars of the Ukrainian diaspora.

The revival of interest in religious subjects in historical studies begins with the collapse of the communist regime and the transformation of Ukraine into an independent state. Current changes in the research paradigm of the 18th-century Kyiv Metropolitanate took place at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries in connection with the penetration of new ideas and methodologies of Western historiography into Ukrainian historical science. In general, we characterize these changes as an anthropological turn in history.

The result of the application of such approaches was the transfer of the focus of research from church institutions to people, the growth of interest in studying the functioning of the church at the level of individual protopopies and parishes, the study of the everyday life of white and black clergy, the consideration of new, previously unexplained aspects of their activities. There is growing interest in the study of the parish clergy. In particular, to the demographic characteristics of priests, the composition of church parishes and problems of heredity, election and attitude to the parish, finding out the level of education and its influence on the career of parish priests, working out the state of security of churches, developing everyday religious practices, etc.

During the researched period, there were 87 churches located in 81 settlements under the authority of the Pyriatyn protopopy. There was only one church in 78 settlements; there were 2 churches in the village of Voronky, 4 and 3 in the towns of Pyriatyn and Chornukhy, respectively. 25 churches of the Protopopy were dedicated to the Holy Mother of God. Veneration of Jesus Christ was reflected in the dedication of 10 temples. Seven churches are consecrated in honor of the Holy Trinity and two in honor of the Descent of the Holy Spirit, which is complex in its theological content. The largest number of churches – 43 (49.5%) are consecrated in the name of saints, fathers of church, righteous men, equal to apostles, monks and angels. The undisputed leadership in terms of popularity belongs to the cult of St Nicolas. 16 churches are named in his honor, which is 18% of the total number of churches of the protopopy.

About 60% of the churches of the protopopy were repaired or rebuilt in the studied period. The reason was: leaking roof, destruction of the foundation, fire. When choosing a place for the church, legal (consent of the parishioners and the land owner) and technical (distance from residential and commercial buildings) nuances were taken into account. The minimum distance between the church and other buildings was 30 meters. Oak and pine wood was the main

building material for the churches of Protopopy. The construction of a new church lasted an average of two years.

233 priests worked in 87 churches of the Pyriatyn Protopopy. The specific weight of pastors in the local society did not exceed 0.2%. On average, one priest accounted for 600 parishioners.

The analysis of the age structure of the priests of the protopopia showed that the vast majority belonged to working age groups. At the same time, the percentage of people aged 20-29 was insignificant, and the percentage of people over 60, on the contrary, was twice as high as that of representatives of rural society, which was caused primarily by the specifics of “employment”. Most of the priests were ordained to the parish in the age range of 30-35 years. About 53.6% of priests died before reaching the age of 60. The average lifespan of a pastor is 60.5 years.

114 priests were called by first name, patronymic and surname, and 119 were called by first name and last name. Surnames of 54.5% of priests are formed by a suffix due to the use of the format -skyi, -tskyi. The lexical basis of 40% of surnames were personal names. Protopopy priests used 64 names; the most common of which are Ivan, Hryhoriy, Vasyl, Fedir, Yakiv, Petro, and Mykhailo. Most of the pastors of the protopopy were recruited from the families of local clergymen, which confirms the tendency to transform the clergy into a closed community in the 18th century; although we also observe the involvement of priests from other social groups, mainly from the Cossacks.

About 40% of the priests of the protopopy met the official requirement of theological or philosophical education. 97% of the priests of the protopopy were educated at the Kyiv Academy and the Pereyaslav Collegium. Bishops took into account the educational level of applicants, but the presence of a tradition of parish inheritance and the great influence of lay people on the nomination process forced them to ignore the insufficient educational level of future pastors. Especially in cases where there is no choice of applicants for the position.

The household was the basis of the priest's economic and family life in early modern times. All presbyters of the protopopy owned their own houses. The minimum population of the priest's courtyards in the protopopy was 3, and the maximum was 30 people. The average population of priestly households of the Pyriatyn Protopopy in the studied period was 11.5 people.

The priestly households of the protopopy were more numerous than the courts of commoners, guild artisans or craftsmen, but they were inferior, although not by much, to the Cossacks. At the same time, there is a tendency to

decrease the number of people in the households of priests from 14 to 9.1 people.

More men lived in the priest's courtyards, which was determined by the specifics of the priests' activities. The share of children was 45%, which is typical for a traditional society with high birth and death rates.

We observe a predominance in priestly courts of persons related to each other by blood kinship. We explain this phenomenon by the combination of new legislative requirements for priests with the rooted tradition of imitating the parish, which led to the expansion of the family circle of the parish clergy. Members of such a large clan often held all positions in the parish, making efforts to prevent foreigners or their incorporation. This was the reason for the large number of relatives in the households of priests.

Not a single unmarried or divorced priest was found in the protopopy. The percentage of married priests is the highest and ranges from 76 to 83%. Priests-widowers were from 17 to 24%, which in general is much more than in other social groups of the Hetman State. This situation is dictated by the strict fulfillment of church requirements regarding the presbyter's marital status. 14% of the priests of the protopopy got married under the age of 25, 56% in the age range of 26–30 years, 30% got married when they were over 30 years old.

All priests were either older than their wives or their peers. Most often, the priests were older than their wives by 8.2 years, which differs from the picture characteristic of the families of the Hetmanate and the Protopopy.

The average number of a priestly family in the protopopy was 4.7 people. Men predominated, there were 55.6% of them, and women 44.4%, which is typical for the rural society of the Hetman State. As for the age ratio, 55.5% were children, 43% were persons of working age, and 1.5% were elderly. So, we have a picture typical of a “young” society.

In terms of structure, nuclear-type families dominated – 63.5%, multifocal families took second place – 20.7%, extended families took third place – 12.3%, single-person families accounted for 3.5%. We did not find any unstructured priestly families.

Among the priestly families of the protopopy, 66.3% were two-generation, 29.1% – three-generation, 4.6% – one-generation. So, more than half of priestly families consisted of parents and children, which is natural given the small percentage of elderly people.

Children were a visible sign of the “normality” of the couple's relationship. At the time of the birth of the first-born, the priests of the

protopopy were on average 29 years old. If we compare this date with the age of marriage of the priests, which is 27-28 years, then the first child usually appeared a year after the marriage. In recent years, protopopy's women became parents at the age of 45–46. So, the indicator of reproductive age, and therefore the duration of the intimate life of priests, was 16–17 years. The obtained numbers echo the data of other scientists and allow us to assert that the reproductive behavior of the priests of the Pyriatyn protopopy almost coincided with the procreative position of their herd.

A review of conflict situations in the families of priests proves that they occurred on the basis of personal enmity, disputes over material values, and in the context of “professional” activity. Cases of confrontations between all relatives, regardless of the degree of kinship, have been recorded. However, sons-in-law and mother-in-law quarreled the most. A significant number of conflicts occurred due to drunkenness.

Noting the influence of the norms of both “book” and folk cultures on the family life of priests, we consider that the latter clearly dominated. In family relations, the priest relied primarily on the rules and norms of behavior in force in society, neglecting the instructions of the bishops, and sometimes canonical prescriptions. In general, the family life of the patrons of the protopopy resembled the family relationships of their parishioners.

Church prescriptions emphasized that: in the matter of appointing a nominee to the parish, his proper personal qualities are the priority, and not origin, connections or wealth. Legislation of the 18th century, providing an ideal model for the nomination of presbyters to a parish, emphasized that its basis should be mutual understanding between applicants, bishops, owners of settlements and parishioners. Therefore, the influence of the faithful or the owner of the estates on the election of the priest was allowed; the appointment of priests was condemned only on the basis of origin; the bishop's priority in approving the future pastor was announced. He, the bishop, had to focus on the applicant's personal qualities, in particular on his level of education.

The results of the study showed that the attempts of church hierarchs to limit the influence of the flock and owners on the process of obtaining parishes ran into current traditions and did not give the desired results for the bishops in the Pyriatyn Protopopy. Specific examples of the nomination of priests to the parish in the researched protopopy allow us to trace a wide range of intra-family relationships that in one way or another influenced the ordination process. At the same time, the main priority was to maintain control over the parish in the hands

of the family, which was also achieved through kinship with the nominee. We note that neither inheritance nor electability had priority in the protopopy when appointing a new parish priest. They existed simultaneously, intertwining, contradicting and complementing each other.

The possibility of remuneration for sent relics was also provided for by canonical norms. In the period under study, it was enshrined in the Appendix to the Spiritual Regulations and specified in the Synod decree of 1765. And yet, the legislative norms covered an incomplete spectrum of requirements presented by the Church, a number of provisions were not specific, leaving the resolution of problematic cases to the discretion of priests and parishioners.

In the Pyriatyn Protopopy, the payment for the services was regulated by contracts between the priest and the parishioners. Contractual relations were formed even before the appearance of the decree of 1765 and continued to exist after its appearance. The prices for the goods specified in the contracts did not comply with the legal norms, but there is a price consistency. This allows us to assert that tradition dominated legal prescriptions in this matter.

The monetary reward of the priest in the protopopy for rituals could range from 29 to 90 rubles per year. According to this indicator, their incomes are comparable to the fortunes of clerks of regimental offices and mid-level magistrates or ordinary teachers of collegiums.

The disciplining of priests and laymen with regard to the presentation of rites, which began in the Kyiv Mohyla period, was continued in the 18th century. Legislative prescriptions affected all the basic requirements present in the life of an early modern person (baptism, wedding, communion, confession, burial). They slowly standardized and bureaucratized church life, which reflected on the relationship between the priest and the congregation and served as a fertile ground for misunderstandings and quarrels at the local level. The presence of a previous tradition, a general wariness of innovations, and a low level of education significantly influenced the priest's pastoral activity, especially when taking into account the fact that the prescriptions were reinforced by the power of state coercion and at the same time did not free the priest from material dependence on the flock.

An analysis of the time spent by the priest on filing the petitions allows us to say that it took an average of seven days every month. So, every fourth day of the month, the priest baptized, married or buried a parishioner. If we add to this the days when the priest confessed, gave communion, led prayers, served the

liturgy, then we will have a picture of the close interaction between the pastor and the congregation, typical of the early modern era.

In the protopopy, there were conflicts between priests and parishioners, related to the submission of prayers. Most of them related to the sacrament of marriage. There is also a large number of disputes related to confession, communion, and burial. In a significant number of cases, we observe complaints about complex troubles between the priest and the congregation regarding all needs. Figures in the disputes are 48 priests, which is 20.6% of all the pastors of the protopopy identified by us, that is, almost every fifth priest had problems with parishioners on the basis of presenting needs.

We singled out the following main reasons that gave rise to disputes: monetary – related to the attempt to obtain overtime profits, material – when the refusal to submit a demand became a means of pressure in order to achieve a positive solution to the situation, an imbalance between official requirements and the established order of things, personal – caused by traits character of the participants or life circumstances, troubles in the family - when the complaint of the laity was used to fight against a relative-priest.

An analysis of the affairs of the Pyriatyn spiritual board allows us to assert that the parish priests knew each other well and interacted with each other in the execution of orders and the implementation of pastoral activities. At the same time, this did not exclude conflicts between them. Counting the number of priests who appear in them (72 persons out of 223 pastors of the protopopy) allows us to consider conflict confrontations as an everyday phenomenon in the lives of priests. Most of the misunderstandings arose on the basis of “professional” activity and had a material nature. They constitute 72% of the total number of cases and included disputes regarding the administration of sacraments and rites, the distribution of the parish and profits, and violations by priests of the order of services.

Prospective areas of research include the compilation of a collective portrait of the priests of the Kyiv Metropolitanate of the 18th century. To do this, it is necessary to conduct similar studies on other protopopies of the Kyiv Metropolitanate. The “professional” everyday life of parish priests needs further study (norms of deviation in performing duties, holding liturgies, preaching practices, etc.).

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Архівні матеріали

Державний архів Полтавської області

Ф. 801 Пирятинське духовне правління 1745–1859 рр.

Опис 1

1. Спр. 5. Исповедные ведомости Белоусовки, 1758 р., 22 арк.
2. Спр. 6. Исповедные ведомости Бубнов, 1758 р., 12 арк.
3. Спр. 7. Исповедные ведомости Грабаровки, 1758 р., 14 арк.
4. Спр. 8. Исповедные ведомости Усовки, 1758 р., 6 арк.
5. Спр. 9. Исповедные ведомости Гурбинцы, 1758 р., 12 арк.
6. Спр. 10. Исповедные ведомости Карпиловки, 1758 р., 10 арк.
7. Спр. 11. Исповедные ведомости Кейбаловки, 1758 р., 8 арк.
8. Спр. 12. Исповедные ведомости Короваев, 1758 р., 14 арк.
9. Спр. 13. Исповедные ведомости Кручи, 1758 р., 8 арк.
10. Спр. 14. Исповедные ведомости Кулажинцы, 1758 р., 8 арк.
11. Спр. 15. Исповедные ведомости Митченки, 1758 р., 17 арк.
12. Спр. 16. Исповедные ведомости Приходьки и Шкураты, 1758 р., 21 арк.
13. Спр. 17. Исповедные ведомости Харьковцы, 1758 р., 26 арк.
14. Спр. 19. Исповедные ведомости Яцыны, 1758 р., 15 арк.
15. Спр. 23. Указы правительствующего Сената. Духовной митрополии Киевской консистории, 1763 р., 87 арк.
16. Спр. 26. Дело по доношению козака села Повстина Семена Смаглого, 1763 р., 15 арк.
17. Спр. 29. Доношение остаповских иереев и прихожан, 1763 р., 8 арк.
18. Спр. 30. Дело по доношению иереев и прихожан, 1763 р., 10 арк.
19. Спр. 31. Доношение священнослужителей о ремонте и постройке церков, 1763 р., 28 арк.
20. Спр. 35. Доношение козака села Приходьки Яковенка об оскорблении его иереем, 1763 р., 5 арк.
21. Спр. 40. Дело по доношению прихожан Пирятинской Зарецкой церкви, 1764 р., 27 арк.
22. Спр. 41. Дело о назначении настоятеля Николаевской церкви, 1764 р., 11 арк.

23. Спр. 47. Доношение иерея села Кохновки, 1764 р., 8 арк.
24. Спр. 51. Дело об избиении и оскорблении иереем села Мелехово, 1764 р., 4 арк.
25. Спр. 52. Указы духовной митрополии Киевской консистории, 1765 р., 80 арк.
26. Спр. 53. Указы из духовной митрополии Киевской консистории, 1765–1766 рр., 122 арк.
27. Спр. 55. Исповедные ведомости Бондари, 1765 р., 13 арк.
28. Спр. 56. Исповедные ведомости Бубны, 1765 р., 16 арк.
29. Спр. 57. Исповедные ведомости Гурбинцы, 1765 р., 20 арк.
30. Спр. 58. Исповедные ведомости Давыдовки, 1765 р., 18 арк.
31. Спр. 59. Исповедные ведомости Золотух, 1765 р., 14 арк.
32. Спр. 60. Исповедные ведомости Кейбаловки, 1765 р., 10 арк.
33. Спр. 61. Исповедные ведомости Кохновки, 1765 р., 15 арк.
34. Спр. 62. Исповедные ведомости Короваев, 1765 р., 9 арк.
35. Спр. 63. Исповедные ведомости Кроты, 1765 р., 12 арк.
36. Спр. 64. Исповедные ведомости Кулажинцы, 1765 р., 11 арк.
37. Спр. 65. Исповедные ведомости Круподеренцы, 1765 р., 15 арк.
38. Спр. 66. Исповедные ведомости Кручи, 1765 р., 10 арк.
39. Спр. 67. Исповедные ведомости Мелехов, 1765 р., 18 арк.
40. Спр. 68. Исповедные ведомости Метлашовки, 1765 р., 10 арк.
41. Спр. 69. Исповедные ведомости Митченки, 1765 р., 12 арк.
42. Спр. 70. Исповедные ведомости Нехристовки, 1765 р., 10 арк.
43. Спр. 71. Исповедные ведомости Перервинец, 1765 р., 12 арк.
44. Спр. 72. Исповедные ведомости Повстыно, 1765 р., 25 арк.
45. Спр. 73. Исповедные ведомости Овсюки, 1765 р., 25 арк.
46. Спр. 74. Исповедные ведомости Остаповка, 1765 р., 7 арк.
47. Спр. 75. Исповедные ведомости Савинец, 1765 р., 22 арк.
48. Спр. 76. Исповедные ведомости Сасыновка, 1765 р., 20 арк.
49. Спр. 77. Исповедные ведомости Тепловка, 1765 р., 16 арк.
50. Спр. 78. Исповедные ведомости Усовка, 1765 р., 12 арк.
51. Спр. 85. Дело по доношению иерея белоусовской церкви, 1765 р., 14 арк.
52. Спр. 86. Дело по доношению иерея и прихожан савинского прихода, 1765 р., 18 арк.
53. Спр. 87. Протесты, доношения и рапорты церковнослужителей и прихожан, 1765 р., 44 арк.

54. Спр. 87 а. Доношение и промемория Чернухинского сотенного правления, 1765 р., 6 арк.

55. Спр. 92. Дело по жалобе священника Максимовича на наместника Красноградского монастыря, 1765 р., 5 арк.

56. Спр. 93. Дело по доношению иерея Стефанова на чорнухинского наместника Павла Петраковского, 1765–1766 рр., 13 арк.

57. Спр. 98. Исповедные ведомости приходов города Пирятина, 1766 р., 18 арк.

58. Спр. 107. Исповедные ведомости Усовка, 1766 р., 12 арк.

59. Спр. 108. Исповедные ведомости Харьковцы, 1766 р., 26 арк.

60. Спр. 120. Дело по доношению иерея и прихожан села Яцыны, 1766 р., 11 арк.

61. Спр. 121. Дело по доношению иерея кулажинской церкви Михаила Васильевича Вербовского, 1766 р., 12 арк.

62. Спр. 122. Доношение Яблуневского иерея Никиты Вакуловского, 1766 р., 4 арк.

63. Спр. 123. Дело по доношению белоцерковского иерея Акима Фальковского, 1766 р., 13 арк.

64. Спр. 129. Дело по обвинению остаповским иереем Антоном Голубовским денисовского иерея Петра Голубовского, 1766 р., 6 арк.

65. Спр. 133. Дело по доношению иерея города Пирятин Якубовского, 1766 р., 7 арк.

66. Спр. 135. Дело по обвинению иереем села Чорнух Кирилом Мстиславским иерея Стефана Антониева, 1766 р., 5 арк.

67. Спр. 136. Дело по доношению Матроны Горстичной об изнасиловании ее дочери иереем Мстиславским, 1766 р., 7 арк.

68. Спр. 155. Исповедные ведомости Митченки, 1767 р., 19 арк.

69. Спр. 160. Исповедные ведомости Харьковцы, 1767 р., 26 арк.

70. Спр. 169. Дело по доношению вороньковского иерея Множинского, 1767 р., 8 арк.

71. Спр. 173. Доношение иерея Трофима Яцевича, 1767 р., 4 арк.

72. Спр. 189. Указы духовной митрополии Киевской консистории, 1768 р., 33 арк.

73. Спр. 197. Исповедные ведомости Бубны, 1768 р., 16 арк.

74. Спр. 199. Исповедные ведомости Воронки, 1768 р., 24 арк.

75. Спр. 201. Исповедные ведомости Городависьлькова, 1768 р., 25 арк.

76. Спр. 202. Исповедные ведомости Грабаровка, 1768 р., 16 арк.
77. Спр. 203. Исповедные ведомости Гурбинец, 1768 р., 20 арк.
78. Спр. 212. Исповедные ведомости Кулажинцы, 1768 р., 19 арк.
79. Спр. 213. Исповедные ведомости Кручи, 1768 р., 10 арк.
80. Спр. 215. Исповедные ведомости Куреньки, 1768 р., 24 арк.
81. Спр. 225. Исповедные ведомости Приходьки, 1768 р., 13 арк.
82. Спр. 229. Исповедные ведомости Харьковцы, 1768 р., 25 арк.
83. Спр. 231. Исповедные ведомости Чернухи, 1768 р., 15 арк.
84. Спр. 234. Исповедные ведомости Яцыны, 1768 р., 18 арк.
85. Спр. 239. Доношение иерея села Повстыно Никиты Данилевского, 1768 р., 2 арк.
86. Спр. 249. Дело по доношению кулажинского иерея Михаила Вербовского, 1768 р., 30 арк.
87. Спр. 252. Указы духовной митрополии Киевской консистории, 1770 р., 40 арк.
88. Спр. 253. Исповедные ведомости церковных приходов сел Ковалевки, Карпиловки, Кроты, Круподеренцы, 1770 р., 66 арк.
89. Спр. 254. Исповедные ведомости церковных приходов Куреньки, Крутой Берег, Кручи, Лазорки, 1770 р., 75 арк.
90. Спр. 255. Исповедные ведомости церковных приходов Митченки, Мокиевка, Нехристовка, Остаповка, Пески, Повстыно, 1770 р., 73 арк.
91. Спр. 256. Исповедные ведомости церковных приходов Поставамукы, Приходьки, Савинцы, Чорнухи, Шкураты, Яцыны, 1770 р., 77 арк.
92. Спр. 260. Дело по доношению иерея грабаровской церкви, 1770 р., 11 арк.
93. Спр. 264. Дело по доношению березоворудского священника Иоанна Самарского, 1770 р., 2 арк.
94. Спр. 266. Дело по доношению козачки Петраковской, 1770 р., 7 арк.
95. Спр. 271. Дело по жалобе Анастасии Кошно, 1770 р., 4 арк.
96. Спр. 275. Дело по доношению козака Петраченко, 1770 р., 6 арк.
97. Спр. 277. Доношение Яблуневского намесника Иосифа Котляревского, 1770 р., 4 арк.
98. Спр. 278. Дело по доношению иерея Леонтия Якубовского, 1770 р., 4 арк.
99. Спр. 280. Указы Киевской консистории, 1771–1772 рр., 43 арк.

100. Спр. 285. Рапорта священника Криницкого, 1771 р., 3 арк.
101. Спр. 286. Доношение начальника городского замка о притеснениях чинимых иереем Стефаном Григорьевым, 1771 р., 12 арк.
102. Спр. 297. Доношение священника села Гольцов Борзаковского, 1771 р., 4 арк.
103. Спр. 309. Исповедные ведомости церковных приходов Мокиевка, Нехристовка, Овсюки, 1772 р., 52 арк.
104. Спр. 313. Исповедные ведомости церковных приходов Чорнухи, Яцыны, 1772 р., 28 арк.
105. Спр. 315. Доношение священника Ненадского, 1772 р., 35 арк.
106. Спр. 325. Дело по доношению вдовы священника Евдокии Доброгорской, 1772 р., 4 арк.
107. Спр. 333. Дело по доношению священника Топольского, 1772 р., 54 арк.
108. Спр. 336. Доношение священника села Кохновки, 1772 р., 5 арк.
109. Спр. 348. Дело по доношению прихожан села Вечорки, 1773 р., 9 арк.
110. Спр. 349. Дело по доношению вдовы секунд-майора Прасковьи Садовской, 1773 р., 1 арк.
111. Спр. 350. Дело по доношению жителей села Вечорки, 1773 р., 16 арк.
112. Спр. 351. Доношение иерея Льва Криницкого, 1773 р., 1 арк.
113. Спр. 392. Дело по доношению попадьи Кодяковой, 1774 р., 5 арк.
114. Спр. 394. Дело по доношению священника Криницкого, 1774 р., 2 арк.
115. Спр. 421. Исповедные ведомости Кручи, 1775 р., 8 арк.
116. Спр. 424. Исповедные ведомости Лазорки, Митченки, Остаповки, Приходьки, Перервенцы, 1775 р., 75 арк.
117. Спр. 431. Исповедные ведомости Нехристовки, 1775 р., 9 арк.
118. Спр. 445. Исповедные ведомости Яцыны, 1775 р., 19 арк.
119. Спр. 478. Дело по доношению прихожан села Приходьки, 1775 р., 8 арк.
120. Спр. 482. Дело по доношению жителя села Кулажинцы Якова Бондаренка, 1775 р., 3 арк.
121. Спр. 494. Доношение священника Федора Данилова и прихожан села Грабаровки, 1776 р., 6 арк.

122. Спр. 495. Дело о рукоположении священником в село Бубны Романа Стефанова, 1776 р., 10 арк.

123. Спр. 497. Дело по доношению жителей села Заречье, 1776 р., 10 арк.

124. Спр. 516. Доношение иерея чернухинской церкви Иосифа Котляревского, 1776 р., 2 арк.

125. Спр.538. Исповедные ведомости Белоусовки, Белоцерковки, Харсики, 1777 р., 82 арк.

126. Спр. 544. Исповедные ведомости Митченки, Повстыно, Овсюки, Остаповка, 1777 р., 56 арк.

127. Спр. 547. Исповедные ведомости Чорнухи, Яцины, 1777 р., 43 арк.

128. Спр.558. Дело по доношению дьяка Кирила Тимофеева, 1777 р., 3 арк.

129. Спр. 569. Доношения и рапорты церковнослужителей, 1777 р., 30 арк.

130. Спр. 575. Исповедные ведомости Грабаровки, Денисовки, Каплинцев, 1778 р., 64 арк.

131. Спр. 577. Исповедные ведомости Коровай, Митченки, Усовка, 1778 р., 50 арк.

132. Спр. 593. Рапорты священника Федора Петраковского, 1778 р., 2 арк.

133. Спр.610. Дело об избииении священником Леонтием Михайловским жены его брата, 1778 р., 11 арк.

134. Спр.626. Исповедные ведомости Березовой Рудки, Бубнов, Грабаровки, 1779 р., 68 арк.

135. Спр. 628. Исповедные ведомости Гурбинцы, Давыдовка, Дашенки, 1779 р., 68 арк.

136. Спр.634. Исповедные ведомости Митченки, 1779 р., 14 арк

137. Спр. 638. Исповедные ведомости Усовка, 1779 р., 22 арк.

138. Спр. 639. Исповедные ведомости Яблонова, Харьковцы, 1779 р., 37 арк.

139. Спр. 642. Дело о рукоположении Ивана Чампиловича, 1779 р., 9 арк.

140. Спр. 654. Рапорта священников, 1779 р., 1 арк.

141. Спр. 658. Дело по доношению священника Льва Криницкого, 1779 р., 6 арк.

142. Спр. 662. Доношение священника села Короваев Яковлева, 1779 р., 1 арк.
143. Спр. 680. Доношение прихожан села Яцыны, 1780 р., 13 арк.
144. Спр.700. Доношение священника села Митченки Михайловского, 1780 р., 1 арк.
145. Спр. 712. Исповедные ведомости Перервенцы, Рудки, Харьковцы, 1781 р., 63 арк.
146. Спр. 714. Исповедные ведомости Яцыны, Яблунево, 1781 р., 38 арк.
147. Спр. 718. Доношение козаков села Митлашовки, 1781 р., 5 арк.
148. Спр. 738. Исповедные ведомости Куреньки, Круподеренцы, Крутой берег, Кручи, Кулажинцы, Мокиевка, 1782 р., 89 арк.
149. Спр.740. Исповедные ведомости Мелехи, Митлашовка, Митченки, 1782 р., 58 арк.
150. Спр. 743. Исповедные ведомости Чорнухи, Харьковцы, 1782 р., 57 арк.
151. Спр. 744. Исповедные ведомости Яблунево, 1782 р., 61 арк.
152. Спр. 806. Указы Киевской духовной консистории, 1784 р., 44 арк.
153. Спр. 808. Исповедные ведомости Белошапки, Великий Хутор, Гурбинцы, 1784 р., 48 арк.
154. Спр. 819. Исповедные ведомости Шкураты, Яблоновка, 1784 р., 42 арк.
155. Спр. 821. Ведомости о количестве церквей и церковнослужителей, 1784 р., 34 арк.
156. Спр. 857. Исповедные ведомости Митченки, Нехристовка, Малютинцы, 1786 р., 40 арк.
157. Спр. 860. Рапорта и ведомости священников, 1786 р., 34 арк.
158. Спр. 892. Исповедные ведомости Грабаровки, 1787 р., 18 арк.
159. Спр. 913. Исповедные ведомости Усовки, 1787 р., 18 арк.
160. Спр. 989. Исповедные ведомости Бубны, Грабаровка, 1789 р., 41 арк.
161. Спр. 994. Исповедные ведомости Кроты, Кручи, Кулажинцы, 1789 р., 52 арк.
162. Спр.996. Исповедные ведомости Малютинцы, Митченки, 1789 р., 70 арк.

163. Спр. 998. Исповедные ведомости Туровка, Усовка, Харьковцы, 1789 р., 66 арк.

164. Спр. 1000. Исповедные ведомости Приходьки, Сасыновка, Семеновка, 1789 р., 82 арк.

165. Спр. 1044. Исповедные ведомости Шкураты, Яцыны, 1790 р., 54 арк.

166. Спр. 1106. Ведомость о количестве церквей и детей церковнослужителей мужского пола, 1792 р., 12 арк.

167. Спр. 1116. Дело по сообщению Пирятинского уездного суда, 1792–1793 р., 17 арк.

168. Спр. 1135. Исповедные ведомости Лозовый Гай, Луговики, Митченки, 1793 р., 63 арк.

169. Спр. 1140. Исповедные ведомости Усовки, Харьковцы, Шкураты, 1793 р., 58 арк.

170. Спр. 1141. Исповедные ведомости Яблуневка, Яцыны, 1793 р., 48 арк.

171. Спр. 1142. Сведения о количестве церквей и церковнослужителей, 1793 р., 21 арк.

172. Спр. 1160. Дело о нанесении побоев жительнице села Усовка, 1793 р., 13 арк.

173. Спр. 1169. Дело по прошению священника Ильи Ольшанского, 1793 р., 8 арк.

174. Спр. 1195. Прошение прихожан села Бубны, 1794 р., 4 арк.

175. Спр. 1198. Дело по жалобе помещика Вольховского на священника, 1794 р., 7 арк.

176. Спр. 1200. Дело по жалобе вдовы священника Бойчевского, 1794 р. 6 арк.

177. Спр. 1204. Дело по прошению престарелого священника Ольшанского, 1794 р., 4 арк.

178. Спр. 1210. Ревизские сказки церковнослужителей, 1795 р., 78 арк.

179. Спр. 1220. Дело по рапорту священника Симеона Стефанова, 1795 р., 48 арк.

180. Спр. 1221. Рапорт священника села Усовка, 1795 р., 1 арк.

181. Спр. 1229. Дело о краже дьяком Зубковым подсвечника, 1795 р., 2 арк.

182. Спр. 1293. Исповедные ведомости Годуновки, Грабаровки, Гурбинцы, 1797 р., 69 арк.

183. Спр. 1299. Исповедные ведомости Приходьки, Рудки, Усовки, 1797 р., 45 арк.

184. Спр. 1343. Дело о постройке каменной церкви в селе Круча, 1798 р., 2 арк.

185. Спр. 1367. Исповедные ведомости Бубны, Вечорки, Вейсбаховка, 1799 р., 57 арк.

186. Спр. 1370. Исповедные ведомости Кроты, Кручи, 1799 р., 60 арк.

187. Спр. 1373. Исповедные ведомости Погребы, Рудка, Семенов, Сухоноска, 1799 р., 54 арк.

188. Спр. 1375. Исповедные ведомости Харковцы, Яблоновка, Яцыны, 1799 р., 77 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Київ
Ф. 127 Київська духовна консисторія 1700–1930 рр.**

Опис 1012. Метричні книги 1706–1919 рр.

189. Сп. 676. Метрична книга церков Пирятинської протопопії, 1781 р., 235 арк.

Опис 1014. Метричні книги 1722–1919 рр.

190. Спр. 85. Метрична книга церков Пирятинської протопопії 1783 р., 25 арк.

Опис 1020. Метричні книги, клірові відомості церков та монастирів єпархії 1700–1751 рр.

191. Спр. 343. Доношение протопопа Пирятинского Ильи Максимовича о состоянии церквей 1740 р., 7 арк.

Опубліковані джерела

192. Галятовський І. Ключ розуміння. Пам'ятки української мови. Київ: Наукова думка, 1985. 450 с.

193. Гізель І. Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богові людину. *Вибрані твори в 3-х томах*. Т. І. Київ–Львів: Свічадо, 2012. С. 55–575.

194. Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. I–III. Киев, 1893. 418 с.

195. Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. 392 с.

196. Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святых отців. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 28.03.2023).

197. О денежных сборах за поставление священно и церковнослужителей и за выдаваемые от Архиепископов антиминсы. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 17. 1765–1766. С. 117–118.

198. О наблюдении Епархиальным Архиепископом за священно и церковнослужителями, дабы они при возмущении крестьян всемерно старались отвращать от оногo. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. 1796–1797. С. 606–608.

199. О не пострижении в Малороссии попов и диаконов без согласия старшин и владельцев, и о даче венечных памятей в тех городах, где кто жительство имеет. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 9. 1733–1736. С. 511–512.

200. О подчинении монастырей и церквей, находящихся в Киевском Наместничестве, Митрополиту Киевскому, в Черниговской губернии, Епископу Черниговскому; о переводе Епископа Переяславского в Новгород-Северский и о именовании его Новгород-Северским и Глуховским. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.22. 1784–1788. С. 329–330.

201. О порядке наследования движимого и недвижимого имущества. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.5. 1713–1719. С. 91–94.

202. О хождении на исповедь повсегодно, и о штрафе за невыполнения сего правила, и о положении на раскольников двойного оклада. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5. 1713–1719. С. 166.

203. О хождении разночинцам посадским и поселянам в воскресные дни и господские праздники церковь, и о исповеди повсегодно, и о подаче священником ведомостей о не исповедавшихся, и о взыскании с таковых штрафа, о неторговании в воскресные дни и господские праздники никакими товарами, и о выборе во всякие должности таких которые повсегодно исповедаются. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 5. 1713–1719. С. 544–545.

204. О штрафах положенных с уклоняющихся от исповеди и Святого причастия и об обязанностях в сем отношении духовных и светских начальств. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.10. 1737–1739. С. 114–125.

205. Об обучении поповских и дьяконских, и прочих церковнослужительных детей в Греческих и Латинских школах, о не посвящении в попы и диаконы тех которые учится непохотят. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.4. 1700–1712. С. 581.

206. Об определении поповских и дьяконских детей в Греческие и Латинские школы, о не посвящении в попы и диаконы тех, которые учится в оных школах не пожелают, и о непринимании их ни в какие чины, кроме воинской службы. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т.4. 1700–1712. С. 401.

207. Об освобождении крестьян от обязанности обрабатывать церковные земли и о удвоении за исполнение мирских треб положенной в 1765 году. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 26. 1800–1801. С. 605–606.

208. Об уничтожении венецных памятей и денежного сбора с оных и о произведении обысков прежде венчания вступающих в брак. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 17. 1765–1766. С. 189–190.

209. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 / уряд. та автор нарису К. А. Вислобоков. Київ. 1997. 547 с.

210. Прибавление к духовному Регламенту. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 699–715.

211. Приватні листи XVIII ст. / Підг. до видан. В. А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1987. 176 с.

212. Регламент или Устав Духовной Коллегии. ПСЗРИ: В 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 6. 1720–1722. С. 314–346.

213. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

214. Требник Петра Могили: у 2 т. Київ: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви, 1996. Т. 1. 872 с.

215. Турчиновський І. Автобіографія. Українська література XVIII століття / під ред. В. І. Кречотня. Київ: Наукова думка, 1983. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm (дата звернення: 01.04.2023).

216. Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. Київ: Наукова думка, 1983. 696 с.

217. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-

Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.). / упор. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 100 с.

Література

218. Автобіографія. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-42415> (дата звернення: 01.04.2023).

219. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. Москва: Издательство РГГУ, 1997. 207 с.

220. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. 448 с.

221. Бороденко О. А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Державний ВНЗ «Запорізький національний університет». Запоріжжя. 2014. 253 с.

222. Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року). *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 55–64.

223. Бороденко О. А. Матеріали фіскального та церковного обліку населення як джерело для дослідження становища самотньої жінки в Гетьманщині XVIII століття. *Культурологічний вісник нижньої Наддніпряниці*. 2014. Вип. 32 С. 34–39.

224. Брехуненко В. Адвокатський хліб: заробітки адвокатів у Гетьманщині. *Київські історичні студії*. 2017. № 1(4). С. 60–67.

225. Бурега В. В. Киевское христианство в имперском интерьере: XVIII век. *Вестник Исторического общества Санкт-Петербургской Духовной Академии*. 2021. № 3 (8). С. 119–130.

226. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. Київ. 1998. Т. 3. 392 с.

227. Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.

228. Волошин Ю. Козацька Феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ: К.І.С., 2019. 208 с.

229. Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2010. Вип. 9. С. 219–238.

230. Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 31–50.

231. Волошин Ю. Сакало О. Населеність домогосподарств і структура родин. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* У 2 кн. Кн. 2 / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Інститут історії України, 2018. С. 274–316.

232. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: УКУ, 2023. 420 с.

233. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава, 2005. 312 с.

234. Волошин Ю. В. Статевно-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.

235. Волошин Ю. Статевно-вікова структура населення Пирятинської протопопії Київської митрополії середини XVIII століття. *В орбіті християнської культури: науковий збірник* / за ред. Ігоря Сковчиляса, Максима Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 141–155.

236. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.

237. Герасименко Н. Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 206–233.

238. Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2016. 288 с.

239. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. Киев: тип. П. Барского, 1912. 241 с.

240. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко-статистический опыт). Полтава: типография Старожицкого, 1901. 418 с.

241. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 192 с.

242. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта. *Социс.* 1994. № 5. С. 142–147.

243. Демографический понятийный словарь / под ред. Л. Л. Рыбаковского. Москва: ЦСП, 2003. 352 с.

244. Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1985. 608 с.

245. Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. Киев, 1904. 91 с.

246. Дмитренко В. Вікові характеристики парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії 60–70-х років XVIII століття. *Емінак.* 2018. №1(21). Т. 1. С.10–14.

247. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. 198 с.

248. Дмитренко В. Населеність домогосподарств парафіяльних священників Пирятинської протопопії у 50-70-х роках XVIII століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 241–247.

249. Дмитренко В. Причини конфліктів між парафіяльними ієреями Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Емінак.* 2019. №2 (26). С. 20–27.

250. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльних священників Пирятинської протопопії Київської єпархії у 60-х роках XVIII століття: історико-демографічний аналіз. *Емінак.* 2016. Т.3. С. 5–9.

251. Дмитренко В. А. Антропоніміка парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2020. Том 31 (70) № 2. С. 5–10.

252. Дмитренко В. А. Оплата треб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна практика. *Молодий вчений.* 2017. №8.1 (48.1). С. 9–13.

253. Дмитренко В. А. Паламарі Пирятинської протопопії: спроба дослідження на основі матеріалів сповідних розписів 1758 року. *Гілея.* 2015. Вип. 103. С. 7–10.

254. Дмитренко В. А. Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*. 2011. №1. С. 139–143.

255. Дмитренко В. А. Православні храми Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Література і культура Полісся*. 2019. Вип. 97. Серія «Історичні науки». № 12. С. 143–152.

256. Дмитренко В. А. Родина священиків XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка, Пирятинської протопопії). *Історична пам'ять*. 2009. №2. С. 81–86.

257. Дмитренко В. А. Родина священиків села Шкурати Пирятинської протопопії: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів другої половини XVIII ст. *Краєзнавство*. 2010. №3. С. 104–109.

258. Дмитренко В. А. Сакральна топографія Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. *Молодий вчений*. 2018. № 2.2 (54.2). С. 1–5.

259. Дмитренко В. А. Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Т.19. (у 2-х кн.). Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Книга І. Київ, 2009. С. 398–407.

260. Дмитренко В. А. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі парохів Пирятинської протопопії). *Краєзнавство*. 2009. №1–2. С. 181–188.

261. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ-Львів: Свічадо, 2012. 344 с.

262. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 71 с.

263. Дудка С. Родини мешканців села Харківці у другій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів). *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 15–20.

264. Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. Львів., 1994. Т. 4. С. 1200–1600.

265. Зайцев Г. Петр I и церков. *Антирелигиозник*. 1939. №7. С. 22–26.

266. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.

267. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. 851 с.

268. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.

269. Історія релігії в Україні: у 10 т. / гол. ред. А. Колодний. Київ, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. 560 с.

270. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*. 1989. №3. С. 397–423.

271. Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма. Города феодальной России. Москва, 1966. С. 363–370.

272. Коваленко О. Антропонімія ремісників Переяслава 60-х років XVIII ст. *МІКС: Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 2(4). С. 78–88.

273. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 440 с.

274. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

275. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

276. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ, 1994. 336 с.

277. Крыжановский Е. М. Очерки быта южнорусскаго сельскаго духовенства в XVIII в. Собрание сочинений. Т. I. К.: Тип. Кульженко, 1890. С. 391–439.

278. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна модерна*. 2001. № 6. С. 25–46.

279. Крупка О. В. Присяга у кримінальному праві та кримінальному процесі Київщини і Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 24. С. 7–12.

280. Кручиненко В. В. Тривалість шлюбів у миргородському полку XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2018. № 3–4. С. 93–99.

281. Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу, 1743–44 гг. *Киевская старина*. 1891. Т. 32. С. 179–183.

282. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва: Статистика. 1979. С. 132–157.

283. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. Київ: Логос, 2006. 278 с.

284. Левицкий О. И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. *Киевская старина*. 1884. №8. С. 627–654.

285. Лидов А. М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества. URL: <http://polit.ru/article/2007/06/14/ierotop/> (дата звернення 20.03.2022).

286. Лобко Н. В. Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*. 2020. № XLVII. С. 20–28.

287. Лотоцкий А. Религиозно-просветительная деятельность русского белого духовенства в прошлом веке. *Руководство для сельских пастырей*. 1897. № 28. С. 241–244.

288. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. 1898. Т. 21. Кн. 1. С. 1–46.

289. Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. *Земский обзор*. 1889. №6. С. 72–77.

290. Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип.7. С. 243–264.

291. Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX ст. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. XX. Ленинград, 1989. С. 102–117.

292. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XIX вв.). Санкт-Петербург, 2003. 583 с.

293. Миттерауер М., Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ. Семья, дом и узы родства в истории. Санкт-Петербург: Алетея, 2004. С. 35–80.

294. Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Київ, 1998. Т. 5. С. 26–43.

295. Молчановский Н. Бюджеты Киева в середине XVIII века. *Киевская старина*. 1898. № 1. С. 69–86.

296. Момот А. Демографічна характеристика населення села Погреби за даними Генерального опису 1765-1769 рр. *Краєзнавство*. 2016. № ¾. С. 77–86.

297. Мордвінцев В. М. Сповідальні книги. *Київська старовина*. 1995. №3. С. 84–87.

298. Мордвінцев В. М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської Лаври в XVIII ст. *Вісник Київського університету. Історичні науки*. Вип. 21. 1979. С. 65–70.

299. Морозова А. З історії ставлення парафіяльного священика в середині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2017. №3. С. 39–42.

300. Народонаселение: энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1994. 639 с.

301. Никольский Н. М. История русской церкви. Москва, 1985. 448 с.

302. Ночовний Ю. Структура населення сотенного містечка Пирятина: історико-демографічний аналіз за матеріалами Румянцевського опису 1765–1769 рр. *Краєзнавство*. 2013. №2. С. 124–131.

303. Орловский П. К истории малорусского духовенства. *Киевская старина*. 1896. №9. С. 49–64.

304. Палли Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. Сб. статей / под. ред. А. Г. Вишневого*. Москва: Статистика, 1977. С. 214–229.

305. Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX века). Историческая справка. Москва, 1899 г. *Киевская старина*. 1900. № 3. С. 160–162.

306. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики). *Проблемы исторической демографии СРСР*. Таллин, 1977. С. 104–111.

307. Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1968. №1. С. 107–111.

308. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія: в 2 ч. Ч. 1. Полтава: АСМІ, 2005. 581 с.

309. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: *Історія*. 2008. Вип. 14. С. 15–20.

310. Плохій С. М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006. 495 с.

311. Посохова Л. «Академічна повсякденність» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / відп.ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 141–187.

312. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

313. Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2007. Вип. 39: *Історія*. С. 52–63.

314. Посохова Л. Ю. «Сыскал для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. 2007. № 13. С. 39–54.

315. Програма Київське християнство. URL: <http://kyiv-christ.uscu.edu.ua/> (дата звернення: 12.07.2023).

316. Прокоп'юк О. Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Т. 19 (1). С. 387–397.

317. Прокоп'юк О. Вклади як маркер релігійності в ранньомодерному соціумі («зібране» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII століття). *В орбіті християнської культури: науковий збірник* / за ред. Ігоря Скочилися, Максима Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 59–76.

318. Прокоп'юк О. Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 30–45.

319. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). Київ: Фенікс, 2008. 296 с.

320. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.). Науково-довідкове видання. Київ, 2012. 208 с.

321. Прокоп'юк О. Навчання/екзаменування по «по-кафедральному» (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.). *Київська Академія*. 2018. № 15. С. 120–134.

322. Прокоп'юк О. «Незгасна» свічка ізюмського полковника Федора Краснокутського як ілюстрація до вкладних і поминальних практик. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць*. 2020. Вип. 8 (12). С. 121–126.

323. Прокоп'юк О. Парафіяльне повсякдення: практика проповідництва в храмах Київської митрополії у другій половині XVIII ст. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / відп.ред. Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 187–200.

324. Прокоп'юк О. Проповідництво у Київській митрополії XVIII століття між освітою та адміністративним примусом. *Київська Академія*. 2012. № 10. С. 185–202.

325. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. 160 с.

326. Радько Ю. К. Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа, 1968. 256 с.

327. Рклицкий С. Договори прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.). *Киевская старина*. 1901. №1. С. 115–124.

328. Рождественский Ф. Самуил Миславский, митрополит Киевский: с 70 письмами, напеч. с рукописей Киево-Софиевского Собора и Киевской Консистории. Киев: Издание ред. Трудов Киевской дух. Академии. 1877. 179 с.

329. Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 51–96.

330. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. *Україна в*

Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 2007. Вип. 7. С. 216–238.

331. Романова О. Особливості формування «народних» культів чудотворних святинь (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазірки Пирятинської протопопії). *В орбіті християнської культури: науковий збірник* / за ред. І. Скочиляса, М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 77–105.

332. Романова О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*. 2008. №4. С. 122–148.

333. САЖЕНЬ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sazhen_mira (дата звернення: 13.05.2019).

334. Сакало А. Е. Типология и структура семей сельского духовенства Лубенского полка во второй половине XVIII века. *Историческая Демография. Научный журнал*. 2015. № 1 (15). С. 4–7.

335. Сакало О. Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 168–174.

336. Сакало О. Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII століття. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 188–195.

337. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку: дис канд. іст. наук.: 07.00.01. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 260 с.

338. Самсонов А. М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь. Москва, 1955. 184 с.

339. Сердюк І. Старість в городском населении Левобережной Украины во второй половине XVIII в. (на материалах Румянцевской описи 1765–1769 гг.). *Историческая демография*. 2011. №1 (7). С. 7–12.

340. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

341. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

342. Сковчиляс І. Брацлавський територіальний конфлікт 1747–1754 рр.: правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування» географічного простору та історична пам'ять. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2010. Вип. 9. С. 174–218.

343. Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Видавництво УКУ, 2010. 832 с.

344. Сковчиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православної митрополії в другій половині XVII століття. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2001. Вип. 2. С. 80–87.

345. Сковчиляс І. Особливості історіописання київського християнства. Радянські реалії, діаспорна інтеграція та українська реабілітація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 29: Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. Львів, 2017. С. 24–39.

346. Сковчиляс І. Посвяти церков Таїнству Трійціного Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії (1730–1733 рр.). *Лавра*. 1999. №1 (3). С. 35–36.

347. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ: Lauras, 2014. 510 с.

348. Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. *Киевская старина*. 1892. Т. 36. С. 347–348.

349. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская старина*, 1889. №10. С. 29–30.

350. Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии. *Киевская старина*. 1883. №12. С. 696–697.

351. Сучасний тлумачний словник української мови / за ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. 832 с.

352. Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии на материалах Синодального архива. Киев: Университетская тип., 1879. 49 с.

353. Ткачук В. А. Українські православні антиминоси XVII–XVIII ст.: система функціонування та смислове навантаження. Дис... к.і.н. : 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 309 с.

354. Трофанчук Г. І. Канонічне право. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 272 с. URL: https://pidruchniki.com/1781040960705/pravo/kanonichne_pravo_ (дата звернення: 28.03.2023).

355. Ульяновський В. Перша посвята Видубицького Георгіївського собору в світлі архівних документів, пам'яток мистецтва та розпису Св. Софії Київської. *Софійські читання*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). Київ, 2009. С. 333–344.

356. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва, 1979. С. 14–66.

357. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд. книж. магазина М. А. Голубева, 1914. 878 с.

358. Чибирак С. В. Україна, держава: метрологія. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 1 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2018. 608 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.5.4> (дата звернення: 29.07.2023)

359. Шоню П. Цивілізація Просвещення. Москва: АСТ, 2008. 686 с.

360. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). Киев, 1907. 683 с.

361. Шпачинский Н. А. Общий взгляд на историю Киевской епархии в половине XVIII столетия: Речь, произнес. пред защитой, 4 июня 1907 г., дис. «Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.)». Киев: Тип. И. И. Горбунова, 1907. 15 с.

362. Элиаде М. Священное и мирское. Москва, 1994. 144 с.

363. Якименко О. Типологія і структура селянської родини Стародубського полку в другій половині XVIII ст. (на прикладі сіл Коман та Кудлаївка Новгородської сотні). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 27–35.

364. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. 584 с.

365. Яковенко Н. Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного досвіду. *В орбіті християнської культури: науковий збірник /*

за ред. І. Скочиляса, М. Яременка. Львів: Український католицький університет, 2020. С. 45–57.

366. Яременко М. В. Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2011. № 982, вип. 44. С. 71–80.

367. Яременко М. Києво-Подольська святовасильківська парафія у першій половині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України.* 2017. №2. С. 232–239.

368. Яременко М. В. Київське чернецтво XVIII ст. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 303 с.

369. Яременко М. «На престолі плащениця и покривало калом птичим [...] весма перемараны»: стан церков Роменської протопопії у середині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України.* 2021. Вип. 7. С. 499–506.

370. Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії). *Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури.* 2008. Вип. 7. С. 269–299.

371. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

372. Яременко М. Роль освітнього цензу кандидатів у номінуванні на парафіяльні настоятельства у Київській митрополії XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2014. Т. 156. С. 17–23.

373. Яременко М. Синодальна стандартизація та її наслідки для Київської митрополії у XVIII ст. *Українське православ'я в еkleзіологічному, політичному та культурному вимірах*: збірник доповідей наукових конференцій. Ін-т філософії НАН України [та ін.]. Київ, 2020. С. 52–59.

374. Яременко М. Успіхи та невдачі «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії 1770-х рр. *Краєзнавство.* 2010. № 4. С. 128–136.

375. Ясь О. В. Мемуари. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuary> (дата звернення: 28.03.2023).

376. Deventer J. «Confessionalisation» – a useful theoretical concept for the study of religion, politics, and society in Early Modern East-Central Europe. *European Review of History*. 2004. № 3. P. 403–425.

377. Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. New York: Charles Scribner's Sons. 2001. 568 p.

378. Gregory L. Freeze. The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century. Cambridge: Harvard University Press, 1977, 325 p.

379. Iaremenko M. The Education of Parish Clergy in the Kyiv Eparchy in the 1770s. *Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker* (2015), URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1zxsht1.24?seq=1#page_scan_tab_contents. (дата звернення: 28.03.2023).

380. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

381. Skinner B. The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia. Illinois: Northern Illinois University Press, 2009, 274 p.

382. The Dark Side of Families: Current Family Violence Research. Beverly Hills, 1983. 384 p.

383. Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708. Huddinge, 2005.

384. Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI-XVIII wieku. Europa i świat w początkach epoki nowożytnej / Red. A. Mączak. Część I. Warszawa. 1991. S. 10–38.

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

<i>Таблиця 1.</i> Топографія посвят храмів Пирятинської протопопії	60
<i>Таблиця 2.</i> Назва та кількість матеріалів, що використовували для будівництва церков	65
<i>Таблиця 3.</i> Речі для богослужіння у парафіяльних церквах Пирятинської протопопії	67
<i>Таблиця 4.</i> Книги у парафіяльних церквах Пирятинської протопопії	73
<i>Таблиця 5.</i> Кількість церков і священників	83
<i>Таблиця 6.</i> Вікова структура священників Пирятинської протопопії другої половиниXVIII століття.....	88
<i>Таблиця 7.</i> Тривалість життя священників Пирятинської протопопії	91
<i>Таблиця 8.</i> Вік рукопокладення ієреїв Пирятинської протопопії на парафію	95
<i>Таблиця 9.</i> Лексичні основи прізвищ ієреїв Пирятинської протопопії	99
<i>Таблиця 10.</i> Освітній рівень парафіяльних ієреїв Пирятинської Протопопії	107
<i>Таблиця 11.</i> Географія здобуття освіти парафіяльними священниками Пирятинської протопопії	109
<i>Таблиця 12.</i> Населеність домогосподарств священників	116
<i>Таблиця 13.</i> Статева структура домогосподарств ієреїв	121
<i>Таблиця 14.</i> Вікова структура домогосподарств ієреїв Пирятинської протопопії	123
<i>Таблиця 15.</i> Шлюбний стан ієреїв Пирятинської протопопії	125
<i>Таблиця 16.</i> Вікова різниця між чоловіком і дружиною у родинах ієреїв	129
<i>Таблиця 17.</i> Шлюбний вік ієреїв Пирятинської протопопії	131
<i>Таблиця 18.</i> Чисельність і статовіковий склад ієрейських сімей	135
<i>Таблиця 19.</i> Структура ієрейських сімей	144
<i>Таблиця 20.</i> Поколінний склад ієрейських сімей	147
<i>Таблиця 21.</i> Репродуктивний вік парохів	153
<i>Таблиця 22.</i> Сторони учасники конфлікту в родинах священників	159
<i>Таблиця 23.</i> Родинні зв'язки ієреїв-номінантів у Пирятинській Протопопії	176
<i>Таблиця 24.</i> Вартість треб у Пирятинській протопопії, 1758–1765 роки	185

<i>Таблиця 25.</i> Дні виконання треб іереєм Федором Миргородським	204
<i>Таблиця 26.</i> Треби щодо яких виникали конфлікти між іереями і мирянами	206
<i>Таблиця 27.</i> Причини конфліктів між священиками Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття	221

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Список скорочень:

єп.	–	єпархія	пов.	–	повіт
м-ко	–	містечко	р-н	–	район
м.	–	місто	с.	–	село
обл.	–	область	хут.	–	хутір

Англія – 93

Антонівка, с. – 60, 237

Баришівська протопопія – 84–85, 136–137

Березань, м-ко – 25, 84

Березова Рудка, с. – 60, 63, 217, 238

Білоусівка, с. – 18, 60, 63–65, 67–68, 70, 73–74, 77, 79, 165, 217, 237

Білоцерківка, с. – 18, 60, 65, 67, 71, 73–74, 77, 79, 235

Білошапки, с. – 60, 237

Богданів, с. – 60, 237

Болгарія – 43

Бондарі, с. – 18, 60, 108, 110, 216, 237

Борщове, с. – 84

Бубни, с. – 18, 60, 83, 87, 115–116, 119, 121, 123, 189, 208, 237

Варшава – 155

Ведмеже, с. – 117

Везбохівка, с. – 60, 238

Великий Хутор, м-ко – 60, 238

Ветове, с. – 85, 92–93

Вечірки, с. – 60, 188, 238

Високе, с. – 84

Візантія – 43

Войтівці, с. – 84–85, 92

Волинь, 161

Вороніж, м-ко – 51, 186

Вороніжська протопопія – 186

Вороньки, с. – 58, 60, 62, 100, 218, 229, 238

Галицька (Львівська) єп. – 42

Георгіївка, с. – 60, 208, 238

- Гетьманщина – 16, 21, 23, 27–30, 39, 42, 63, 86, 90, 93, 97, 114, 117, 121–124, 127–133, 136–139, 144, 146, 148–149, 154, 173, 196, 202, 219–220, 231
- Глухівська протопопія – 52, 54, 195
- Годуновка, с. – 60, 236
- Голці, с. – 60, 209, 211, 222–223, 238
- Городвасильків, с. – 60, 103, 135, 148, 239
- Городище, м-ко – 60, 207, 217–218, 239
- Грабарівка, с. – 60, 83, 87, 115–116, 121, 123, 139, 140, 160, 191, 226, 239
- Греція – 32
- Гурбинці, с. – 60, 83, 87, 115–116, 119, 121, 123, 239
- Давидівка с. – 18, 60, 226, 239
- Дашенки, с. – 60, 108, 239
- Дейманівка с. – 18, 60, 221, 239
- Денисівка, с. – 60, 207, 239
- Дубовий Гай, с. – 60, 239
- Європа – 40, 43, 155
- Житомирський пов. – 136
- Жуки, с. – 128
- Золотухи, с. – 60, 207, 240
- Івангородська (Іванівська) протопопія – 187
- Каплинці, с. – 60, 240
- Карпилівка с. – 18, 60, 87, 240
- Кейбалівка, с. – 60, 87, 240
- Києво-Печерська протопопія – 52
- Київ, м. – 13, 15–17, 43–44, 109–110, 196, 218, 225
- Київська митрополія (єп.) – 6, 12–13, 16, 24, 27, 30–47, 50–51, 53–55, 59, 61, 65, 74, 76–77, 84–85, 92, 94, 104–106, 110, 114, 124, 132, 167, 171–172, 175, 186–188, 195, 201–203, 228–229, 235
- Київська Русь – 43
- Київське намісництво – 57
- Київський полк – 136
- Китайгород, м-ко – 136
- Ковалі, с. – 18, 60, 96, 209–210, 240
- Ковтунівка, с. – 60–61, 240
- Козлівка, с. – 60, 210, 240
- Коман, с. – 84

Кононівка, с. – 60–61, 240
Короваї, с. – 60, 87, 167, 207, 225, 241
Кохнівка, с. – 60, 73–75, 77, 108, 174, 194, 217, 223, 241
Кроти, с. – 60–61, 241
Круподеринці, с. – 60, 241
Крутий Берег, с. – 18, 60, 241
Круча, с. – 58, 60, 83, 87, 115–116, 121, 123, 128, 139, 142, 241
Кудлаївка, с. – 84
Кулажинці, с. – 60, 65, 67, 70–74, 77, 87, 207, 241
Куріньки, с. – 60, 91, 97, 102, 241
Лазірки, с. – 28, 60, 65, 92, 212, 241
Лемешівка, с. – 60, 241
Лехковець, с. – 84
Лісняки, с. – 84
Лозовий Гай, с. – 60, 242
Лубенська протопопія – 54
Лубенський полк – 51, 117, 140, 145, 147, 174, 214
Лубни, м. – 103
Луговики, с. – 18, 60, 242
Лук'янівка, с. – 84–85
Лукаші, с. – 84
Малоросія – 33
Малютинці, с. – 60, 221, 242
Маячка, м-ко – 136
Мелехи, с. – 60, 164, 195, 217, 218, 222, 224, 242
Миколаївка, слобода – 60, 242
Миргородський полк – 154
Митлашівка, с. – 60, 211, 216, 242
Митченки, с. – 60, 83, 87, 115–117, 121, 123, 139, 142, 164, 242
Мокіївка (Журавська сотня), с. – 60, 242
Мокіївка (Чорнухинська сотня), с. – 60, 210, 242
Москва, м. – 32, 77, 82, 110
Московська держава (Московщина) – 31, 37, 47
Наришкове, с. – 84
Наталівка, хут. – 221
Нехристівка, с. – 60, 102, 243
Ніжин, м. – 90, 127, 129, 131

- Ніжинська протопопія – 51
Ніжинський полк – 51, 186–187
Новгород-Сіверське намісництво – 57
Нові Санжари, м-ко – 136
Овсюки, с. – 60, 243
Олексіївка, с. – 60, 243
Остапівка, с. – 60, 62, 92, 243
Охтирка, м-ко – 29
Перемишльська єп. – 16
Перервинці, с. – 60, 243
Переяслав, м. – 90, 101, 109, 127, 129, 131–132
Переяславський полк – 127, 194
Переяславсько-Бориспільська єп. – 38, 85, 110, 136, 172, 201
Петербург (Санкт-Петербург) – 44, 133, 214
Пирятин, м-ко – 56, 58, 60, 108, 109, 128–129, 163, 185, 189, 191, 197–198,
216, 229, 236
Пирятинська протопопія – 7, 10, 12–14, 17–18, 21, 23–25, 27, 54, 56, 59–60,
66–67, 73–74, 76–78, 81–82, 85–88, 90–92, 95, 98–101, 104, 106–107,
109, 114–115, 117–118, 123–133, 136–139, 144, 146, 148, 150–151,
154–155, 167–169, 174, 176, 178, 181, 184–185, 187–188, 190, 195,
197, 211, 220–222, 226, 228, 230–233
Піддубівка, с. – 60, 243
Пізняки, с. – 60, 184–185, 218, 243
Піски, с. – 60, 163, 166, 243
Повстин, с. – 60, 212, 243
Погреби, с. – 60, 127–128, 244
Полтава, м. – 98, 101, 120, 127, 136, 146, 196, 198
Полтавська обл. – 13–14, 77, 159, 210, 228
Полтавська протопопія – 136–137
Полтавський полк – 87, 127, 145
Польща – 35
Поставмуки, с. – 18, 60, 108, 185, 244
Приходьки, с. – 18, 60, 83–84, 87, 102, 115–116, 121, 123, 139–140, 177, 213,
218, 221, 225, 244
Решетилівська протопопія – 52, 271
Річ Посполита – 133
Російська імперія – 12, 20, 32, 36, 46, 57, 132, 170–171, 201, 216

- Росія – 39, 46–47, 133
Рудівка, с. – 60, 244
Рудка, хут. – 60, 244
Савинці с. – 18, 60, 63–65, 67, 69, 71, 73–75, 77, 108, 110, 154, 185, 216, 244
Сасинівка, с. – 60, 244
Семенів, слобідка – 60, 244
Семенівка, с. – 84
Семенівщина, хут. – 212
Сергіївка, с. – 60, 245
Сілезія – 71
Слобожанщина – 39
Слов'янщина Східна – 43
Соکیلка, м-ко – 205
Стародуб, м. – 90, 127, 129, 131
Стародубський полк – 84, 127, 129, 137, 154
Старокодацьке намісництво – 136
Сулимець, с. – 84
Сухоносівка, с. – 18, 60–61, 245
Теплиці, с. – 60, 245
Трієст, м. – 133
Турівка, с. – 60, 245
Україна – 5, 9, 13, 15, 17, 24, 26–27, 32, 36–40, 43–44, 46–49, 52, 85, 87, 89, 109, 111, 113, 169, 199, 219, 228–229
Україна Лівобережна – 24, 47, 64, 87, 89, 109, 127, 137, 197
Україна Правобережна (Правобережжя) – 64, 111
Усівка, с. – 60, 83, 87, 95, 115–116, 121, 123, 148, 179, 211, 245
Франція – 93
Харківська єп. – 48
Харківці, с. – 60, 83–84, 87, 100, 115–116, 119, 121, 123, 139, 141, 178, 216, 245
Харсіки, підварок – 60, 92, 218, 223, 245
Ховзовки, с. – 24
Чернігів, м. – 77, 82
Чернігівська єп. – 38, 48, 84–85, 172
Чернігівська обл. – 187
Чернігівське намісництво – 57
Чернігівський полк – 198

Черняхівка, с. – 187

Чорнухи, м-ко – 58, 60, 103, 130, 163, 218, 222–223, 229, 236–237

Чорнухинський р-н – 210

Швеція – 93

Шкурати, с. – 60, 83–84, 87, 102, 115–116, 121, 123, 245

Яблуневе, м-ко – 60, 63, 245

Яблунівка, с. – 60, 245

Яцини, с. – 60, 62, 83–84, 87, 98, 115–116, 119, 121, 123, 130, 151, 154, 176,
178, 180, 191, 204, 246

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

Список скорочень:

архієп.	–	архієпископ	митр.	–	митрополит
вч.	–	вчений(-а)	прот.	–	протопіп
єп	–	єпископ	св.	–	святий
імпер.	–	імператор (імператриця)	с.	–	село
коз.	–	козак	хут.	–	хутір
м-ко	–	містечко	ц-ва	–	церква

- Андрієвський Максим, ієрей Преображенської ц-ви підварка Харсіки – 245
Андріїв Іван, ієрей Георгіївської ц-ви с. Давидівка – 239
Андріїв Іван, ієрей Михайлівської ц-ви с. Золотухи – 240
Андріїв Ігнат, ієрей Преображенської ц-ви підварку Харсіки – 92, 218, 223, 245
Андрущенко Олексій Стефанович, ієрей Зішестя Св. Духа ц-ви с. Теплиці – 221, 245
Андрущенко Самійло, ієрей ц-ви Св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова с. Кручі – 142, 241
Андрущенко Яків Парфенійович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Овсюки – 243
Анісімов Кирило, ієрей Миколаївської ц-ви с. Кулажинці – 241
Анна Іоанівна, імпер. російська – 19
Анрі Луї, вч. – 88–89, 93
Антоничев Федір, ієрей Святотроїцької ц-ви с. Березова Рудка – 223–224
Антонієв Стефан, ієрей Воскресенської ц-ви м-ка Чорнухи – 103
Антоніїв Федір, ієрей Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин – 236
Арсеній (Могилянський), митр. Київський – 33, 54, 96, 106, 110, 134, 173
Базилевич Іван Йосипович, ієрей Свято-Троїцької церкви с. Каплинці – 240
Баканович Дмитро, ієрей Михайлівської ц-ви с. Грабарівка – 191
Баканович Стефан, ієрей Михайлівської ц-ви с. Грабарівка – 140
Баранович Лазар, архієп. Чернігівський – 48
Безбородько Олександр, ієрей Михайлівської ц-ви с. Грабарівка – 239
Бельський Каленик, ієрей Варваринської ц-ви с. Кроти – 241
Биковський Яків, ієрей Св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова ц-ви с. Піддубівка – 243

¹ Окремі імена (дітей, дружин священників), використані в роботі, не включені до покажчика

- Білозерський Петро Федорович, ієрей Успенської ц-ви м-ка Яблуневе – 63, 245
- Білоцерківський Трофим, ієрей Варваринської ц-ви с. Ковтунівка – 240
- Блок Марк, вч. – 23
- Блюм Алан, вч. – 88–89, 93
- Боглаєвський Максим, ієрей Михайлівської ц-ви с. Дашенки – 239
- Бойчевський Андрій Євтихійович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви м-ка Пирятин – 191, 236
- Бойчевський Корній, ієрей ц-ви Благовіщення Пресвятої Богородиці с. Усівка – 95, 179, 211, 245
- Бойчевський Семен Євтихійович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви м-ка Пирятин – 163, 189, 191, 197, 198, 236
- Борецький Іов, митр. Київський – 61
- Борзаковський Іван Климентійович, ієрей Святотроїцької ц-ви с. Голці – 209–211, 222, 238
- Борзаковський Матвій Іванович, ієрей Святотроїцької ц-ви с. Голці – 239
- Боровський Станіслав, вч. – 151
- Бороденко Олена, вч. – 87, 145
- Борохович Гаврило, ієрей Вознесенської ц-ви с. Пізняки (до 1765 р. – ієрей у м-ку Чорнухи) – 185, 236, 243
- Брехуненко Віктор, вч. – 196
- Бурковський Іван Олексійович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Давидівка – 239
- Бурковський Лук'ян, ієрей Георгіївської ц-ви с. Білошапки – 237
- Бутовський Самійло Іванович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дейманівка – 153, 239
- Вакуловський Микита Олексійович, ієрей Вознесенської ц-ви м-ка Пирятин – 236
- Вакуловський Микита, ієрей Успенської ц-ви м-ка Яблуневе – 245
- Варавиш Галактіон, ієрей Зішестя Св. Духа ц-ви с. Теплиці – 245
- Варлаам (Ванатович), архієп. Київський – 31, 33, 203
- Василів Михайло, ієреєй Іллінської ц-ви с. Митченки – 142, 242
- Василів Трофим, ієрей Покровської ц-ви с. Сасинівка. – 244
- Василів Федір, ієреєй Миколаївської ц-ви с. Митлашівка – 242
- Ващенко Михайло, ієрей Петропавлівської ц-ви с. Рудівка – 244
- Вербовський Михайло, ієрей Миколаївської ц-ви с. Кулажинці – 207, 221, 241

- Верещака Кирил Миколайович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Піски – 166, 243
- Верещака Микола Афанасієвич, ієрей Миколаївської ц-ви с. Піски – 243
- Винницький Антоній, адміністратор Перемишльської єп. – 15
- Вігілянський Олексій Прохорович, ієрей Миколаївської церкви с. Повстин – 243
- Вігілянський Прохор Григорович, ієрей Миколаївської церкви с. Повстин – 212, 243
- Власовський Іван, вч. – 37–38
- Волошин Юрій, вч. – 28, 54–55, 58, 61, 85–87, 89, 98, 100–101, 113–114, 116, 118, 120, 122, 127–130, 133–134, 136–138, 144, 146, 154, 196, 198, 215, 219
- Вольховський Петро, поміщик – 208
- Ворона Стефан Федорович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Овсюки – 243
- Воронецький Андрій, ієрей ц-ви Св. Михайла м-ка Вороніж – 51, 186
- Ворончук Ірина, вч. – 161
- Гавриїл (Бонулеску-Бодоні), митр. Київський – 174, 195
- Гавриїл (Кременецький), митр. Київський – 214
- Гаврилов Григорій, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дашенки – 239
- Галенковський Яким, ієрей ц-ви Всіх Святих с. Турівка – 245
- Галятовський Йоанікій, архімандрит – 25, 48, 76, 200, 203
- Гамалія Яків, колезький асесор – 58
- Герасименко Неля, вч. – 197
- Гізель Інокентій, вч. – 26, 149, 156–157, 200, 203
- Голубовський Антон Семенович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Остапівка – 226, 243
- Голубовський Петро Семенович, ієрей ц-ви Св. апостола і євангеліста Іоанна с. Денисівка – 207, 226, 239
- Голубовський Семен Гаврилович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Остапівка – 92, 243
- Горобець Віктор, вч. – 219
- Граєвський Іван, вч. – 33–34
- Грановський Афанасій, вч. – 56
- Григор'єв Стефан, ієрей Преображенської ц-ви м-ка Городище – 207, 217–218, 239
- Григорович Василь, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дашенки – 239
- Григорович Дмитро, ієрей ц-ви Різдва Христового с. Вороньки – 238

- Громенський Михайло, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дубовий Гай – 240
- Громницький Михайло Прокопович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Каплинці – 240
- Громницький Михайло, ієрей ц-ви Зішестя Св. Духа с. Богданів – 237
- Грушевський Михайло, вч. – 36–37, 39
- Данилевський Василь Данилович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Крутий Берег – 241
- Данилевський Іван Якович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Круподеринці – 241
- Данилевський Кирило, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мелихи – 195, 222, 225, 242
- Данилевський Микита Іванович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Повстин – 212, 243
- Данилевський Олександр, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Каплинці – 240
- Данилевський Прокіп, ієрей Преображенської ц-ви м-ка Пирятин – 236
- Данилевський Яків Васильович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Крутий Берег – 241
- Данилов Леонтій, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мокіївка (Чорнухинська сотня) – 242
- Данилов Леонтій, ієрей Успенської ц-ви с. Луговики – 210, 242
- Данилов Федір, ієрей Миколаївської ц-ви с. Грабарівка – 140, 153, 191, 239
- Данилов Федір, ієрей Миколаївської ц-ви с. Кохнівка – 108, 153, 174–175, 194, 223, 241
- Данилов Яків, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Круподеринці – 153, 241
- Дарендорф Ральф, вч. – 9
- Дацевич Арсеній, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини – 180, 246
- Дацевич Матвій, ієрей Михайлівської ц-ви с. Лозовий Гай – 242
- Девентер Йорг, вч. – 43
- Денисов Семен, мешканець с. Золотухи – 207
- Доброгорський Василь, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мелехи – 242
- Доброгорський Козьма Андрійович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Голці – 238
- Добронизький Олексій Федорович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Лазірки – 212, 241
- Довга Лариса, вч. – 26
- Дорошенко Дмитро, вч. – 38
- Дорошенко Михайло, ієрей Миколаївської ц-ви м-ка Чорнухи – 236

- Дучевський Леонтій Іванович, ієрей Св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова ц-ви с. Круча – 128, 142, 241
- Євгеній (Болховітінов), митр. Київський – 30,
- Єлизавета Петрівна, імпер. російська – 32, 34
- Єремійв Костянтин, ієрей Вознесенської ц-ви м-ка Пирятин – 236
- Єфименко Пилип, коз. – 63
- Ждановський Михайло Якович, ієрей Іллінської ц-ви с. Митченки – 143, 242
- Житецький Семен, ієрей Миколаївської ц-ви с. Везбохівка – 238
- Жобовський Іван, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яблунівка – 245
- Жураховський Андрій Афанасійович, ієрей Іоанно-Предтеченської ц-ви с. Малютинці – 242
- Завойка Іван, ієрей Георгіївської ц-ви с. Георгіївка – 208, 238
- Зайковський Афанасій Григорович, ієрей Покровської ц-ви с. Сасинівка. – 244
- Замура Олена, вч. – 30, 85–87, 92–93, 194, 209
- Зиновійв Климентій, поет – 25–26, 129, 157
- Злотковський Адрій Захарович, ієрей Покровської ц-ви с. Сасинівка – 244
- Злотковський Іван Андрійович, ієрей Покровської ц-ви с. Сасинівка – 143, 244
- Знайко Яків, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Овсюки – 243
- Знаменський Петро, вч. – 46, 102, 111, 182, 195
- Золотницький Єремія, ієрей Георгіївської ц-ви с. Давидівка – 239
- Зубков Григорій Якович, ієрей ц-ви Благовіщення Пресвятої Богородиці с. Усівка – 95, 153, 168, 179, 211, 245
- Зубков Яків Васильович, ієрей ц-ви Благовіщення Пресвятої Богородиці с. Усівка – 116, 119, 148, 153, 168, 179, 245
- Зундберг Густав, вч. – 123
- Іваницький Василь, ієрей Михайлівської ц-ви с. Гурбинці – 153, 239
- Іванов Іван Прокопович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви м-ка Пирятин – 236
- Іванов Йосип, ієрей Покровської ц-ви с. Сергіївка – 245
- Іванов Омелян, ієрей Покровської ц-ви с. Поставмуки – 244
- Іваняш Лук'ян, ієрей Георгіївської ц-ви с. Давидівка – 226, 239
- Іващенко Петро, коз. – 207
- Ігнатович Яків, ієрей Преображенської ц-ви підварка Харсіки – 245
- Ільницький Григорій, ієрей Покровської ц-ви с. Білоусівка – 79, 165, 237
- Ільницький Яків, ієрей Покровської ц-ви с. Білоусівка – 237

- Ісаєв (Ісаєвич) Захарій, паламар Михайлівської ц-ви с. Яцини – 98
- Ісаєв (Ісаєвич) Іван, паламар Михайлівської ц-ви с. Яцини – 177
- Ісаєв (Ісаєвич) Лук'ян, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини – 83, 98, 151–153, 177–178, 246
- Ісаєв (Ісаєвич) Павло, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини – 98, 151–153, 177, 246
- Ісаєвич Ярослав, вч. – 75
- Каленович Григорій, ієрей ц-ви Анастасії Римлянки с. Кононівка – 240
- Калишевський Федір, ієрей Варваринської ц-ви с. Ковтунівка – 240
- Катерина II, імпер. російська – 16, 32, 34, 36–37, 63, 119, 183, 202
- Квачовський Василь, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мелехи – 242
- Кирилов Євстафій, ієрей Миколаївської ц-ви в с. Лазірки – 241
- Кирилович Григорій, ієрей Зішестя Св. Духа ц-ви с. Теплиці – 245
- Киричевський Василь, ієрей Миколаївської ц-ви слободи Миколаївка – 242
- Кирнецький Андрій, ієрей Миколаївської ц-ви с. Ховзовки – 24, 118, 195
- Кирнецький Федір, ієрей Миколаївської ц-ви с. Ховзовки – 24, 118, 195
- Кияшко Василь Федорович, ієрей Введенської ц-ви с. Перервинці – 243
- Кияшко Федір Максимович, ієрей Введенської ц-ви с. Перервинці – 243
- Кіндратіїв Артем, ієрей Миколаївської ц-ви с. Остапівка – 243
- Кіндратіїв Петро, ієрей Вознесенської ц-ви с. Пізняки – 243
- Климонтович Яків, ієрей Воскресенської ц-ви м-ка Чорнухи – 223, 236
- Коваленко Оксана, вч. – 101
- Ковальський Григорій Стефанович, ієрей Успенської ц-ви с. Вечірки – 238
- Ковальський Роман Стефанович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Бубни з 1776 р. – 153, 238
- Ковальський Роман Стефанович, половинний ієрей Успенської ц-ви с. Вечірки до 1776 р. – 188–189
- Ковальський Стефан Іванович, ієрей Успенської ц-ви с. Вечірки – 238
- Когут Зенон, вч. – 103
- Кодяков Григорій Стефанович, ієрей Воскресенської ц-ви м-ка Чорнухи – 103–104, 236
- Кодяков Павло Григорович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Ковалі – 240
- Кодяков Семен Антонович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Ковалі – 96, 240
- Кодяков Трофим Семенович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Ковалі – 96, 209–210, 240
- Козловський Григорій Корнійович, прот. Вознесенської ц-ви м-ка Пирятин – 216, 236

- Колодний Анатолій, вч. – 39
Колосова Вікторія, вч. – 26
Колосовський Микита Іванович, ієрей ц-ви Різдва Христового слобідки
Семенів – 237
Колосовський Микита Микитович, ієрей Вознесенської ц-ви м-ка
Пирятин – 236
Конарський Данило, ієрей Успенської ц-ви м-ка Пирятин – 236
Костецький Андрій, ієрей Михайлівської ц-ви с. Харківці – 141–142, 153,
216–217, 245
Костецький Максим Андрійович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Харківці –
245
Косьмичевський Федір Георгіївської ц-ви с. Георгіївка – 238
Котляревський Йосип Максимович, ієрей Покровської ц-ви м-ка Чорнухи –
222–223, 237
Кохно Анастасія, власниця с. Кохнівка – 163, 174–175
Кошмановський Пилип Іванович, ієрей Миколаївської ц-ви
с. Митлашівка – 211, 242
Крижанівський Олег, вч. – 38
Крижановський Юхим, вч. – 46, 103
Крикун Микола, вч. – 113, 136
Криницький Василь, канцелярист – 140, 177
Криницький Іван, ієрей Покровської ц-ви с. Приходьки – 102, 116, 140,
177, 244
Криницький Лев, ієрей Покровської ц-ви с. Приходьки – 102, 140, 177,
213–214, 221, 225, 244
Кроковський Йосафат, митр. Київський – 61
Кручиненко В'ячеслав, вч. – 154–155
Кукльо Цезарій, вч. – 113, 122, 133, 155
Ласлетт Пітер – 113, 139, 145
Лебединський Єфим Іванович, ієрей Михайлівської церкви с. Гурбинці –
239
Левицький Орест, вч. – 49
Леонтієв Григорій, ієрей Покровської ц-ви с. Приходьки – 244
Лідов Олексій, вч. – 7
Лозовський Андрій, ієрей Петропавлівської ц-ви м-ка Великий Хутор – 238
Лонгинов Павло, ієрей Покровської ц-ви с. Сергіївка – 245
Лотоцький Олександр, вч. – 47–48

- Лук'янович Данило, диякон Михайлівської ц-ви с. Яцини – 98, 178
Лук'янович Яким, ієрей Миколаївської ц-ви с. Кохнівка – 108, 163, 175,
194, 241
Лучицький Іван, вч. – 49
Маєвський Афанасій, ієрей Іллінської ц-ви с. Митченки – 242
Маєвський Афанасій, ієрей ц-ви Зішестя Св. Духа с. Богданів – 237
Мазепа Іван, гетьман – 61
Максимов Гаврило, ієрей Введенської ц-ви с. Перервинці – 243
Максимович Єлисей, ієрей Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин – 236
Максимович Ілля, ієрей Покровської ц-ви с. Поставмуки – 244
Максимович Ілля, прот. Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин – 210, 216,
236
Максимович Семен Ілліч, ієрей Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин –
236
Максимович Яків, ієрей Параскевинської ц-ви с. Сухоносівка – 245
Малецький Михайло, ієрей с. Черняхівка – 187
Марков Сидір, ієрей Михайлівської ц-ви с. Гурбинці – 153, 177, 239
Маркович Яков, ген. підскарбій – 23–24
Мартинів Петро, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мокіївка (Чорнухинська
сотня) – 242
Матвіїв Петро, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дащенки – 239
Матвіїв Яків, ієрей Петропавлівської ц-ви с. Короваї – 153, 241
Маценко-Петраковський Павло Андрійович, ієрей Покровської ц-ви
с. Приходьки – 140, 218, 244
Маценко-Петраковський Яків Андрійович, ієрей Воскресенської ц-ви
с. Курінька – 96, 102, 153, 241
Мельник Петро Прокопович, ієрей Покровської ц-ви с. Карпилівка – 153,
240
Мельник Прокіп Петрович, ієрей Покровської ц-ви с. Карпилівка – 240
Милорадович Марія, власниця с. Пізняки – 184
Миргородський Федір Григорович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини –
152–154, 178, 191–193, 204, 246
Миронов Борис, вч. – 20, 113, 133
Михайловський Афанасій Кирилович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Бондарі –
237
Михайловський Леонтій Михайлович, ієрей Іллінської ц-ви с. Митченки –
153, 164, 242

- Мицько Ігор, вч. – 58
Мірче Еліаде, вч. – 7
Мітрадський Петро Васильович, ієрей Димитріївської ц-ви с. Савинці – 244
Міттерауер Міхаель, вч. – 113
Множинський Федір Йосипович, ієрей церкви Різдва Христового с. Вороньки – 100, 238
Могила Петро, митр. Київський – 15, 40, 44, 104–105, 110, 182, 200
Мозголевський Потап, ієрей Покровської ц-ви с. Антонівка – 237
Молчановський Нікандр, вч. – 196
Момонтов Степан, купець – 196
Мордвінцев В'ячеслав, вч. – 20
Морозова Анна, вч. – 51
Мстиславський Кирило, ієрей Миколаївської ц-ви м-ка Чорнухи – 223–224, 236
Нагаєвський Іван Федорович, ієрей Варваринської ц-ви с. Кроти – 241
Нагаєвський Стефан Іванович, ієрей Варваринської ц-ви с. Кроти – 241
Нагаєць Василь, коз. – 222
Негаєвич Гордій Васильович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дащенки – 239
Ненадський Петро, ієрей Михайлівської ц-ви с. Харківці – 141–142, 153, 178, 245
Несторовський Семен Лаврентійович, ієрей Успенської ц-ви с. Луговики – 242
Несторовський Стефан, ієрей Покровської ц-ви с. Антонівка – 237
Несходовський Іван, ієрей Михалівської ц-ви с. Золотухи – 240
Несходовський Мокій Григорович, ієрей Св. первомученика і архидиякона Стефана ц-ви с. Кейбалівка – 240
Несходовський Стефан Іванович, ієрей Св. первомученика і архидиякона Стефана ц-ви с. Кейбалівка – 240
Никорич Василь, ієрей Петропавлівської ц-ви м-ка Великий Хутор – 238
Ночовний Юрій, вч. – 129
Ольшанський Ілля Васильович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Городвасилькова – 103–104, 163, 239
Ольшанський Пилип Ілліч, ієрей Георгіївської ц-ви с. Городвасилькова – 239
Оріховський Іван, прот. Лубенський – 210
Орловський Петро, вч. – 49

- Осадський Іван Якович, ієрей Димитріївської ц-ви с. Савинці – 244
- Остряньський Федір Григорович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Березова Рудка – 238
- Павлів Григорій, вікарний священник георгіївської ц-ви с. Городвасильків – 135, 148, 239
- Паллі Християн, вч. – 150
- Папков Олександр, вч. – 49
- Перковський Арнольд, вч. – 86, 113, 136
- Петраковський Василь, ієрей Георгіївської ц-ви с. Бондарі – 237
- Петраковський Олександр Якович, ієрей Воскресенської ц-ви с. Куріньки – 91, 102, 241
- Петраковський Павло, ієрей Воскресенської ц-ви с. Куріньки – 96–97, 102, 153, 241
- Петраковський Федір Павлович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Шкурати – 102, 153, 225, 245
- Петренко Ірина, вч. – 29, 132
- Петренко Федір, ієрей Вознесенської ц-ви с. Пізняки – 243
- Петро І, імпер. російський – 16, 32, 36, 104, 132, 202
- Піскуновський Артем Васильович, ієрей ц-ви св. Апостола і євангеліста Іоанна Богослова с. Кручі – 142, 153, 241
- Піскуновський Дем'ян Артемович, ієрей Параскевинської ц-ви с. Сухоносівка – 245
- Плохій Сергій, вч. – 38, 43
- Посохова Людмила, вч. – 40, 52, 196
- Посуха Максим, губернський реєстратор – 143
- Прокоп'юк Оксана, вч. – 29, 40, 45, 52–54, 56, 59, 65, 74, 76–78
- Прокопович Антоній, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Погреби – 244
- Радивиловський Антоній, архідиякон – 48
- Радкевич Олександр Федорович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Нехристівка – 102, 243
- Радкевич Петро, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Нехристівка – 102, 243
- Радкевич Федір Петрович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Нехристівка – 102, 243
- Раєвський Василь, ієрей Покровської ц-ви с. Лемешівка – 241
- Раковський Іван Лаврентійович, ієрей Покровської ц-ви с. Білоусівка – 237
- Рафаїл (Заборовський), митр. Київський – 33, 69, 171, 173
- Редько Юліан, вч. – 99

- Рклицький Сергій, вч. – 49
Рождественський Федор, вч. – 33, 35
Рознатовський Іван, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дубовий Гай – 239
Рознатовський Стефан, ієрей ц-ви Різдва Богородиці с. Бубни – 208
Романова Оксана, вч. – 21, 28, 30, 40, 51, 202
Романовський Василь, ієрей Успенської ц-ви с. Годуновка – 238
Ростовський Димитрій, митр. Ростовський і Ярославський – 61
Савицький Фома, ієрей Покровської ц-ви с. Білоусівка – 79, 166, 237
Савич Ісая, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини – 83, 98, 151, 153–154, 176, 246
Сакало Олександр, вч. – 28, 51, 86, 89, 113, 117, 122, 127, 137–138, 145, 147
Самарський Іван Петрович, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Березова Рудка – 63, 238
Самійлов Петро, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дейманівка – 239
Самойлович Іван, чорнухинський сотенний писар – 209
Самуїл (Миславський), митр. Київський – 33–35, 75, 96, 106, 110
Сапега Марко, ієрей Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин – 236
Сарапанович Григорій, ієрей Свято-Троїцької ц-ви м-ка Пирятин – 236
Сахновський Трохим, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дащенки – 239
Свічка Леонтій, полковник Лубенський – 61
Святогора Андрій Григорович, ієрей ц-ви Великомученика Димитрія с. Савинці – 75, 110, 153–154, 244
Святогора Андрій Михайлович, ієрей ц-ви Великомученика Димитрія с. Савинці – 244
Святогора Григорій Михайлович, ієрей ц-ви Великомученика Димитрія с. Савинці – 244
Селецький Йосип Афанасій, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Вороньки – 238
Семенов Григорій, ієрей Покровської ц-ви с. Білоусівка – 166, 237
Сементовський Стефан Антоніїв, ієрей Миколаївської ц-ви м-ка Чорнухи – 223–224, 236
Сергієнко Максим Григорович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Бубни – 153, 237
Сердюк Ігор, вч. – 28–29, 86, 90, 128–130, 161, 205
Сердюков Лев, ієрей Вознесенської ц-ви с. Олексіївка – 243
Скабовський Діонісій, ієрей Михайлівської ц-ви с. Яцини – 180, 246
Сковорода Омелян, чорнухинський коз. – 185

- Скочилияс Ігор, вч. –42–44, 58–59, 219
- Славянський Іван, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мелехи – 164, 195, 222, 224–225, 242
- Сльозницький Трохим, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дейманівка – 239
- Смирницький Гаврило Якович, ієрей Покровської ц-ви хут. Рудка – 244
- Смирницький Гаврило, ієрей Миколаївської ц-ви в с. Лазірки – 241
- Софонович Феодосій, ігумен – 61
- Старченко Наталія, вч. – 219
- Стефанів Григорій, ієрей Миколаївської ц-ви в с. Лазірки – 92, 214, 241
- Стефанів Семен, ієрей Успенської соборної ц-ви м-ка Пирятин – 226, 236
- Стефанович Севастьян Іванович, ієрей Покровської ц-ви с. Поставмуки – 244
- Стизневський Захар Остапович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Бондарі – 237
- Стисневський Яким, ієрей Покровської ц-ви с. Антонівка – 237
- Сумцов Микола, вч. – 161, 198
- Суходольський Марко Павлович, ієрей Іоанно-Предтеченської ц-ви с. Малютинці – 242
- Суходольський Павло, ієрей Іоанно-Предтеченської ц-ви с. Малютинці – 221, 242
- Сухонос Василь Павлович, ієрей Введенської ц-ви с. Перервинці – 243
- Тарасевич Василь, ієрей Преображенської ц-ви м-ка Пирятин – 236
- Тарасов Григорій, ієрей Різдва Христового ц-ви с. Вороньки – 238
- Терновський Пилип, вч. – 31
- Тимофіїв Кирил, дяк Покровської церкви с. Білоусівка – 166
- Тимофій (Щербацький), митр. Київський – 33, 173
- Ткачук Віталій, вч. – 53
- Топольський Євтихій, ієрей Введенської ц-ви с. Білоцерківці та Миколаївської ц-ви с. Мелехи – 195, 217, 222–225, 237, 242
- Троянський Андрій, ієрей Успенської ц-ви с. Годуновка – 238
- Турчиновський Ілля, ієрей ц-ви Успіння пресвятої Богородиці м-ка Березань – 25, 84
- Ульяновський Василь, вч. – 38, 58
- Фальковський Іван Миколайович, ієрей Введенської ц-ви с. Білоцерківці – 79, 153, 237
- Федоров Лук'ян, ієрей Михайлівської ц-ви с. Грабарівка – 141, 160–161, 239
- Федоров Михайло, ієрей Петропавлівської ц-ви м-ка Великий Хутор – 238

- Філіпов Мартин, ієрей Свято-Троїцької ц-ви с. Шкурати – 245
Філіповський (Копил) Іван, ієрей Введенської ц-ви с. Білоцерківці – 237
Фріз Грегорі, вч. – 104
Хайнал Джон, вч. – 133
Харлампович Костянтин, вч. – 31–33, 37, 40
Хмельницький Богдан, гетьман – 48
Чемпилович Іван Васильович, ієрей Покровської ц-ви м-ка Чорнухи – 188–
189, 237
Чепеловський Єрофій, ієрей Покровської ц-ви с. Сергіївка – 245
Чепельський Стефан, ієрей Покровської ц-ви с. Поставмуки – 244
Чепіга Інна, вч. – 25–26
Чернецький Іван, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Козлівка – 210, 240
Чернишов Григорій Іванович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Золотухи – 240
Чернявський Пантелеймон, ієрей Різдва Богородиці ц-ви с. Погреби – 244
Чижевський Іван Дмитрович, ієрей Миколаївської ц-ви с. Мокіївка
(Чорнухинська сотня) – 242
Чумаковський Михайло Якимович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Бондарі –
237
Шматковський Василь, ієрей Миколаївської ц-ви в с. Лазірки – 241
Шоню П'єр, вч. – 93
Шостак Іван, значковий товариш – 209
Шпачинський Микола, вч. – 33–34
Шумлянський Йосип, єп. Львівський – 16, 105
Щегельський Афанасій, дворянин – 179, 211
Яворський Іван, ієрей Покладення ризи Пресвятої Богородиці ц-ви
с. Мокіївка (Журавська сотня) – 242
Якименко Олександр, вч. – 84
Яковенко Григорій, значковий товариш – 175
Яковенко Наталя – 29, 44
Яковлів Дем'ян, ієрей Миколаївської ц-ви с. Дейманівка – 239
Яковлів Дем'ян, ієрей Петропавлівської ц-ви с. Короваї – 167, 207, 225, 241
Яковлів Ієремія – вікарний ієрей Покровської ц-ви м-ка Чорнухи – 130, 237
Якубовський Леонтій, ієрей Преображенської ц-ви містечка Пирятин –
221, 236
Ямковський Іван Лаврентійович, ієрей Різдва Богородиці ц-ви
с. Вороньки – 238

Яновський Влас Іванович, ієрей Георгіївської ц-ви с. Бондарі – 108, 216,
237

Яременко Максим, вч. – 40–42, 44, 51–53, 55, 76–77, 104, 173, 175, 202, 214,
219

Яременко Петро, ієрей Вознесенської ц-ви м-ка Пирятин – 236

Яцевич Трохим Іванович, ієрей Михайлівської ц-ви с. Ковалі – 153, 209–
210, 240

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дмитренко Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

У 1994 році закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, здобувши кваліфікацію вчителя історії та права; у 2020 р. – факультет технологій та дизайну Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, здобувши кваліфікацію магістр культурології. З 1994 по 1998 роки працював у Полтавській середній школі №26 на посаді вчителя історії. З 1998 по 2000 рік викладав історію в ПТУ №4, у 2000–2004 роках працював учителем історії у спеціалізованій школі №5 м. Полтави. З 2004 по 2012 роки був викладачем історії та права Полтавського ліцею Полтавської державної аграрної академії. З 2007 по 2010 рік навчався в аспірантурі Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. З 2013 року й по сьогодні працює на кафедрі культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка на посаді доцента. У лютому 2011 року захистив кандидатську дисертацію на тему «Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття» зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни у спеціалізованій раді Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Рішенням атестаційної колегії від 1 лютого 2022 року присвоєно вчене звання доцента кафедри культурології.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

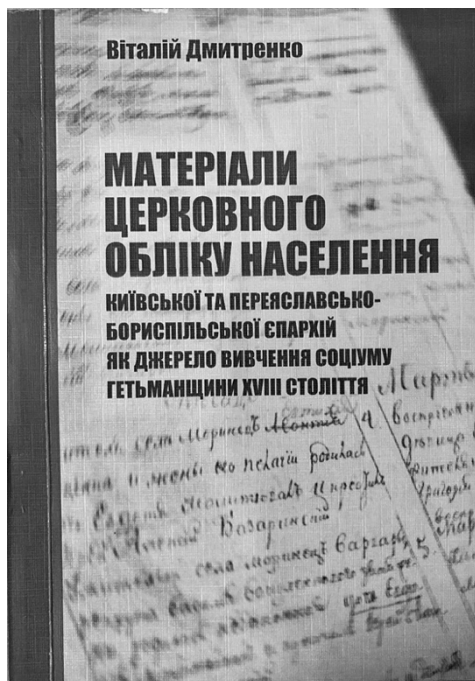

Dmytrenko Vitaly Anatoliyovych – candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the department of cultural studies of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

In 1994, he graduated from the History Faculty of the Poltava V. G. Korolenko State Pedagogical Institute, having obtained the qualification of a teacher of history and law; in 2020 – the Faculty of Technology and Design of the Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, having obtained the master's degree in cultural studies. From 1994 to 1998, he worked as a history teacher at Poltava Secondary School No. 26. From 1998 to 2000, he taught history at vocational school No. 4, from 2000 to 2004 he worked as a history teacher at specialized school No. 5 in Poltava. From 2004 to 2012, he was a teacher of history and law at the Poltava Lyceum of the Poltava State Agrarian Academy. From 2007 to 2010, he studied at the graduate school of the Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University. Since 2013, he has been working as an associate professor at the Department of Cultural Studies of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University. In February 2011, he defended his candidate's thesis on the topic “Church population records of the Kyiv and Pereyaslav Boryspil dioceses as a source for the social history of the Hetman State of the 18th century” with the specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines in the specialized council of the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky of National Academy of Sciences of Ukraine. By the decision of the attestation board dated February 1, 2022, the academic title of associate professor of the Department of Cultural Studies was awarded.

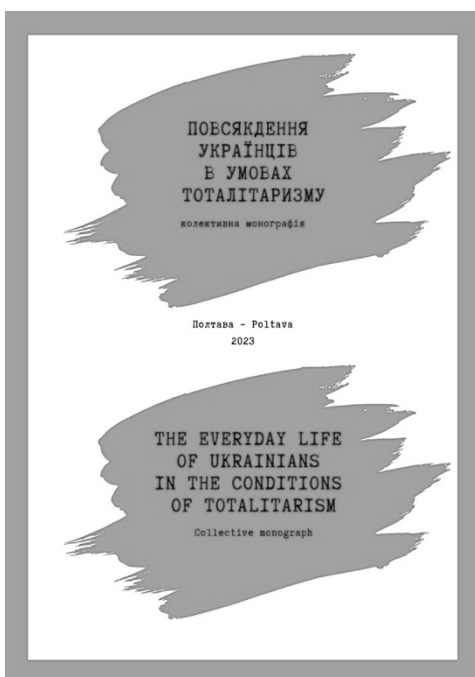
ІНШІ ВИДАННЯ АВТОРА

Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016.

У монографії здійснене комплексне дослідження матеріалів церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій XVIII ст. як джерел для вивчення соціуму Гетьманщини. Вивчено стан збереженості джерел, особливості запровадження облікової документації, співвідношення законодавчих приписів і повсякденної практики ведення метричних книг і сповідних розписів. Проведено порівняльну характеристику формулярів метричних книг і сповідних розписів з досліджуваних терен та сусідньої із ними Білгородської єпархії й окремими парафіями Поділля. На прикладі соціальної групи парафіяльного духовенства показано інформативний/інформаційний потенціал джерела для дослідження соціальних груп Гетьманщини XVIII століття.

Повсякдення українців в умовах тоталітаризму: колективна монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023.

Колективна монографія складається з 6 розділів і присвячена теоретичним, джерелознавчим, методологічним і практичним аспектам дослідження повсякденної культури різноманітних соціальних груп українців в епоху тоталітаризму. Важливим є розгляд інтерпретації буденності істориками, філософами, соціологами, культурологами. Аналіз теоретико-методологічних аспектів повсякдення професійних спільнот. Такі міркування будуть цікавими як для професійних дослідників так і для початківцям. Загалом видання буде цікаве усім, хто досліджує та вивчає тоталітарне суспільство та життя в СРСР/УРСР.

Наукове видання

**«А ПРИ ТІЙ ЦЕРКВІ ПП З ПОПАДЕЮ»:
ПОВСЯКДЕННЯ ІЄРЕЇВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

Монографія

Науковий редактор – Олександр Лук'яненко

Технічний редактор – Віта Дмитренко

Комп'ютерний набір і коректура – Віталій Дмитренко

Підписано до друку: 15.10.2023 р.

Формат: 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 12,4.

Наклад 100 прим.

Видруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка

Вул. Остроградського, 2. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Азъ Іерей Триторіи крестилъ мѣ: рожденію шзакѣ
Нобѣтанихъ родителейъ силі Писара, и ѡкѣани жєні' Бѣо
Бѣже Іма дано Анапасія, кмотръ Бѣо Билъ и ба
Коровка, Акмотря, и Баниха дауинкова жєнѣли кзуче
на: —

Віталій Дмитренко

СІМЪ (179) СІМЪ АНЗАРІ

